

2 КИЇВ-1984

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Деякі питання розвитку марксистсько-ленінської теорії на сучасному етапі
- «Социал-демократ» і «Рабочая газета» на Україні в 1910—1911 рр.
- Джерела складання та форми феодального землеволодіння в Давній Русі

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), **П. Л. Варгатюк**, **В. К. Василенко**, **О. Ю. Гаврилюк** (заст. головного редактора), **А. Ф. Кізченко**, **М. В. Коваль** (заст. головного редактора), **М. Ф. Котляр**, **В. В. Кузьменко**, **М. Н. Лещенко**, **І. М. Мельникова**, **Л. П. Нагорна**, **А. В. Санцевич**, **Ф. П. Шевченко**, **А. М. Шлепаков**, **П. М. Шморгун**

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції
252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефон 29 62 34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 2 (275)

ЛЮТИЙ

1984

КНІВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

Орлов В. М. Деякі питання розвитку марксистсько-ленінської теорії на сучасному етапі 5

* * *

Арутюнов Г. А. (Москва). «Социал-демократ» і «Рабочая газета» на Україні в 1910—1911 рр. 16

Котляр М. Ф. Джерела складання та форми феодального землеволодіння в Давній Русі 27

Проти буржуазної фальсифікації історії

Аппатов С. П. (Одеса), Райнов П. Я. (Одеса). Критика поглядів американських буржуазних ідеологів на близькосхідну політику США в 70-і роки 37

ПОВІДОМЛЕННЯ

Питання розвитку радянського суспільства періоду зрілого соціалізму

Городяненко В. Г. (Дніпропетровськ). Соціальне планування в трудових колективах Української РСР (1966—1980 рр.) 49

Сокур В. В., Шпаченко В. П. Діяльність парторганізацій України по розвитку засобів масової інформації й пропаганди в 1966—1981 рр. 59

З історії селянства України

Собко В. В. (Донецьк). Підготовка спеціалістів для соціалістичного сільського господарства УСРР (1929—1932 рр.) 64

Кондрашов В. Ф. (Миколаїв). Участь профспілки сільськогосподарських робітників України в соціалістичній перебудові села (1920—1931 рр.) 67

Морозов А. Г. (Черкаси). Діяльність сільськогосподарської кооперації УСРР по зміцненню колгоспів (1921—1929 рр.) 74

Алещенко М. І. (Охтирка). Участь комнезамів України в ліквідації неписьменності серед незаможного селянства (1921—1925 рр.) 82

Якименко М. А. (Полтава). Більшовицька преса про крах переселенської політики царизму 86

Питання історичного краєзнавства

Мешков О. В. (<i>Севастополь</i>). Вклад народів СРСР у відродження Севастополя (1944—1957 рр.)	92
Михайлов Б. Д. (<i>Мелітополь</i>). До 200-річчя міста Мелітополя	97
Пиха Д. Д. З історії національних формувань Червоної Армії (1918—1938 рр.)	100
Костенко Ю. В. Боротьба СРСР за незастосування хімічної зброї	108

Трибуна молодого автора

Чоповський В. Ю. (<i>с. Князівка, Івано-Франківська обл.</i>). Висвітлення революційно-визвольної боротьби трудящих на сторінках прогресивної преси Західної України (1933—1939 рр.)	116
--	-----

На допомогу викладачу історії

Петренко В. І. (<i>Донецьк</i>). З досвіду комплексного використання екранних і звукових засобів навчання на уроках історії СРСР у старших класах	122
---	-----

Наш календар

Каліберда Л. П. Бібліотека і архів РСДРП у Женеві (До 80-річчя створення)	128
---	-----

Історіографія та джерелознавство

Семененко В. І. (<i>Харків</i>). Комсомол України — помічник Комуністичної партії у військово-патріотичному та інтернаціональному вихованні молоді (1919—1937 рр.)	131
Плохій С. М. (<i>Дніпропетровськ</i>). Документи Богдана Хмельницького на сторінках творів І. Пасторія	137

Критика та бібліографія

Курносів Ю. О. Політика партії по формуванню соціалістичної інтелігенції	142
Волощенко А. К., Варгатюк П. Л. Сторінки героїчного літопису	144
Дубровський О. М. (<i>Брянськ</i>). Коріння братерської дружби	146
Кулинич І. М., Рожик М. Є. (<i>Львів</i>). Загарбницькі плани фашистської Німеччини щодо України	147
Кватира М. М. (<i>Тернопіль</i>), Траф'як М. В. (<i>Тернопіль</i>). Факти і домисли	149

Хроніка та інформація

Агапов П. В., (<i>Дніпропетровськ</i>), Проценко П. І. (<i>Дніпропетровськ</i>). IV Всесоюзна наукова конференція «Актуальні проблеми джерелознавства і спеціальних історичних дисциплін»	151
Собін В. А. (<i>Полтава</i>). Міжвузівська наукова конференція «Актуальні проблеми підвищення педагогічної майстерності викладачів-суспільствознавців»	152
Міщенко В. М. Засідання Наукової ради АН УРСР з проблеми «Історія соціалістичного і комуністичного будівництва»	153
Северинюк В. М. (<i>Одеса</i>). Республіканська наукова студентська конференція	154
Ларин А. Ф. Вшанування доктора історичних наук професора М. І. Кравчука у зв'язку з його 70-річчям	154
Темі дисертацій і монографій	155

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

- XXVI съезд КПСС. Актуальные проблемы коммунистического строительства
Орлов В. М. Некоторые вопросы развития марксистско-ленинской теории на
современном этапе 5

* * *

- Арутюнов Г. А. (Москва). «Социал-демократ» и «Рабочая газета» на Ук-
раине в 1910—1911 гг. 16
Котляр Н. Ф. Источники складывания и формы феодального землепользова-
ния в Древней Руси 27

Против буржуазной фальсификации истории

- Аппатов С. И. (Одесса), Райнов П. Я. (Одесса). Критика взглядов аме-
риканских буржуазных идеологов на ближневосточную политику США
в 70-е годы 37

СООБЩЕНИЯ

Вопросы развития советского общества периода зрелого социализма

- Городяненко В. Г. (Днепропетровск). Социальное планирование в тру-
довых коллективах Украинской ССР (1966—1980 гг.) 49
Сокур В. В., Шпаченко В. П. Деятельность парторганизаций Украины по
развитию средств массовой информации и пропаганды в 1966—1981 гг. 59

Из истории крестьянства Украины

- Собко В. В. (Донецк). Подготовка специалистов для социалистического сель-
ского хозяйства УССР (1929—1932 гг.) 64
Кондрашов В. Ф. (Николаев). Участие профсоюза сельскохозяйственных
рабочих Украины в социалистической перестройке села (1920—1931 гг.) 67
Морозов А. Г. (Черкассы). Деятельность сельскохозяйственной кооперации
УССР по укреплению колхозов (1921—1929 гг.) 74
Алещенко М. И. (Ахтырка). Участие компезамов Украины в ликвидации не-
грамотности среди незаможного крестьянства (1921—1925 гг.) 82
Якименко Н. А. (Полтава). Большевицкая пресса о крахе переселенческой
политики царизма 86

Вопросы исторического краеведения

- Мешков О. В. (Севастополь). Вклад народов СССР в возрождение Сева-
стополя (1944—1957 гг.) 92
Михайлов Б. Д. (Мелитополь). К 200-летию города Мелитополя 97

* * *

- Пиха Д. Д. Из истории национальных формирований Красной Армии (1918—
1938 гг.) 100
Костенко Ю. В. Борьба СССР за неприменение химического оружия 108

Трибуна молодого автора

- Чоповский В. Ю. (с. Князевка, Ивано-Франковская обл.). Освещение ре-
волюционно-освободительной борьбы трудящихся на страницах прогрессив-
ной прессы Западной Украины (1933—1939 гг.) 116

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Петренко В. И. (Донецк). Из опыта комплексного использования экранных
и звуковых средств обучения на уроках истории СССР в старших классах 122

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Калиберда Л. П. Библиотека и архив РСДРП в Женеве (К 80-летию
создания) 128

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Семененко В. И. (Харьков). Комсомол Украины — помощник Коммунисти-
ческой партии в военно-патриотическом и интернациональном воспитании
молодежи (1919—1937 гг.) 131
Плохий С. Н. (Днепропетровск). Документы Богдана Хмельницкого на стра-
ницах произведений И. Пасторня 137

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Курносков Ю. А. Политика партии по формированию социалистической интеллигенции	142
Волощенко А. К., Варгатюк П. Л. Страницы героической летописи	144
Дубровский А. М. (Брянск). Корни братской дружбы	146
Кулнич И. М., Рожик Н. Е. (Львов). Захватнические планы фашистской Германии в отношении Украины	147
Кватыра Н. Н. (Тернополь), Трафяк М. В. (Тернополь). Факты и домыслы	149

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Агапов П. В. (Днепропетровск), Проценко П. И. (Днепропетровск). IV Всесоюзная научная конференция «Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин»	151
Собин В. А. (Полтава). Межвузовская научная конференция «Актуальные проблемы повышения педагогического мастерства преподавателей-обществоведов»	152
Мищенко В. М. Заседание Научного совета АН УССР по проблеме «История социалистического и коммунистического строительства»	153
Северинюк В. М. (Одесса). Республиканская научная студенческая конференция	154
Ларин А. Ф. Чествование доктора исторических наук профессора М. И. Кравчука в связи с его 70-летием	154
Темы диссертаций и монографий	155

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

В. М. ОРЛОВ (Київ)

ДЕЯКІ ПИТАННЯ РОЗВИТКУ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ТЕОРІЇ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Для нашої партії революційна теорія мала і має особливо велике значення, вона була і залишається методологією революційного мислення та революційної дії, могутнім засобом пізнання і перетворення дійсності. Ще на початку ХХ століття саме перед нашою партією постали найреволюційніші у світі завдання. На її долю випала честь першою йти невторованими шляхами історії, відкрити усьому людству шлях до ліквідації всіх форм експлуатації, до комунізму. Виходячи з ленінської настанови про те, що без революційної теорії не може бути і революційного руху, російські марксисты першими з'єднали науковий соціалізм з масовим робітничим рухом, боротьбою трудящих, а партія більшовиків на чолі з В. І. Леніном виступила як найвищий вияв свідомості робітничого класу, всього народу.

Нині марксизм-ленінізм є ідеологією всього радянського народу, теоретичним фундаментом вдосконалення соціалістичного і будівництва комуністичного суспільства, науковою основою політики партії, ідейним змістом соціалістичної культури, комуністичного виховання народу. Він дає КПРС можливість чітко орієнтуватись у найскладнішому становищі, правильно передбачати хід суспільних процесів та їх наслідки, а радянським людям — ясність мети, непохитну впевненість у правоті та неминучому торжестві великої справи комунізму. У своєму ставленні до революційної теорії Комуністична партія незмінно керується такими вимогами, як вірність її принципам, рішуча боротьба з будь-якими спробами їх ревізії, творчий підхід до теорії, забезпечення її органічної єдності з практикою.

В. І. Ленін вчив, що призначення наших теоретичних поглядів полягає в тому, щоб керуватись ними в нашій революційній діяльності. Справжня перевірка для комуніста, підкреслював він, — це його розуміння, як, де і коли перетворювати свій марксизм у дійсність¹. Своєю титанічною діяльністю В. І. Ленін здійснив на практиці найважливіші ідеї марксизму, показав велике мистецтво перетворення революційної теорії в життя.

Вірна ленінізові, наша партія у повній мірі оволоділа цим мистецтвом. Творчий розвиток наукової теорії марксизму-ленінізму і органічне поєднання її з революційною практикою робітничого класу і всіх трудящих мас є найсильнішою, найзнаменнішою рисою всієї історичної діяльності КПРС. Свідченням цього є рішення з'їздів партії, пленумів ЦК КПРС та практична діяльність КПРС по їх перетворенню в життя. Концентрованим виявом величезного теоретичного багатства і практичного досвіду Комуністичної партії, її революційної думки і революційної практики є партійні Програми. Здійснюючи накреслення XXVI з'їзду КПРС, наступних Пленумів Центрального Комітету, партія неухильно

¹ Див.: Ленинский сборник XXXVII, с. 249.

спрямовує рух радянського суспільства до комунізму, переконливо демонструє єдність теорії і практики, вірність своєму слову.

Головним в підході КПРС до суспільних явищ і процесів є послідовна партійність, яка органічно поєднує, зливає в собі сувору наукову об'єктивність, сміливий, безкорисливий пошук істини і послідовну революційність, аргументовану оцінку дійсності з позицій робітничого класу, беззавітну боротьбу за його ідеали. Партійність є найвищою формою наукової об'єктивності. Строгу партійність, підкреслював В. І. Ленін, здатна відстоювати і завжди рішуче відстоює тільки марксистська партія робітничого класу².

Притаманний КПРС класово-партійний підхід передбачає ґрунтовне дослідження, всебічний аналіз глибинних процесів, які визначають характер і напрям розвитку суспільства. Метод Маркса, писав В. І. Ленін, вимагає «...найточнішого, що його об'єктивно можна перевірити, врахування співвідношення класів і конкретних особливостей кожного історичного моменту. Ми, більшовики, завжди старалися бути вірними цій вимозі, безумовно обов'язковій з точки зору всякого наукового обґрунтування політики»³.

Здійснюваний КПРС марксистсько-ленінський аналіз включає в себе таку всебічну оцінку фактів, явищ і подій, суспільних процесів, які розглядаються не статично, а в діалектичному розвитку, не у відриві один від одного, а в їх взаємозв'язку, у зв'язку з конкретним досвідом історії. «Сила Комуністичної партії,— відзначається у постанові ЦК КПРС «Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП»,— в тому, що вона звиряє всю свою діяльність, кожен свій крок з безсмертним ученням Маркса, Енгельса, Леніна, яке дає єдино правильні відповіді на найскладніші питання суспільного розвитку, є дійовим методом пізнання і перетворення дійсності. Осмислення соціального досвіду і проблем, що виникають, творчий розвиток марксизму-ленінізму за неодмінної умови вірності його основоположним принципам партія розглядає як важливе і постійно актуальне завдання»⁴.

В умовах розвинутого соціалізму масштаби і завдання теоретичної роботи КПРС набагато зростають. Це обумовлюється насамперед тим, що радянське суспільство нині досягло такого рівня розвитку, коли не лише назріли, але й стали неминучими глибокі якісні зміни в усіх сферах нашого життя— у розвитку продуктивних сил, виробничих відносин, надбудові суспільства. Йдеться про те, що потреби науково-технічної революції і переведу нашої економіки на шлях переважно інтенсивного розвитку, зростання масштабів історичної творчості найширших мас трудящих, соціально-політичний поступ нашого суспільства, розвиток самої партії, постійний творчий пошук найдодільніших засобів і методів розв'язання все нових завдань вдосконалення суспільства зрілого соціалізму вимагають теоретичного обґрунтування великої кількості нових питань, які охоплюють усі сторони життя нашого суспільства. Необхідний дальший поглиблений аналіз економічних та соціальних процесів, механізму дії об'єктивних законів, посилення уваги до теоретичного узагальнення практичного досвіду партії і трудящих мас.

Важливого значення набуло наповнення конкретним змістом, деталізація загальних, принципівих положень марксизму-ленінізму про етапи і шляхи становлення комуністичної суспільно-економічної формації.

Посилення творчої роботи в галузі марксистсько-ленінської теорії зумовлюється також ходом світових подій, потребами розвитку

² Див.: Ленін В. І. Соціалістична партія і безпартійна революційність.— Повне зібр. творів, т. 12, с. 128.

³ Ленін В. І. Листи про тактику.— Повне зібр. творів, т. 31, с. 128.

⁴ Рад. Україна, 1983, 5 квіт.

соціалістичної співдружності і світового революційного процесу, необхідністю постійної оцінки нових умов і можливостей боротьби при зміні співвідношення сил, завданнями дальшої розробки стратегії і тактики революційного руху, а також вимогами ідеологічної боротьби проти антикомунізму і ревізіонізму, яка стає дедалі більш масштабнішою і гострішою.

Наша партія; керуючись марксистсько-ленінською методологією, збагатила скарбницю революційної теорії новими положеннями і висновками, що мають принципове ідейно-політичне значення. Підсумки розвитку теоретичної думки партії в сучасних умовах знайшли своє відображення в матеріалах XXIV—XXVI з'їздів КПРС, в повій Конституції СРСР, документах, присвячених 50- та 60-річчю Великого Жовтня, 100-річчю з дня народження В. І. Леніна, 50- та 60-річчю Союзу РСР, 80-річчю II з'їзду РСДРП. Важливими віхами у розвитку теоретичної думки партії стали листопадовий (1982 р.), червневий та грудневий (1983 р.) Пленуми ЦК КПРС, виступи Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Ю. В. Андропова.

Видатним вкладом у творчий розвиток марксистсько-ленінської теорії є розробка партією великого і складного комплексу проблем розвинутого соціалізму. Розробляючи концепцію розвинутого соціалізму, партія виходила з ленінської вказівки про зрілий соціалізм, а також про необхідність ясної теоретичної оцінки головних особливостей і тенденцій розвитку нашої країни насамперед з позицій аналізу того, «...що можна б назвати ступенями економічної зрілості комунізму»⁵. Висновок про те, що в нашій країні вперше в історії побудоване зріле соціалістичне суспільство, ґрунтується на науковому узагальненні величезного і багатогранного досвіду, набутого ленінською партією і радянським народом.

Партія розглядає розвинуте соціалістичне суспільство не як щось середнє між соціалізмом і комунізмом, що поєднує в собі і те і друге. Це — соціалістичне суспільство, яке знаходиться на новій, вищій стадії, досягло свого розвинутого стану і характеризується не лише певними кількісними, а й якісними змінами. «Це суспільство, де вже повністю створено економічну базу, соціальну структуру, політичну систему, що відповідають соціалістичним принципам, де соціалізм розвивається, як прийнято говорити, на своїй власній, колективістській основі»⁶, — вказував товариш Ю. В. Андропов на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС.

Це суспільство характеризується перебудовою всіх суспільних відносин на властивих соціалізму колективістських засадах, зростанням стабільності суспільної системи, гармонійністю і відповідністю усіх сторін її життя — економічного, соціально-політичного, духовного. Їх розвиток відзначається високим рівнем, динамізмом і масштабністю. Досягнуто високого ступеня узагальнення праці та виробництва.

Центр ваги розвитку економіки переноситься на інтенсивні фактори. Швидко зростає ефективність суспільного виробництва, підвищується роль науки в житті суспільства, прискорюється науково-технічний прогрес. Зростає соціальна однорідність і єдність суспільства, міцнішає дружба всіх націй і народностей СРСР. Утвердився соціалістичний спосіб життя, виявилися гуманістичні переваги соціалізму в усіх його сферах. Послідовно і у великих масштабах здійснюється найважливіша економічна і соціальна мета соціалістичного суспільства — неухильне підвищення матеріального добробуту і культури членів суспільства.

⁵ Ленін В. І. Держава і революція. — Повне збір. творів, т. 33, с. 94.

⁶ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 14—15 червня 1983 року. — К., 1983, с. 8.

Величезним завоюванням зрілого соціалізму є радянська людина, яка, пройшовши через усі випробування, сама невпізнанно змінилася, поєднала у собі ідейну переконаність, гарячий патріотизм, послідовний інтернаціоналізм з величезною життєвою енергією, соціальним оптимізмом, високою культурою, знаннями і вмінням їх застосовувати. На етапі зрілого соціалістичного суспільства об'єктивні закони соціалізму набули всебічного розвитку, розширилися сфера і можливості їх реалізації, незмірно зросла ефективність їх використання, трудящі все ширше користуються результатами великих революційних завоювань.

Концепція розвинутого соціалізму за своїм значенням належить до фундаментальних відкриттів наукового комунізму. Завдяки їй завершений вигляд набуває вчення про дві фази комуністичного суспільства. Розробка цієї концепції дозволила КПРС реалістично оцінити досягнуту ступінь нашого розвитку, чітко визначити найближчі завдання радянського суспільства, точніше узгодити їх з більш віддаленою перспективою, тісніше зв'язати їх з великою метою побудови комунізму. Важливими віхами у цьому плані стали листопадовий (1982 р.), червневий і грудневий (1983 р.) Пленуми ЦК КПРС, виступи Генерального секретаря ЦК партії товариша Ю. В. Андропова.

Теоретичні висновки КПРС розкривають широким масам трудящих світу корінні переваги соціалізму перед капіталізмом, націлюють радянських людей на максимальне використання цих переваг, завдають нищівних ударів по буржуазних та ревізіоністських «моделях» соціалізму.

Концепція розвинутого соціалізму дає зриму і цілісну картину, живу діалектику розвитку всіх сторін нашого суспільства в її динамічності й суперечності. Вона розкриває великі успіхи СРСР в соціалістичному будівництві, паростки комуністичного майбутнього, що міцніють, вказує на ще не розв'язані проблеми. Вона застерігає нас як від недооцінки, так від переоцінки досягнутого, дає наукову основу в розумінні як можливостей, так і потреб суспільства зрілого соціалізму.

Винятково важливе принципове значення у зв'язку з цим має дальше збагачення питання про характер протиріч в умовах соціалізму та особливості їх розв'язання, яке дано на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, у статті товариша Ю. В. Андропова «Вчення Карла Маркса та деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР». В нашому суспільстві, як і передбачав В. І. Ленін, зникли антагоністичні протиріччя, але залишились неантагоністичні, які ні в якому разі не можна недооцінювати, ігнорувати в політиці. Адже це може породжувати серйозні колізії. Партія зобов'язує комуністів приділяти неослабну увагу вивченню та своєчасному розв'язанню цих протиріч, правильному їх використанню як джерела та стимулу поступального розвитку, і разом з тим запобігати протиріч, що породжуються не об'єктивним розвитком соціалізму, а некомпетентністю, прорахунками, суб'єктивістськими помилками.

Спираючись на концепцію розвинутого соціалізму, КПРС зробила висновок, що радянське суспільство знаходиться пині на початку історично тривалого етапу зрілого соціалізму; його всебічне удосконалення є стратегічним завданням партії, основним змістом діяльності і народу в найближчі роки та у більш віддаленій перспективі. На цьому етапі необхідно вирішити масштабні й складні завдання в усіх сферах життя нашого суспільства. В міру цього і відбуватиметься поступовий перехід до комунізму. Це вимагає дальшої творчої конкретизації концепції розвинутого соціалізму, поглиблення теоретичного аналізу радянського суспільства, особливо нових явищ в його розвитку. Основні напрями цього аналізу має визначити нова редакція Програми партії — програми планомірного та всебічного вдосконалення розвинутого соціалізму. Мо-

гутній стимул теоретичній думці партії в роботі над новою редакцією партійної Програми дав червневий (1983 р.) Пленум ЦК КПРС, промова на ньому товариша Ю. В. Андропова.

Ленінська партія приділяє першочергову увагу всебічному теоретичному обґрунтуванню питань економічного розвитку суспільства зрілого соціалізму. Це й зрозуміло: адже економіка — головний плацдарм боротьби радянського народу за вдосконалення розвинутого соціалістичного суспільства і побудови комунізму. Її розвиток є визначальною умовою всіх перетворень, необхідних для побудови нового суспільства. Зростання економіки — основа піднесення добробуту радянського народу, зміцнення обороноздатності країни. Від розвитку нашого народного господарства у вирішальній мірі залежать не лише темпи просування вперед радянського суспільства, а й хід боротьби і змагання двох соціально-економічних систем.

КПРС збагатила марксистсько-ленінську теоретичну думку новими положеннями та висновками з таких найважливіших проблем, як суть, особливості, соціальні вимоги та наслідки науково-технічної революції, докорінні відмінності її розвитку за умов соціалізму і при капіталізмі. Конкретизовано положення про поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалізму, визначено шляхи по його більш повній реалізації, зокрема, за рахунок використання досягнень останнього етапу науково-технічної революції, який несе технологічний переворот в усіх сферах виробництва.

На основі глибокого проникнення в суть економічних законів соціалізму партія визначила напрями підвищення ефективності суспільного виробництва, конкретизувала шляхи створення матеріально-технічної бази комунізму. Розкрито зміст економічної стратегії КПРС стосовно періоду розвинутого соціалізму, показано її соціальну спрямованість. Всебічно обґрунтовано основне завдання економічної сфери — кардинальне підвищення продуктивності праці, досягнення її найвищого, світового рівня.

Дальший творчий розвиток дістали ідеї ленінського кооперативного плану, всебічно обґрунтована аграрна політика партії на сучасному етапі. Це знайшло концентроване відображення у прийнятій травневим (1982 р.) Пленумом ЦК КПРС Продовольчій програмі.

Надаючи першочергового значення вдосконаленню всього господарського механізму, КПРС веде наполегливий творчий пошук науково обґрунтованих методів планування, матеріальних та моральних стимулів, що заохочують високопродуктивну працю, найбільш доцільних форм організації виробництва. Здійснюється широка система науково обґрунтованих заходів, спрямованих на те, щоб господарський механізм забезпечував оптимальне поєднання загальнонародних потреб з інтересами трудових колективів і кожного працівника.

Комуністична партія постійно тримає у полі свого зору стратегічні проблеми розвитку народного господарства. Діалектику їх єдності та взаємозв'язку на сучасному етапі розвитку нашого суспільства розкрито на грудневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС. У тексті виступу товариша Ю. В. Андропова і постанові Пленуму висвітлено об'єктивну обумовленість удосконалення управління народним господарством, залежність його конкретних форм від реальних умов кожного етапу суспільного розвитку країни, визначено основні напрями цього удосконалення в сучасних умовах, охарактеризовано його місце як складової частини загального процесу вдосконалення нашого суспільного ладу. На Пленумі відзначалося, що найважливішою умовою вдосконалення господарського механізму є комплексний, взаємозв'язаний розгляд усіх питань поліпшення механізму управління народним господарством. Ці питання мають величезне значення для забезпечення всебічного розвитку зрілого соціалістичного суспільства, найбільш повного використання його

переваг і тому, як зазначав товариш Ю. В. Андропов, мають зайняти важливе місце у новій редакції Програми КПРС⁷.

На основі всебічного аналізу тенденцій у розвитку соціальної структури нашого суспільства, партія на XXVI з'їзді КПРС зробила принципової ваги висновок про те, що становлення безкласової структури суспільства в головному й основному відбудеться в історичних рамках зрілого соціалізму. Під цим кутом зору партія розглянула і показала перспективи розвитку та вдосконалення великого кола економічних, соціально-політичних та інших проблем. Вона розкрила зміст сучасного етапу підвищення рівня усупільнення суспільного виробництва, зближення, а в майбутньому і злиття двох форм соціалістичної власності, шляхи і заходи все більш тісного зближення суспільних позицій, умов і характеру праці, рівня життя, освіти, культури робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції, поступового подолання соціальних відмінностей між містом і селом.

В партійних документах науково обгрунтовано зростання активності робітничого класу як головної суспільної сили, що відіграє провідну роль у виробництві, вдосконаленні соціально-політичних відносин, формуванні й практичному здійсненні політики КПРС. Соціалістичні інтереси й комуністичні ідеали робітничого класу сприяють дальшому зміцненню його союзу з селянством та інтелігенцією, їх всебічному зближенню, інтенсивному формуванню соціальної однорідності радянського суспільства. Радянська дійсність переконливо спростовує вигадки буржуазних ідеологів і ревізіоністів про «обуржуазнювання» робітничого класу, втрату ним становища провідної сили, що розраховані на пониження його ролі в суспільстві.

Велику увагу КПРС приділяє науковому обгрунтуванню всього комплексу розподільних відносин в суспільстві розвинутого соціалізму, теоретичній розробці проблем дальшого вдосконалення, неухильного підвищення життєвого рівня радянських людей і досягнення комуністичного достатку. З урахуванням досвіду, набутого нашою країною в питаннях розподілу, істотно поглиблено уявлення про їх роль і місце в житті соціалістичного суспільства, показана неодмінність додержання об'єктивної економічної вимоги випереджаючого зростання продуктивності праці по відношенню до заробітної плати та інших матеріальних благ, що одержують трудящі. Грудневий (1983 р.) Пленум ЦК КПРС, дев'ята сесія Верховної Ради СРСР десятого скликання визначили що-до цього конкретні і великомасштабні завдання на 1984 рік.

У промові товариша Ю. В. Андропова на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС висунуто принципово важливе положення про соціалістичну цивілізованість, охарактеризовані її найважливіші компоненти, висвітлена суть поняття нової якості життя, яку дає соціалізм⁸. Це — значний вклад у розвиток марксистсько-ленінської теорії, який відкриває широкі перспективи для всебічної розробки усього комплексу питань, які характеризують поняття рівня життя. Теоретичні висновки КПРС орієнтують на подолання спрощеного підходу в розумінні цього поняття, підводять наукову основу під проблеми формування у радянських людей соціалістичної культури поведінки, розумного споживання тощо. Разом з тим висунуті теоретичні положення висвітлюють необхідність і невідкладність ліквідації порушень у співвідношенні між зростанням продуктивності праці і заробітної плати, забезпечення неухильного підвищення суспільного виробництва і на цій основі — матеріального і культурного рівня життя народу.

Видатним внеском КПРС до скарбниці марксизму-ленізму є положення про сформування в СРСР нової історичної спільності людей —

⁷ Рад. Україна, 1983, 27 груд.

⁸ Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 14—15 червня 1983 року, с. 13.

радянського народу. Партія розкрила умови, за яких виникла ця спільність, охарактеризувала її найважливіші риси і особливості. КПРС дала глибоке наукове обґрунтування своєї політики в галузі національних відносин в умовах розвинутого соціалізму, визначила шляхи й форми дальшого всебічного зближення народів СРСР, поглиблення інтернаціоналізації усіх сторін нашого суспільства, найбільш повного використання тих величезних переваг, яке дає об'єднання в єдиний братній союз як радянському народові в цілому, так і кожній радянській республіці, кожній нації та народності СРСР.

Неослабну увагу партія приділяє теоретичній розробці питань, зв'язаних з функціонуванням політичної системи і демократії суспільства зрілого соціалізму. Виявивши у дальшій демократизації державного і суспільного життя одну з головних закономірностей соціалістичного суспільства, КПРС чітко визначила основні напрями її прояву, дала творче висвітлення найважливіших проблем вдосконалення в сучасних умовах і переростання соціалістичної державності в комуністичне самоврядування.

Партія надає важливого значення плідному використанню трудящими усіх демократичних форм і норм нашого суспільно-політичного життя, розширенню гласності, скороченню та спрощенню управлінського апарату, розвитку демократичних начал в управлінні виробництвом. Вона рішуче викорінює факти використання громадського, державного майна та службового становища з метою особистого збагачення, бореться з проявами формалізму, з розходженням між словами та ділами, за зміцнення дисципліни. Вона підвищує відповідальність кожного громадянина перед суспільством за виконання державних планів і виробничих завдань. «В умовах міжнародної обстановки, яка різко загострилася з вини імперіалістичних кіл, неухильне виконання планових завдань, сумлінна, високопродуктивна праця,— підкреслено в постанові грудневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС,— не просто повинність, а й патріотичний обов'язок кожного трудового колективу, кожної радянської людини»⁹.

Партія враховує, що у віддаленій перспективі процес переростання радянської державності в суспільне самоврядування обумовлюється матеріальними можливостями суспільства, рівнем політичної свідомості і культури мас. Яскравим втіленням послідовної лінії Комуністичної партії на всебічний розвиток соціалістичної демократії будуть наступні вибори до Верховної Ради СРСР, широка політична кампанія до них розгорнулася у країні.

КПРС всебічно розробила таку проблему як соціалістичний спосіб життя, розкрила реальні передумови його формування, економічну, соціально-політичну та ідеологічну основи цієї якісно нової форми людської життєдіяльності, показала його нерозривний зв'язок з Великим Жовтнем і безсмертним ленінським вченням. Вона охарактеризувала його переваги перед буржуазним способом життя, визначила найважливіші завдання по викриттю буржуазно-апологетичної концепції «якості життя» та інших, що мають на меті дискредитувати соціалістичний спосіб життя.

Важливе місце в теоретичній діяльності КПРС займають питання формування нової людини, духовного життя суспільства, комуністичного виховання мас. На червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС всебічно розглянуто значення ідеологічної, масово-політичної роботи партії для вдосконалення розвинутого соціалістичного суспільства і поступового переходу до комунізму. Творчо осмисливши нагромаджений досвід ідеологічної діяльності, КПРС накреслила напрями збагачення духовної культури радянського народу, визначила роль і місце усіх

⁹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 26—27 грудня 1983 року. — К., 1984, с. 28.

засобів ідеологічного впливу на маси. «...Партія,— підкреслив товариш Ю. В. Андропов на Пленумі,— добивається того, щоб людина виховувалась у нас не просто як носій певної суми знань, але насамперед — як громадянин соціалістичного суспільства, активний будівник комунізму, з притаманними йому ідейними установками, мораллю та інтересами, високою культурою праці й поведінки»¹⁰.

КПРС збагатила марксистсько-ленінське вчення новими принциповими висновками про Комуністичну партію, глибоко розкрила і всебічно обгрунтувала зростання її керівної ролі в суспільстві, перспективи її розвитку в умовах зрілого соціалізму, творчо розвинула теорію партійного будівництва, ленінські принципи і норми партійного життя і керівництва. Першорядне значення для розв'язання найважливіших питань життєдіяльності КПРС, вдосконалення стилю й методів партійного керівництва, дальшого розвитку внутріпартійної демократії, підвищення відповідальності кадрів за доручену справу, забезпечення авангардної ролі комуністів на всіх ділянках роботи мають листопадовий (1982 р.), червневий і грудневий (1983 р.) Пленуми ЦК КПРС.

На основі глибокого аналізу величезних змін у співвідношенні сил між соціалізмом і капіталізмом на міжнародній арені КПРС разом з братніми партіями розширила і поглибила марксистсько-ленінську характеристику сучасної епохи, дала науковий аналіз нинішнього етапу протиборства двох світових суспільних систем. Продовжуючи спільну розробку принципів розвитку світової системи соціалізму, ленінська партія внесла вагомий вклад до характеристики загальних закономірностей революції, будівництва соціалізму і комунізму, перспектив дальшого розвитку світової соціалістичної системи. При цьому партія у повній мірі враховує різноманітність і складність світу соціалізму, наявність великої відмінності між соціалістичними країнами у рівні розвитку, шляхах і методах розв'язання завдань соціалістичного розвитку.

Соціалістичний лад створює всі умови для гармонійних взаємовідносин між країнами. Однак вони не забезпечуються автоматично. Вирішальне значення у цьому відіграє правильна, інтернаціоналістська політика. Особливе значення має нині даліше всемірне сприяння процесу політичної взаємодії та економічної інтеграції і кооперування, ідейного зближення країн соціалістичної співдружності, що проявляється як найважливіша закономірність їх розвитку. У відповідності з цим наша партія збагатила принципи й форми дальшого зміцнення братерського співробітництва країн соціалістичної співдружності.

КПРС піддала науковому аналізу нові явища, що відбуваються у капіталістичній системі, розкрила процес дальшого поглиблення її загальної кризи, особливості й протиріччя сучасного етапу державно-монополістичного капіталізму, різке посилення його агресивності. Цей аналіз свідчить, що імперіалізм нездатний справитись з соціальними наслідками науково-технічної революції, заплутався в суперечностях. Партія виділяє у світі капіталізму дві найважливіших тенденції — агресивну, ультрареакційну, що зараз взяла верх в політиці США, і більш реалістичну, що визнає необхідність і взаємну вигідність мирного співіснування.

Збагачуючи ленінську теорію соціалістичної революції, стратегію і тактику революційної боротьби, КПРС дала наукову характеристику світового революційного процесу, ролі і взаємодії усіх його складових частин. Зроблений нею глибокий аналіз показує посилення визрівання матеріальних і соціально-політичних передумов соціалістичної революції, неспростовно доводить неминучість краху капіталізму і торжества соціалізму, повну безпідставність як правоопортуністичних, так і лівацьких теорій «експорту революції». Великий вклад внесла КПРС у

¹⁰ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 14—15 червня 1983 р., с.17.

творчу розробку таких проблем, як зближення у нашу епоху демократичних і соціалістичних завдань революційної боротьби, правильне поєднання мирних і немирних форм революції, у висвітлення перспектив розвитку колишніх колоніальних країн, можливостей просування їх по некапіталістичному шляху.

Як складова частина всесвітньої армії комуністів, один з найбільш досвідчених і численних її загонів, КПРС приділяє величезну увагу теоретичному узагальненню досвіду міжнародного комуністичного руху. Запроваджуючи об'єктивний аналіз суті тих труднощів та розходжень, що виникають інколи в комуністичному русі, причин їх появи, КПРС зосереджує свої зусилля на відшукуванні шляхів подолання таких незгод. Вона виходить з того, що в сучасних умовах єдність комуністичного руху є неодмінною умовою зміцнення політичних позицій як усього руху в цілому, так і кожної комуністичної партії, отже, успіху в боротьбі за збереження миру.

Наша партія збагатилася і конкретизувала принципи міжпартійних зв'язків і взаємовідносин, висунула важливі теоретичні положення з питань співвідношення національних та інтернаціональних завдань комуністів, розкрила особливу важливість для кожної комуністичної партії і для всього комуністичного руху випробуваних принципів пролетарського інтернаціоналізму, рішуче засудила перекручення суті та недооцінку зростаючого значення за сучасних умов цього, одного з головних принципів марксизму-ленінізму. Спробам імперіалістів посварити братні партії, розвести їх по національних та регіональних «квартирах», спрямувати проти КПРС, наша партія протиставляє інтернаціоналістську позицію, лінію на співробітництво з братніми партіями і широке роз'яснення значення єдності та шляхів її зміцнення.

Виняткову увагу КПРС приділяє розвитку ленінського вчення про війну і мир, про захист соціалістичної Вітчизни. Життя підтвердило правильність даної нашою партією оцінки співвідношення соціально-політичних та військових сил на міжнародній арені і зробленого на цій основі висновку про відсутність фатальної неминучості світової війни і можливість забезпечення в сучасних умовах миру на основі мирного співіснування.

Різке посилення агресивності імперіалізму, насамперед імперіалізму США, небачене загострення боротьби двох світових систем значно посилили небезпеку світової війни. Між тим наявність ракетно-ядерної зброї робить спроби вирішити історичний спір між двома світовими системами шляхом війни — катастрофічним для всього людства. У збереженні миру на землі КПРС бачить стрижень своєї зовнішньої політики. «Наша мета,— відзначав товариш Ю. В. Андропов на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС,— не просто відвернення воєн. Ми прагнемо до корінного оздоровлення міжнародних відносин, зміцнення і розвитку всіх добрих начал у цих відносинах»¹¹.

Однак імперіалістична реакція, насамперед правляча верхівка США, виношуючи маячні плани світового панування, своєю агресивною політикою підштовхує людство на грань ядерної катастрофи. Загроза ядерної війни побудила партію по-новому оцінити основний смисл діяльності усього комуністичного руху, визнати міжнародні умови за визначальний, пріоритетний фактор як з точки зору інтернаціональних інтересів комуністичного руху, так і інтересів боротьби кожної марксистсько-ленінської партії за свої програмні цілі. А оскільки СРСР і країни соціалістичної співдружності є головним фактором забезпечення миру, зміцнення їх економічної та оборонної могутності, підтримка їх зовнішньополітичних акцій з боку комуністичного руху і всіх прогресивних та миролюбивих сил світу, боротьба проти антирадянщини як основної зброї імперіалізму, спрямованої проти заходів СРСР по зміц-

¹¹ Там же, с. 24.

ненню своєї обороноздатності, на розкол усіх миролюбивих сил, набуває особливого, життєво важливого значення для усього людства.

Нині, як зазначав на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов, від наслідків ідеологічної боротьби за розум і серця мільйонів людей на планеті набагато в чому залежить збереження загального миру, майбутнє людства¹². Це передбачає повсякденне викриття буржуазної пропаганди, зокрема спроб імперіалістів дискредитувати КПРС, пройдений нею історичний шлях і послабити притягальну силу її всесвітньо-історичного досвіду, всієї практики її діяльності.

Творчо застосовуючи і збагачуючи ленінські настанови з питань захисту соціалістичної Вітчизни, КПРС невтомно зміцнює обороноздатність країни, розвиває марксистсько-ленінську військову доктрину з урахуванням особливостей сучасної військово-політичної обстановки, технічного і організаційного рівня Збройних Сил. Разом з тим в сучасних умовах поняття захисту соціалістичної Вітчизни значно розширюється за обсягом і змістом. Воно включає в себе не тільки економічні, соціально-політичні, ідеологічні та військово-технічні і організаційні питання, зв'язані з забезпеченням спроможності соціалістичної Вітчизни дати безпосередньо військову відсіч агресору. Сюди входить також внутрі- і зовнішньополітична діяльність партії і держави по зриву спроб імперіалізму порушити військово-стратегічну рівновагу між соціалізмом і імперіалізмом, по недопущенню і відверненню військового зіткнення між двома системами.

Ленінська партія розвинула далі стосовно до сучасних умов світового розвитку принципи мирного співіснування, всебічно розкрила шляхи мобілізації усіх сил, здатних відвернути нову світову війну і приборкати агресора. Значним вкладом в марксистсько-ленінську теорію є наукова оцінка сучасного становища у світі і широка програма заходів по забезпеченню міцного і загального миру та безпеки, що міститься у Заявах Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Ю. В. Андропова від 28 вересня та 24 листопада 1983 р., які одержали гаряче схвалення і повну підтримку дев'ятої сесії Верховної Ради СРСР десятого скликання, радянського народу, усього прогресивного людства¹³.

Розвиваючи марксистсько-ленінську теорію, КПРС несе в маси такі ідеї, для здійснення яких є відповідні — що визріли або визрівають — об'єктивні умови. Вона аналізує суперечності дійсності і в ній самій знаходить засоби їх подолання. Партія висуває ідеї, які відображають практичні інтереси людей. КПРС виявляє, розвиває і уточнює ідеї, що визрівають в гущі народу і до сприйняття яких, отже, готові його найширші верстви. Це обумовлює творчий і дійовий характер її теоретичних висновків.

Для розроблюваних партією теоретичних положень і висновків характерні сміливий зліт революційної думки, новаторство і водночас наукова обґрунтованість і реалістичність, глибина узагальнень і гранична конкретність, розкриття захоплюючих перспектив і чітке визначення шляхів, найдійовіших засобів і методів боротьби за їх досягнення. Вони розкривають корінні інтереси і умови боротьби радянського народу за вдосконалення зрілого соціалізму, за комунізм і перехід всього людства від капіталізму до соціалізму.

Активна і плідна теоретична діяльність КПРС озброює партію новими ідеями, науково обґрунтованим підходом до актуальних проблем функціонування і розвитку нашого суспільства, сприяє дальшому зміцненню його ідейної єдності, добору партією таких шляхів, засобів і методів діяльності, які прискорюють розвиток продуктивних сил кра-

¹² Див.: Там же, с. 7.

¹³ Рад. Україна, 1983, 28 вер., 24 лист., 30 грудн.

їни, забезпечують найбільш повне використання переваг соціалістичного ладу, природних багатств, досягнень науки і техніки в інтересах вдосконалення розвинутого соціалізму і побудови комунізму.

Теоретична робота партії сприяє удосконаленню революційної ідеології. При цьому особливе значення має добір та систематизація нею тих положень марксистсько-ленінської теорії, які стають надбанням масової свідомості, виявляються найефективнішими в конкретно-історичній обстановці, що склалася. Дієвість ідейного впливу партії, ефективність її ідеологічної роботи знаходиться у прямій залежності від рівня теоретичної діяльності, від глибини наукової розробки актуальних проблем комуністичного будівництва.

Постійне збагачення революційної теорії, осмислення з її позиції нових суспільних явищ і актуальних питань посилює притягальну силу марксистсько-ленінізму, його вплив на маси, на всі сторони їх життя та діяльності. Оволодівши свідомістю і почуттям мільйонних мас, марксистсько-ленінізм виступає як могутня матеріальна сила суспільного прогресу.

Останні роки з особливою силою показали, що творча розробка КПРС актуальних проблем сучасності, захист принципів і основопологаючих ідей революційної теорії мають велике міжнародне значення, дозволяють нашій партії виступати з чіткими класовими позиціями з усіх найважливіших питань світового суспільного розвитку, пропонувати глибоко продумані рішення, що відповідають життєвим інтересам усіх народів, досягненню соціального прогресу, сприяють правильній орієнтації братніх партій і мільйонів трудящих інших країн.

Незмінна вірність КПРС творчому марксистсько-ленінізму є основою гармонійного поєднання в її політиці класових принципів з ідеалами гуманізму, боротьби за соціальну справедливість, вирішенням сучасних загальнодемократичних, загальнолюдських завдань.

У своїй теоретичній діяльності КПРС спирається на досягнення радянських вчених-суспільствознавців, у тому числі істориків партії та спеціалістів у галузі партійного будівництва. Однак, відзначалось на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, наука, на жаль, ще не підказала практиці потрібних, таких, що відповідають принципам і уявам розвинутого соціалізму, рішень ряду важливих проблем. «...Ми ще досі не вивчили належною мірою суспільство, в якому живемо й працюємо,— відзначав на Пленумі товариш Ю. В. Андропов,— не повністю розкрили властиві йому закономірності, особливо економічні. Тому часом змушені діяти, так би мовити, емпірично, дуже нераціональним способом проб і помилок»¹⁴.

Партія висунула вимогу максимально повно і ефективно використати потенціал суспільних наук, спрямувати їх зусилля на дальшу розробку актуальних проблем сучасного суспільного розвитку, насамперед проблематики зрілого соціалізму, активізувати дослідницький пошук, рішуче повернути увагу вчених-суспільствознавців до розробки практичних рекомендацій, обґрунтованих соціальних прогнозів. Зростає значення методологічної сторони досліджень. Адже саме опора на реальність і разом з тим орієнтація на майбутнє, більш повне врахування і розкриття об'єктивних законів суспільного розвитку, світоглядна чіткість, вміле застосування випробуваної марксистсько-ленінської методології наукового пошуку забезпечують високий науковий рівень досліджень.

Велику і відповідальну роль партія відводить суспільствознавцям у пропаганді марксистсько-ленінської теорії, вдосконаленні ідеологічної, масово-політичної роботи.

Життя переконливо показує, що марксистсько-ленінізм, правильно ві-

¹⁴ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 14—15 червня 1983 року, с. 18.

дображаючи об'єктивні закономірності суспільного розвитку, дозволяє свідомо використовувати їх у практичній діяльності, перетворює людину в могутнього творця суспільних відносин. Марксизм-ленінізм завоює розум і серця силою і правдою своїх ідей, гуманністю і реальністю своїх цілей. Він асоціюється у свідомості все більшої кількості людей з політичним, економічним прогресом, розквітом науки і культури, з міцним миром на землі.

Протиборство двох соціально-економічних систем на світовій арені, спроби буржуазних ідеологів та ревізіоністів перекрутити марксистсько-ленінське вчення, у спотвореному вигляді зобразити реальний соціалізм, діяльність ленінської партії вимагають від КПРС і в дальшому посиленої уваги до творчого розвитку революційної теорії. Весь досвід комуністичного руху переконливо свідчить, що повторення старих формул там, де вони вже зжили себе, догматичний підхід до нових проблем створюють додаткові можливості для розповсюдження ревізіоністських підробок під марксизм-ленінізм.

Боротьба між буржуазною і соціалістичною ідеологіями непримиренна і безкомпромисна. Ленінська переконаність, ідейна стійкість та пристрасність — надихаючий приклад у боротьбі проти буржуазних перекручень нашого революційного вчення. Комуністи, всі радянські люди добре усвідомлюють, що сила правди в ідеологічній боротьбі на боці марксизму-ленінізму. До вічно живого джерела революційної теорії линути мільйони і мільйони людей — кожний, хто прагне знайти своє місце в боротьбі за щастя людей праці, творити нове суспільство. І в цьому гігантська заслуга ленінської партії, її величезної теоретичної і практичної діяльності.

В. М. Орлов

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ МАРКСИСТСКО-ЛЕНИНСКОЙ ТЕОРИИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Резюме

В статье рассматривается развитие КПСС марксистско-ленинской теории на современном этапе. В ней показаны основные факторы, обуславливающие усиление теоретической деятельности КПСС, освещаются актуальные вопросы совершенствования зрелого социализма, а деятельность партии по обобщению опыта международного коммунистического движения.

Г. А. АРУТЮНОВ (Москва)

«СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТ» І «РАБОЧАЯ ГАЗЕТА» НА УКРАЇНІ В 1910—1911 рр.

В жодній іншій країні нелегальна робітничая преса не відіграла такої великої ролі в революційному соціал-демократичному русі, як у Росії в період реакції та нового революційного піднесення. Наголошуючи на її життєвій важливості для всієї пролетарської справи, В. І. Ленін вказував: «Членом нелегальної партії може бути тільки той, хто щиро і всіма силами допомагає розвиткові нелегальної преси, нелегальних прокламацій та інше»¹. Виняткове значення нелегаль-

¹ Ленін В. І. Доповідь ЦК РСДРП і інструктивні вказівки делегації ЦК на Брюссельській нараді. — Повне збір. творів, т. 25, с. 368.

них видань підкреслювалося в документах Краківської та Поронінської нарад ЦК РСДРП з партійними працівниками².

Нелегальна преса сприяла згуртуванню робітничого класу і всіх демократичних сил країни, була справжнім пропагандистом марксизму, глашатаєм соціальної революції, організатором пролетарської боротьби, виразником інтересів і прагнень широких трудящих мас. Винятково важливе значення щодо цього мали такі більшовицькі видання, як «Соціал-демократ»* і «Робочая газета»**, історія яких заслуговує на всебічне вивчення. Досі у присвячених їм працях висвітлювалася переважно організаторська та виховна роль цих газет. Тим часом питання про їх доставку й розповсюдження в Росії, шляхи надходження та адресати вивчені ще недостатньо³.

В досліджуваній період, що збігається з початком нового революційного піднесення, в РСДРП різко активізувалася діяльність антипартійних груп і течій. Особливу небезпеку являли ліквідатори, які виступали за розпуск нелегальної робітничої партії. Вони спиралися на опортуністів II Інтернаціоналу, особливо на центристів. Як відомо, в Росії центризм насаджували Троцький та газетка «Правда», яку він видавав у Відні. Демагогічно називаючи себе «позафракційним» соціал-демократом, Троцький насправді поведився, «...як найпідліший кар'єрист і фракціонер»⁴.

Перебуваючи формально (до VI (Празької) Всеросійської конференції РСДРП) в одній партії, більшовики та меншовики, однак, мали свої самостійні керівні центри. Діяльність більшовицьких організацій в Росії спрямовував Закордонний центр на чолі з В. І. Леніним. Його зусилля, підтримані передовими робітниками країни, дали свої плоди. З осені 1910 р. становище в партії почало поліпшуватися. Відновлювалися місцеві соціал-демократичні організації, активнішою ставала їхня діяльність. До керівництва більшовицькими комітетами приходили передові робітники.

Велику роль у цьому відіграли «Соціал-демократ» і «Робочая газета». Перше з цих видань виникло як центральний орган РСДРП і в його редакції були представлені різні течії та організації російської соціал-демократії. Друге — з самого початку було бойовим органом Закордонного більшовицького центру, а після Празької конференції 1912 р. — органом партії більшовиків. Однак і «Соціал-демократ» по суті був більшовицькою газетою.

Автор цієї статті на основі вивчення різних джерел, головним чином архівних, ставив своїм завданням показати, звідки і якими шляхами надходили на Україну згадані газети, у які пункти і за якими адресами вони направлялися, хто були їх одержувачі. Слід мати на увазі, що значна частина більшовицьких видань надсилалася в Росію не поштою, а з нарочними. Як правило, одержував літературу хтось один, який і доставляв її різним особам. Звичайно, робилося це з дотриманням усіх правил конспірації, і не випадково в донесеннях аген-

² КІРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1978, т. I, с. 349, 371.

* Центральний орган РСДРП, видавався з лютого 1908 р. по 1917 р. Перший номер вийшов у Росії, наступні — в Парижі, а з листопада 1914 р. — у Женеві. Загалом вийшло 58 номерів.

** Видавалася в Парижі з 30 жовтня (12 листопада) 1910 р. по 30 липня (12 серпня) 1912 р. Загалом вийшло 9 номерів.

³ Деякі аспекти транспортування згаданих видань у Росію порушені в книгах: Кузнецов І. В., Матвїєнко С. С. Газета «Соціал-демократ». 1907—1917.— М., 1960; Кузнецов І. В., Матвїєнко С. С. Центральний орган РСДРП газета «Соціал-демократ».— М., 1978; Александров Ф. В годы нового революционного подъема.— М., 1960, с. 51. Більш ґрунтовно це питання висвітлено в зб.: Твори В. І. Леніна на Україні (1894—лютий 1917 р.): Показчик арх. документів.— К., 1977.

⁴ Ленін В. І. Лист до Г. Є. Зінов'єва.— Повне зібр. творів, т. 47, с. 181.

тів охоранки рідко згадуються прізвища доставщиків. До того ж і адресати, на ім'я яких надходила поштою література, були підставними особами. Все це свідчить про широкі нелегальні зв'язки більшовиків та вмилу організацію ними транспортування газет у Росію. З'ясування всіх деталей, пов'язаних з розповсюдженням «Социал-демократа» й «Рабочей газеты», дасть можливість повніше висвітлити діяльність В. І. Леніна та керованого ним Закордонного більшовицького центру, глибше розкрити їх зв'язки з місцевими партійними організаціями, краще показати роботу останніх, більш наочно уявити ті величезні труднощі, які доводилося долати пролетарським революціонерам у Росії.

Пожвавлення революційного руху, що почалося в країні, викликало настійну необхідність у нелегальній більшовицькій пресі, яка б згуртувала та ідейно озброїла робітників і селян, що піднімалися на боротьбу. «Ми відчуваємо страшену потребу в живому слові»,— говорилося в листі з Юзівки в Петербург від 24 лютого 1910 р. Автор листа просив зв'язати місцевих робітників з редакцією «Пролетария» або «Социал-демократа» з тим, щоб вони могли регулярно одержувати газету і повідомляти про своє життя⁵. Велика потреба в нелегальних виданнях відзначалася також у кореспонденціях з Катеринослава та Херсона⁶. Навіть у Петербурзькій організації РСДРП відчувалася «сильна недостача закордонної літератури...»⁷. Потреба в більшовицькій пресі, насамперед у газетах, спостерігалася майже скрізь у Росії. Газета «Звезда» та журнал «Мысль», що почали виходити в грудні 1910 р., не могли її задовольнити.

В умовах розгнужаної реакції, за відсутності кадрів і матеріальних засобів створення бойової партійної преси було можливим тільки за кордоном. Саме тому нелегальні центральні органи партії — «Социал-демократ» і «Рабочая газета» — видавалися за межами Росії. Вони користувалися величезним попитом у передових робітників. Наприклад, у кореспонденції з Харкова зазначалося: «Рабочая газета» читається з великою охотою»⁸.

У тому, що згадані видання відіграли виняткову роль у зміцненні та ідейно-політичному зростанні більшовицьких організацій Росії, насамперед заслуга В. І. Леніна, який керував газетами. Так, за період з січня 1910 по січень 1912 р. в «Социал-демократе» було опубліковано 34 статті Володимира Ілліча, причому в окремих номерах їх вміщено по чотири і навіть по шість. В дев'яти номерах «Рабочей газеты» надруковано 13 ленінських статей.

На сторінках газет виступали більшовицькі публіцисти, діячі партії, а також передові робітники, рядові члени РСДРП. «Социал-демократ» і «Рабочая газета» відгукувалися на злободенні події та наболілі питання сучасності, висвітлювали життя й боротьбу трудящих мас країни. Ось чому В. І. Ленін надавав такого великого значення організації транспортування більшовицьких газет у Росію та їх розповсюдженню там. Це розглядалося як одне з найважливіших завдань партії. Його розв'язання вимагало багатьох зусиль і численних жертв.

Н. К. Крупська, яка безпосередньо керувала розповсюдженням більшовицьких видань, відзначала, що спочатку «закордонні нелегальні газети доходили до Росії вкрай погано, ...закордон і Росія були насичені провокаторами, через них усе провалювалось»⁹. В листі до Є. Б. Бош вона писала, що «транспорт і правильний розсил літерату-

⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, спр. 5, ч. 23, літ. Б, арк. 10.

⁶ Соц.-демократ, 1910, 23 марта (5 апр.); Рабоч. газ., 1911, 8 (21) февр.; 15 (28) апр.

⁷ Соц.-демократ, 1910, 22 июня (5 июля).

⁸ Рабоч. газ., 1911, 15 (28) апр.

⁹ Крупська Н. К. Спогади про Леніна.— К., 1959, с. 171.

ри... справа досить мудрована, яка залежить більше, ніж будь що, від незалежних обставин. Тут потрібен тямущий практик, а також участь і допомога місцевих організацій. Останнє дуже шкутильгає...»¹⁰. Таким «тямущим практиком» була насамперед сама Н. К. Крупська. 29 жовтня 1908 р. вона писала М. В. Кобецькому: «...Щоб «Пролетарий» доходив, необхідно: 1) посилати не всі конверти зразу, тоді напевно не дійде. Треба розтягти посилку на кілька днів, кидати в різні поштові скриньки (щоб не лежали поряд). У першу голову бажано відсилати депутатам думи і [в] перші 5 адрес; 2) по можливості урізноманітнювати конверти, почерк (хоч це не обов'язково), було б добре доставати конверти якої-небудь фірми, банку та ін.; 3) газету обгортати в тонкий списаний папір, щоб не видно було друкованого паперу; 4) у кожний лист вкладайте записку з вибаченням (якщо експедиція забуде їх надіслати Вам, то на перший раз можна обійтися й без цього)...»¹¹. Записка, про яку йшлося, була потрібна на випадок перехоплення пакета поліцією і мала допомогти адресатові уникнути переслідувань*. Цією інструкцією Н. К. Крупської керувалися й при розсилці «Соціал-демократа» і «Робочей газети». Для доставки і розповсюдження нелегальних видань Закордонний більшовицький центр створив спеціальну транспортну комісію. Один з її представників — Й. А. Пятницький (партійна кличка «Альберт») перебував за кордоном, у Лейпцігу, другий — в Росії. Цим другим був у той час «Матвій», «Петунников» (Брендінський), який виявився провокатором, співробітником московської охоранки¹². В перші місяці після початку діяльності транспортної комісії значна частина літератури «загадково» зникла на кордоні, а люди, які займалися її транспортуванням, заарештовувалися**. Тому Пятницький викликав Брендінського за кордон і попередив, що, коли література не буде регулярно і без провалів доставлятися адресатам, це означатиме нездатність Брендінського та його апарату виконувати цю важливу роботу¹³.

У грудні 1910 р. помічником російського представника центральної транспортної комісії було призначено В. М. Залезського («Валеріан»). Організація транспортування літератури майже повністю перейшла до його рук, що паралізувало діяльність провокатора.

Література направлялася в Росію різними шляхами. Як писав В. М. Залезський, вона доставлялася в Лейпціг Й. А. Пятницькому. Той запаковував її «у клейонку і холст тюками, вагою два пуди кожний, у вигляді прямокутника, що мав розміри ємкості середнього чемодана. Звідси цей тюк відправлявся в Тільзіт. Тут довірена особа передавала літературу контрабандистам, які й доставляли її через кордон на російську територію, у село Рачки. Звідси кінцями переправ-

¹⁰ Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России (Июнь 1907 г.— февраль 1917 г.): Сб. документов и материалов.— Киев, 1960, с. 385.

¹¹ Ист. арх., 1959, № 1, с. 38.

* Ось зразок такої записки, надісланої з Бірмінгема в Москву на ім'я Маргарити Євграфівни Акимової: «...Пробачте, що без вашого дозволу шлю на вашу адресу газ. № 11 С. Д. Це для Ол. Бор. Він дуже мене просив, а я загубив його адресу. Можливо, й ви поцікавитесь прочитати резолюцію засідання пленуму, хоч ви соціалістами не інтересуєтесь. Ваш. Н. Е.» (ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, спр. 5, ч. 46, літ. А, арк. 15).

¹² Крупська Н. К. Спогади про Леніна, с. 177.

** У своєму донесенні департаменту поліції від 26 грудня 1913 р. Брендінський писав: «Величезні кошти, які затрачалися партією на доставку нелегальної літератури в Росію, пропадали даром, оскільки вона гнила на кордоні або ж доставлялася в пєтербурзьке і московське охоронні відділення, і лише найнезначніша частина розсилалася по місцях, причому адреси одержувачів служили провідною ниткою для розкриття місцевих організацій». (Див.: Цявловський М. А. Большевики: Документы по ист. большевизма с 1903 по 1916 г. бывш. моск. охр. отделения.— М., 1918, с. XIX—XX).

¹³ Залезский В. И. В годы реакции.— Пролет. рев., 1923, № 2 (11) с. 375.

лялася в село Лососно Сувалкської губ. (за три версти від Гродно), де її приймав селянин, литовець Карасевич»¹⁴. У нього літературу забирали В. М. Залежський або надіслана ним людина і везли її в центральний склад, що знаходився в Новозибкові Чернігівської губернії. «Звідси література,— писав В. М. Залежський,— у потрібній кількості направлялася моїми помічниками або знов-таки особисто мною в Гомель і Клинци, місця з пожвавленими торговельними зв'язками, де пакувалася в ретельно законспіровані посилки і направлялася в 11 або 12 пунктів Росії, за винятком Кавказу, де вона одержувалася самостійно через Персію, та Петербурга і Москви, куди звичайно я возив особисто. На випадок провалу або якихось ускладнень з Карасевичем література могла одержуватися через містечко Радзивілішки, де також були зв'язки»¹⁵. У такому разі вона з Тільзіта переправлялася через кордон у Юрбург або Тауроген, а звідти кіньми в Радзивілішки¹⁶.

З метою конспірації Закордонний більшовицький центр переправляв нелегальні видання в Росію також через інші пункти. Значна частина виданої за кордоном більшовицької літератури надходила через Персію в Баку, а звідти — вглиб країни¹⁷. Безпосереднім організатором її пересилки таким шляхом був Г. К. Орджонікідзе, якого восени 1909 р. закавказькі більшовики направили на чолі загону добровольців у Персію на допомогу революції, що там почалася¹⁸. У своєму листі від 4 червня 1910 р. він повідомляв В. І. Леніну з Решта (Персія) про одержання літератури з-за кордону для Росії¹⁹.

В одному з таємних донесень у департамент поліції від 30 жовтня 1910 р. зазначалося, що «через Волочиськ проходить у великій кількості революційна література транзитною бандероллю в персидські прикордонні таможні»²⁰. 14 грудня 1910 р. на прикордонному пункті Волочиськ залізнична жандармерія захопила 100 примірників «Рабочей газеты», які були відправлені простою бандероллю з Парижа в Ензелі (Персія) на ім'я Баласана Мкртичяна²¹. На це ж ім'я з Парижа було послано ще 100 примірників згаданого видання, які також перехопили жандарми 28 грудня 1910 р. Відправником бандеролі значиться Ульянов²² (очевидно В. І. Ленін). В Ензелі на адресу того ж Б. Мкртичяна надходила з-за кордону через Одесу й газета «Социал-демократ». На початку жовтня 1910 р. одеська охоранка перехопила три бандеролі на його ім'я з цією газетою²³. Випадки виявлення жандармами нелегальної літератури були непоодинокі. Так, 27 квітня 1910 р. під час переходу з Австрії на територію Волинської губернії

¹⁴ Залежский В. Н. Указ. соч., с. 376; Цявловский М. А. Большевики..., с. 82.

¹⁵ Залежский В. Н. Указ. соч., с. 376. В агентурній записці московського охоронного відділення та в доданій до неї схемі надходжень і розповсюдження літератури, складених на основі свідчень провокатора Брендинського, названо 16 пунктів — Петербург, Москва, Київ, Біла Церква, Єкатеринбург, Баку, Тифліс, Катеринослав, Чита, Новозибків, Нижній Новгород, станція Миколаївська Донської області, Гомель, Ростов-на-Дону, Клинци, Муром (Цявловский М. А. Большевики..., с. 84).

¹⁶ Цявловский М. А. Большевики..., с. 82.

¹⁷ Московська охоранка відзначала, що «Баку і Кавказ одержують літературу цілком самостійно через Персію. З Парижа відправляється в Персію поштовою посилка транзитом через Росію. З Персії вона ж пересилається в Баку з okazjiю» (Там же, с. 84).

¹⁸ Орджоникидзе З. Путь большевика: Страницы из жизни Г. К. Орджоникидзе.— М., 1967, с. 86.

¹⁹ 31 березня 1910 р. Г. К. Орджонікідзе писав: «...Тепер про організацію продажу нашої літератури в Персії... Іздив в Ензелі (портове місто, пароходи ідуть із Баку). Там є наша публіка..., беруться з задоволенням... Вони ж обіцяють розповсюджувати серед матросів» (Цит. за: Кириллов В. С., Свердлов А. Я. Г. К. Орджоникидзе: Биограф.— М., 1962, с. 43).

²⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1910, спр. 5, т. 3, арк. 225.

²¹ Там же, спр. 5, т. 3, літ. 3, арк. 223.

²² Там же, спр. 5, ч. 102, літ. А, арк. 2.

²³ Там же, арк. 3.

люди, які везли на підводі заборонені в Росії видання, потрапили в засідку. Уникаючи погоні, вони змушені були скинути чотири тюки, де, зокрема, виявилася газета «Соціал-демократ» № 9 (10 прим.), № 10 (10 прим.) і № 11 (280 прим.)²⁴.

Слід зазначити, що в досліджуваний період нелегальна література переправлялася в Росію не тими каналами зв'язку, якими свого часу йшла «Искра» та іскрівські видання. Зміна шляхів транспортування більшовицької преси була викликана насамперед інтересами конспірації. Велика кількість літератури надходила з-за кордону в Москву, звідки вона розсилалася в інші міста країни. За відомостями департаменту поліції (січень 1911 р.), транспортування соціал-демократичної літератури «цілком правильно функціонує по шляху Париж — Лейпціг — Каліш — Варшава — Москва»²⁵. За тими ж даними, в Москві знаходився центральний склад цієї літератури²⁶.

Велика кількість газет пересилалася в країну поштою: бандеролями, посылками, в пакетах. Щоб не викликати підозри жандармсько-поліцейських органів, газети відправлялися з багатьох міст. Робилося це так. З Парижа, де друкувалися «Соціал-демократ» і «Робочая газета», ці видання розсилалися або доставлялися нарочним у міста Західної Європи, а звідти відсилалися в Росію. Пунктами їх відправки російським адресатам були: Париж, Орлеан, Монте-Карло, Нансі (Франція), Брюссель, Льеж (Бельгія), Берн, Давос-Дорф, Женева, Лозанна, Цюрих (Швейцарія), Лондон, Бірмінгем (Англія), Відень, Будапешт, Краків, Львів (Австро-Угорщина), Берлін, Карлсруе, Лейпціг (Німеччина), Копенгаген (Данія), Рим, Неаполь (Італія) та інші міста.

Часто замість адреси відправника зазначалася тільки країна (з Англії, з Німеччини, з Швейцарії) або просто писалося: з-за кордону. Очевидно, газети надсилалися в Росію безплатно. Принаймні в переглянутих нами документах немає згадок про вартість тих чи інших видань та про необхідність переказати на адресу редакцій певну суму. В листі до М. В. Кобецького від 17 листопада 1909 р. Н. К. Крупська писала з цього приводу: «Часто трапляється якась okazія, з партійної точки зору важливо дати декому номер даром (між іншим, товаришам, які посилають в Росію своїм знайомим «Пролетарий», ми даємо для цієї мети даром, якщо людині важко платити...) та ін. Тут уже дуже скупитися не доводиться, оскільки головна мета, щоб у Росію потрапляло «Пролетария» якомога більше»²⁷.

Звичайно, місцеві парторганізації подавали редакціям посильну допомогу. Так, за даними смоленського губернського жандармського управління від 3 травня 1910 р. в Смоленську «за вказівкою з Москви було зібрано для газети «Соціал-демократ» більш як 60 крб.»²⁸ За час перебування Г. К. Орджонікідзе в Баку з 29 липня по 6 серпня 1911 р. місцеві більшовики зібрали і вручили йому на потреби «Робочей газети» 33 крб. 90 коп.²⁹ Робітничі пожертвування на ці цілі надходили й з інших міст Росії. Певну суму грошей давала також реалізація газет за кордоном. Так, 31 січня (13 лютого) 1910 р. агенти департаменту поліції повідомляли, що на зборах більшовицької еміграції в Лейпцігу, де з рефератом про історичне значення Л. М. Толстого виступав В. І. Ленін, було продано літератури («Соціал-демократ» і

²⁴ Там же, спр. 5, ч. 51, літ. А, арк. 13—13 зв.

²⁵ Там же, спр. 5, ч. 102, літ. А, арк. 3.

²⁶ За спогадами В. М. Залезського центральний склад спочатку справді намічалося створити в Москві, однак створено його було в Новозибковій Чернігівській губернії (Залезський В. Н. Указ. соч., с. 376, 378).

²⁷ Ист. арх., 1959, № 1, с. 47.

²⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1910, спр. 5, ч. 71, літ. Б, арк. 17.

²⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 37, оп. 2, сп. 35716.

«Звезда») на 14 марок. Крім того, від реферата одержано 84 марки та зібрано на користь політичних засланих і каторжан 21 марку³⁰.

«Социал-демократ» і «Рабочая газета» надходили у найвіддаленіші райони, міста і села Росії. Більшовицький центр та керовані ним друковані органи підтримували зв'язки з більш як 130 соціал-демократичними організаціями і групами. За неповними даними, «Социал-демократ» і «Рабочая газета» в 1910—1911 рр. надходили в більш як 130 пунктів Росії, що налічували близько 360 адрес (без Прибалтики й Польщі). Тільки з січня по серпень 1911 р. в Росію було відправлено понад 18 тис. примірників цих видань, а також додатків до «Социал-демократа» й відбитків окремих статей з нього³¹. Крім того, близько 3 тис. примірників газет надсилалося в Росію поштою³². Судячи з того, що з кінця жовтня 1908 р. по листопад 1909 р. газета «Пролетарий», за неповними даними, була розіслана лише в 56 населених пунктів країни (84 адреси)³³, зв'язки керівних органів партії з місцевими соціал-демократичними організаціями в 1910—1911 рр. значно розширилися і зміцніли.

Для відправки в Росію закордонних видань потрібні були адреси. Прохання повідомляти їх редакціям газет дедалі частіше містилися в листах до місцевих соціал-демократичних організацій. Так, 26 січня 1910 р. представник редакції «Пролетарий» писав Одеській організації РСДРП: «Пришліть адрес 15—20, тоді будете одержувати літературу в кількості, необхідній для ознайомлення членів організації. У деякі міста маємо близько 100 адрес для газ. ...Дуже прошу пришліть адресу, за якою можна було б привозити літературу в Одесу в чемадах або так, як ви її колись привозили. Ми тепер доставляємо літературу в Росію у великій кількості і могли б доставляти і в Одесу, але не маємо туди явок»³⁴.

У листі з Парижа від 20 квітня 1911 р. в Київський політехнічний інститут на ім'я Тадеуша Івановича Мстиславського * невідомий автор писав: «Першотравневий листок ЦО (Центрального органу, тобто газ. «Социал-демократ». — Г. А.) надсилається транспортом, а потім я ще пошлю в різних речах: альбомах, картинах і т. д. Я роблю все, що від мене залежить, щоб постачати вас літературою, і не моя вина, що ви її поки що не одержуєте. Послала тиждень тому літературу за всіма адресами, які в мене були. Сьогодні послала ще». Далі в листі пропонувався «знайти в Одесі людину, яка змогла б прийняти літературу...», та висловлювалося побажання відносно того, що «потрібні б ще адреси для літератури»³⁵.

Першотравневий листок «Социал-демократа», про який говорилося в листі, було випущено десятитисячним тиражем. Редакція газети закликала: «Товариші, розповсюджуйте дану відозву, передрукуйте її всіма доступними шляхами»³⁶. І листівка справді одержала широке розповсюдження. У деяких містах вона була передрукована повністю, в інших (наприклад, Петербург, Баку, Київ) на її основі організації РСДРП випустили власні прокламації.

З цитованого вище листа видно, що нелегальна соціал-демократична література різними каналами проникала і в Одесу. Тим часом у жандармській схемі шляхів надходження видань РСДРП в Росію

³⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1910, спр. 5, ч. 1, літ. Ц, арк. 67.

³¹ Соц.-демократ, 1911, 18 окт.

³² Арутюнов Г. А. Рабочее движение в России в период нового революционного подъема 1910—1914 гг. — М., 1975, с. 68—69.

³³ Ист. арх., 1959, № 1, с. 37.

³⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1910, спр. 5, ч. 51, літ. Б, арк. 13.

* Прізвище вигадане, лист одержувала інша особа (ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1911, спр. 5, ч. 1, арк. 55).

³⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1911, сп. 5, ч. 1, арк. 53.

³⁶ Соц.-демократ, 1910, 26 апр. (9 мая).

та їх розповсюдження в країні це місто не значиться взагалі, що свідчить про добру конспірацію організаторів доставки літератури.

Згідно з наявними в нашому розпорядженні документами найбільшу кількість адрес у Росії мала Московська організація РСДРП. Вона ж одержувала найбільшу кількість літератури, значна частина якої переправлялася в інші населені пункти. Про широке розповсюдження в країні партійних видань певною мірою можна судити хоча б з того, що лише в 1910 р. жандармсько-поліцейськими органами було перехоплено 3623 примірники газет, у тому числі 3345 примірників «Соціал-демократа» і 263 примірники «Робочей газети»³⁷.

За свідченням В. М. Залєжського, тільки з лютого по листопад 1911 р. він одержав і розподілив 32 пуди нелегальної літератури, надрукованої на цигарковому папері³⁸. За даними звіту транспортної групи при ЦК РСДРП, з січня по серпень 1911 р. в Росію було доставлено 21,5 пуда нелегальної соціал-демократичної літератури, в тому числі 18 088 примірників «Соціал-демократа», «Робочей газети», а також додатків і відбитків³⁹. Це далеко не повні дані. На жаль, точно встановити загальну кількість літератури, що надходила в Росію різними каналами, немає змоги.

В. І. Ленін, революційна соціал-демократія надавали особливого значення забезпеченню нелегальними виданнями великих промислових і робітничих районів, до яких, зокрема, належала й Україна. Вивчені нами джерела, що стали основою для складання нижченаведеної таблиці, дають можливість встановити, звідки і за якими адресами надсилалися сюди з-за кордону «Соціал-демократ» і «Робочая газета», а також деякі інші видання⁴⁰.

№ п/п	Звідки і коли відправлено	Куди відправлено	Кому і що відправлено
1.	З Парижа, 25.II.1910 р.	Київ, Фундуклеївська вул. Вищі жіночі курси	Олені Іванівні Плаховій, «Соц.-демократ» № 11.
2.	З-за кордону, 10.IV.1910 р.	Київ, Подільська контора, до запитання.	Лізі Вагнер, «Соц.-демократ» № 11.
3.	З-за кордону, 10.IV. 1910 р.	Київ, Політехнічний ін-т.	студенту А. В. Янулі, «Соц.-демократ», № 11.
4.	З-за кордону, 10.IV.1910 р.	Київ, Політехнічний ін-т.	студенту Олександрю Васильовичу Щоголеву, «Соц.-демократ № 11.
5.	З-за кордону, 13.IV.1910 р.	Київ, Політехнічний ін-т	А. В. Янулі, «Соц.-демократ» № 12.
6.	З Парижа, 10.XI. 1910 р.	Київ, Бібіковський бул., Комерційний ін-т.	студенту Миколі Григоровичу Картвелову, «Робоч. газ.» № 1.
7.	З Парижа, 10.XI.1910 р.	Київ, Бібіковський бул., Комерційний ін-т.	студенту Є. І. Киренчуку, «Робоч. газ.» № 1.
8.	З Парижа, 23.XI.1910 р.	Київ, Комерційний ін-т.	Курсистці І курсу екон. відділу Ліді Валентинівні Беляєвій, «Робоч. газ.» № 1.
9.	З Парижа, 16.XII.1910 р.	Київ, Політехнічний ін-т.	Студ. Федору Богдановичу Чарнолуському, «Соц.-демократ», № 11, «Робоч. газ. № 1.

³⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1910, спр. 5, ч. 15, літ. А, арк. 6.

³⁸ Залєжский В. Н. Указ. соч., с. 379.

³⁹ Соц.-демократ, 1911, 18 (31) окт.

⁴⁰ Таблицю складено на основі даних: ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1910, спр. 5, т. 3, арк. 126—127, 139, 164, 171, 184, 192, 204, 220, 316; спр. 1, арк. 4; спр. 5, ч. 32, літ. А, арк. 2—4, 12—13, 36, 45—47; спр. 5, ч. 46, літ. А, арк. 14; спр. 5, ч. 51, літ. А, арк. 6; літ. Б, арк. 100; спр. 5, ч. 89, літ. А, арк. 10, 12; літ. Б, арк. 8; літ. Г, арк. 3, 29, 32; спр. 5, ч. 90, літ. А, арк. 1, 4; 1911, спр. 5, ч. 1, арк. 46; спр. 5, ч. 32, літ. А, арк. 47. Всі прізвища та імена подаються в таблиці так, як вони значаться в текстах документів.

Продовження таблиці

№ п/п	Звідки і коли відправлено	Куди відправлено	Кому і що відправлено
10.	З Парижа, 16.XII.1910 р.	Київ, Політехнічний ін-т.	Костянтину Ліневичу, студенту, «Робоч. газ.» № 1.
11.	З Женеви, 18.II.1910 р.	Київ, Політехнічний ін-т.	Студ. Петру Ів. Константинову, «Пролетарий» № 50.
12.	З Парижа, 18.II.1910 р.	Київ, Політехнічний ін-т.	І. М. Толстолумському, «Пролетарий» № 50.
13.	З-за кордону, 1.III.1910 р.	Київ, Політехнічний ін-т.	Толстолумському, «Пролетарий» № 50.
14.	З Женеви, 18.II.1910 р.	Київ, Політехнічний ін-т.	Студ. Петру Івановичу Константинову, «Пролетарий» № 50.
15.	З Женеви, 18.II.1910 р.	Київ, Вищі жіночі курси (Фундуклеївська вул.).	Олені Іванівні Плаховій, «Пролетарий» № 50.
16.	З Парижа, 18.II.1910 р.	Київ, Політехнічний ін-т.	Івану Максимовичу Толстолумському, «Пролетарий» № 50.
17.	З-за кордону, 10.IV.1910 р.	Київ, Подільська контора, до запитання.	Ліза Вагнер, «Соц.-демократ», № 11.
18.	З-за кордону, 10.IV.1910 р.	Київ, Політехнічний ін-т.	Студ. А. В. Янулі, «Соц.-демократ» № 11.
19.	З-за кордону, 1.III.1910 р.	Київ, Бюро т-ва трудящих осіб.	(Прізвище не зазначено.— Г. А.) Соц.-демократ № 11, «Пролетарий» № 50.
20.	З-за кордону, 10.IV.1910 р.	Київ, Подільська контора, до запитання.	Лізі Вагнер, «Соц.-демократ» № 11.
21.	З-за кордону, 10.IV.1910 р.	Київ, Політехнічний ін-т.	Студ. А. В. Янулі, «Соц.-демократ» № 11.
22.	З-за кордону, 10.IV.1910 р.	Київ, Політехнічний ін-т.	Студ. О. В. Щоголеву, «Соц.-демократ» № 11.
23.	З-за кордону, 1.III.1910 р.	Київ, Політехнічний ін-т.	Студ. А. В. Янулі, «Соц.-демократ» № 11.
24.	З-за кордону, 1.IV.1910 р.	Київ, Політехнічний ін-т.	А. В. Янулі, «Соц.-демократ» № 12.
25.	З-за кордону, 9.VIII.1910 р.	Київ, аптека Марцинчика.	Малиновському, для Іскерського, «Соц.-демократ», № 14.
26.	З Парижа, 23.XI.1910 р.	Київ, Комерційний ін-т.	Курсистці І курсу економічного відділення Ліді Вал. Беляєвій, «Робоч. газ.» № 1.
27.	З Парижа, 16.XII.1910 р.	Київ, Політехнічний ін-т.	студ. Ф. Б. Чернолукському, «Соц.-демократ», № 18, «Робоч. газ.» № 1.
28.	З Парижа, 16.XII.1910 р.	Київ, Політехнічний ін-т.	студ. К. Ленівичу, «Робоч. газ.» № 1.
29.	З Парижа	Київ, Борнічів Тік, 37, кв. 4.	Ользі Половик, «Робоч. газ.» № 6.
30.	З-за кордону, 11.III.1910 р.	Харків, Факультетська терапевтична клініка.	студ. Аторову, «Соц.-демократ» № 11.
31.	З-за кордону, 15.III.1910 р.	Харків, Вищі жіночі курси трудящих жінок, Сумська вул.	(Прізвище не зазначено.— Г. А.) «Соц.-демократ» № 11.
32.	З-за кордону, 1.III.1910 р.	Харків, Вищі жіночі курси трудящих жінок, Сумська вул.	Курсистці Варарановій, «Соц.-демократ» № 11 (2 прим.).
33.	З-за кордону, 1.V.1910 р.	Харків, Ключковська, 41.	Студ. С. Горовицю, «Соц.-демократ» № 13.
34.	З Женеви, 21.IX.1910 р.	Харків, Медичний корпус.	Студ. Сатенікянцу, «Соц.-демократ» №№ 15, 16.
35.	З Парижа, 21.IX.1910 р.	Харків, Факультетська клініка.	Студ. Сеганову, «Соц.-демократ» №№ 15, 16.

Закінчення таблиці

№ п/п	Звідки і коли відправлено	Куди відправлено	Кому і що відправлено
36.	З Англії, 21.IX.1910 р.	Харків, Воскресенська, 3, Вищі жіночі курси.	Медиціці II курсу М. В. Антоновій, «Соц.-демократ» №№ 15, 16.
37.	З Лондона, IV.1910 р.	Одеса, Олександрівський пров., 10, кв. 7.	Полі Понтеловій, «Соц.-демократ» № 13 (10 прим.).
38.	З Женеви, IV.1910 р.	Одеса, Пушкінська, контора Ралле.	Маркусу Соболю «Соц.-демократ» № 13 (6 прим.).
39.	З Карлсруе, протягом 1910 р.	Одеса, Рішельєвська, 86.	Левіну, для Льови, «Соц.-демократ» (протягом року.— Г. А.).
40.	Із Льєжа, протягом 1910 р.	Одеса, Арнаутська, 72.	Пойчерману, «Соц.-демократ» № 17.
41.	З Лондона, протягом 1910 р.	Одеса, Олександрівський пров., 10, кв. 7.	Полі Понтілевій, «Соц.-демократ» № 17.
42.	З Копенгагена, протягом 1910 р.	Одеса, друкарня «Порядок».	Палітурнику Льові, «Соц.-демократ» № 17.
43.	З Женеви, протягом 1910 р.	Одеса, Пушкінська, контора Ралле.	Маркусу Соболю, «Соц.-демократ» № 17.
44.	З Карлсруе, протягом 1910 р.	Одеса, Госпітальна, 33.	Ярошевському, «Соц.-демократ» № 10.
45.	З-за кордону, 14.IV.1910 р.	Херсон, Дворянська вул., буд. Балака.	Іллі Ароновичу Татеву, «Соц.-демократ» № 12.
46.	З Брюсселя, 20.XI.1910 р.	Херсон, Дворянська вул., буд. Балака.	Іллі Андрійовичу Тотешу, «Соц.-демократ» № 17.
47.	З Швейцарії, 26.XII.1909 (6.I.1910 р.)	Херсон, Грязна вул., буд. Водона.	Присяжному повіреному І. А. Терехову, «Соц.-демократ» № 10.
48.	З-за кордону, 20.V.1910 р.	Херсон, Дворянська вул., будинок Балака.	Іллі Ароновичу Тотешу, «Соц.-демократ» № 13.
49.	З-за кордону, IX.1910 р.	Херсон.	А. І. Терехову, «Соц.-демократ» №№ 15, 16.
50.	З-за кордону, X.1910 р.	Херсон.	А. І. Терехову, «Соц.-демократ» № 17.
51.	Із Льєжа, 7.XII.1910 р.	м. Широке, Херсонської губ., в колонію «Інгулець».	Лізі Гольдіній, «Соц.-демократ» № 18.
52.	З-за кордону, 1910 р.	Луганськ.	Олександр Чижков, «Робоч. газ.».
53.	З Брюсселя, 26.XI.1910 р.	м. Миколаїв, 5-а Морська вул., ріг Московської, аптека Ландау.	Барону, «Соц.-демократ» № 17.
54.	З-за кордону, 31.XII.1910 р.	м. Миколаїв, 5-а Морська вул., ріг Московської, аптека Ландау.	Барону, «Робоч. газ.» № 2.
55.	З Брюсселя, 5.III.1910 р.	Глинськ, Полтавської губ. Роменського пов. Громадська бібліотека.	(Прізвище не зазначено.— Г. А.). «Соц.-демократ» № 11.
56.	З-за кордону, 1.V.1910 р.	Ромни, Полтавської губ.	М. Н. Огневій (всередні конверта значиться — Ізраїлю Бассу. — Г. А.). «Соц.-демократ» № 13.
57.	З-за кордону, 30.VI.1910 р.	Тирасполь, Базарна вул., буд. Красносельського,	п. В. Зайдісу, для Мані, «Дискуссионный листок» № 2.
58.	З-за кордону, 29.III.1910 р.	ст. Єнакієве, Катерининської залізниці, Базарна пл.	Михайлу Йосиповичу Крижановському, «Соц.-демократ» № 11.
59.	З-за кордону, 3.VI.1910 р.	Донська обл., Мало-кременське пошт. відділ, рудник Красельщики.	Михайлу Івановичу Павлову, «Соц.-демократ» № 13.

Таким чином, за даними департаменту поліції, «Социал-демократ», «Рабочая газета», а також газети «Пролетарий» і «Дискуссионный листок» надходили в населені пункти України з 10 місць. Оскільки багато місць відправлення названо досить невизначено (з-за кордону), то, безумовно, їх було значно більше десяти. Слід також мати на увазі те, що велика кількість нелегальних видань доставлялася на Україну з різних країн, а також багатьох міст Росії з нарочними. До того ж значна частина газет, які відправлялися з-за кордону поштою, не потрапляла до рук поліції (нагадаємо, що в таблиці зафіксовано тільки випадки, коли поштові відправлення з нелегальними виданнями були виявлені охранкою). Тому є всі підстави вважати, що адрес, на які надсилалися газети, і надходжень нелегальної літератури на Україну було значно більше.

З метою конспірації адресатами нерідко були підставні особи — торговці, дружини багатіїв, місцеві чиновники, працівники редакцій буржуазних органів преси. Багато адресатів — студенти різних вузів. Досить часто організатори транспортування літератури вдавалися і до такого прийому, як відправлення газет на адресу вигаданих осіб та померлих. Так, у Київ студентам комерційного інституту М. Г. Картвелову і Є. І. Киренчуку та студенту політехнічного інституту Ф. Б. Чарнолутському надходили «Социал-демократ» і «Рабочая газета». В дійсності ж, як повідомлялося в донесеннях начальника Київського жандармського управління департаменту поліції від 29 грудня 1910 р. і 19 січня 1911 р., ці особи не значилися не тільки серед студентів названих вузів, а й серед жителів Києва⁴¹. Подібних «адресатів» у Росії було багато, на що неодноразово вказувалося в документах поліції. З цього приводу Н. К. Крупська писала: «...Ми часто не знаємо адрес наших адресатів»⁴².

Як правило, газети, що надходили з-за кордону, призначались для місцевих соціал-демократичних організацій та окремих груп більшовиків і меншовиків-партійців. Тому не дивно, що в одну сім'ю на ім'я окремих людей надсилалося декілька примірників газет. Так, в Одесу, на адресу Маркуса Соболя надходило 6 примірників «Социал-демократа», а Полі Пантелеевої — 10⁴³. В Херсон на адресу А. І. Терехова надходило 4 примірники «Социал-демократа»⁴⁴.

Незважаючи на те, що визначити загальну кількість примірників нелегальних газет, які надходили в Росію, практично неможливо, наведені нами дані свідчать про відносно широкі зв'язки Закордонного більшовицького центру, редакцій «Социал-демократа» і «Рабочей газеты» з місцевими організаціями РСДРП в 1910—1911 рр.

Долаючи поліцейські кордони, більшовицькі видання завдяки невтомній і самовідданій праці багатьох представників ленінської гвардії дедалі більше проникали в Росію, у тому числі на Україну. Вони користувалися величезним попитом, переходили з рук у руки, доносили полум'яне більшовицьке слово до широких пролетарських мас, усіх трудящих.

Г. А. Арутюнов

«СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТ» И «РАБОЧАЯ ГАЗЕТА» НА УКРАИНЕ В 1910—1911 гг.

Резюме

В статье на основе изучения различных источников, главным образом архивных, показано, откуда и какими путями поступали на Украину издаваемые за границей большевистские газеты «Социал-демократ» и «Рабочая газета» в начале периода нового революционного подъема в России.

⁴¹ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1910, спр. 5, ч. 32, літ. А, арк. 45, 47, 50, 52

⁴² Ист. арх., 1959, № 1, с. 47.

⁴³ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1910, спр. 5, ч. 51, літ. Б, арк. 100.

⁴⁴ Там же, спр. 5, т. 3, арк. 316.

М. Ф. КОТЛЯР (Київ)

ДЖЕРЕЛА СКЛАДАННЯ ТА ФОРМИ
ФЕОДАЛЬНОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ В ДАВНІЙ РУСІ

Протягом багатьох років винесена в заголовок тема є однією з центральних у радянській історіографії доби феодалізму. Адже розгляд процесів формування феодального землеволодіння проливає світло на різні сторони історії феодального способу землеволодіння у Східній Європі, на глибинні явища соціально-економічного розвитку давньоруського суспільства. Зокрема, лише інтенсивне вивчення обставин і часу складання та розширення феодального землеволодіння допоможе чіткіше уявити причини роздробленості, що настала на Русі після 30-х років XII ст.

Видатний знавець історії Київської Русі академік Л. В. Черепнин відзначав, що «при вивченні процесу феодального роздроблення (Давньоруської держави.— М. К.) питання про феодальну власність набуває особливого значення». Далі вчений наводить думку Ф. Енгельса про розпад імперії Каролінгів унаслідок зростання великого землеволодіння і зауважує, що прогресування феодального способу виробництва на Русі зумовило порушення її державної єдності, а це, в свою чергу, стало етапом на шляху до створення нових економічних передумов централізації держави¹, що спостерігається наприкінці XII—на початку XIII ст.

Ф. Енгельс прямо вказував, що феодальні уособиці впливали з характеру землеволодіння за феодалізму: «Основне відношення всього феодального ладу— віддання землі в ленне володіння за певну особисту службу і повинності— навіть у своєму первісному, найпростішому вигляді давало досить матеріалу для чвар, особливо коли так багато людей було заінтересовано в тому, щоб знаходити приводи для уособиць»².

У нашій розвідці зроблено спробу розглянути джерела утворення і форми феодального землеволодіння в Давньоруській державі на прикладах Галицької та Волинської земель. Матеріали з історії цього регіону, насамперед Галицько-Волинський літопис, містять чималий, хоча й недосить систематичний матеріал, що здатний, як нам здається, дещо конкретизувати наукові уявлення про феодальне землеволодіння на Русі взагалі.

Проблема виникнення боярського, тобто великого феодального землеволодіння на Русі справедливо вважається однією з найбільш складних. Вона й досі не розв'язана істориками з огляду на бідність свідчень як писемних, так і речових джерел. Неясною залишається навіть сама хронологія названого явища.

Ф. Енгельс відзначав, що утворення великої земельної власності було зумовлене чинником відчужування землі: «...З того моменту, як виник алод, вільно відчужувана земельна власність, земельна власність як товар, виникнення великої земельної власності стало тільки питанням часу»³. То коли ж це сталося на Русі?

Ще в дореволуційній історіографії не раз висловлювалася думка, начебто вже в IX—X ст. у Давньоруській державі існувало велике феодальне землеволодіння⁴. Б. Д. Грсков гадав, виходячи з суто логічних

¹ Черепнин Л. В. Основные этапы развития феодальной собственности на Руси (до XVII в.)— В кн.: Черепнин Л. В. Вопросы методологии исторического исследования. М., 1981, с. 116.

² Енгельс Ф. Про розклад феодалізму і виникнення національних держав.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 392.

³ Енгельс Ф. Франкський період.— Там же, т. 19, с. 476.

⁴ Див., напр. Хлебников Н. Общество и государство в домонгольский период русской истории.— СПб., 1872, с. 102 та ін.

міркувань (оскільки не знаходив у джерелах необхідних відомостей), що могутність бояр базувалась не на рухомих багатствах, скарбах, а на землі, і погоджувався, хоча й з деякими застереженнями, з такою хронологією⁵. І. Я. Фроянов, що суворо критикував його за це, твердив: «Судячи з джерел, лише в XI ст. бояри заводять села»⁶. При цьому історик посилався лише на Руську Правду.

Думаємо, І. Я. Фроянов не уважно ознайомився з розділом Л. В. Черепніна у колективній монографії «Шляхи розвитку феодалізму», де вчений писав: «Показово, що в Короткій редакції Руської Правди даних про боярське землеволодіння немає, і лише в Розширеній редакції (що складалася наприкінці XI—XII ст.) ми знаходимо відомості про «тивуна боярска» (ст. 1), «бояреска радовича» (ст. 14), «боярстих холопей» (ст. 46), «боярстею задницу» (спадщину.— М. К.) (ст. 91)»⁷.

Л. В. Черепнін вважав, що в значенні маєтку боярина слово «село» зустрічається у джерелах з другої половини XI ст., а переважно з XII ст.⁸ Наші спостереження над літописами, здається, дають змогу трохи звузити ці рамки, провівши нижню хронологічну риску в самому кінці XI ст. (це й стверджується частково наведеними самим Л. В. Черепніним літописними текстами).

Деякі вчені на підтвердження думки про вкорінення вже в XI ст. феодального землеволодіння посилались на відому розповідь «Повісті временних літ» під 1093 р.: «Сядящю бо ему (Всеволоду Ярославичу) Къеве, печаль бысть ему от сыновець своих, яко начаша ему стужати, хотя власти * ов сея, ово же другие; сей же, омиряя их, раздаваша власти им»⁹. Але в даному випадку йдеться не просто про феодальне, а про князівське землеволодіння, яке повинно було виникнути раніше від боярського.

В літописах, особливо починаючи з середини XII ст., історики знаходили чимало прикладів побутування боярського землеволодіння як у північних, так і в південних областях Давньоруської держави. Щоправда, Л. В. Черепнін вважав, що темпи складання феодальної власності на землю в Київській Русі були дуже і дуже повільними, і слід думати, що перші згадки про неї потрапляють до джерел набагато пізніше того часу, коли вона зародилася¹⁰.

Необхідно зробити застереження, що в поняття «велике» наука вкладає не тільки розміри землеволодіння, а й його феодальний характер, коли власність бояр на землю обов'язково поєднується з експлуатацією залежного населення у формі ренти¹¹.

Названа проблема продовжує привертати увагу вчених. Нині остерігаються вирішувати її в цілому, загалом для всієї величезної території Давньоруської держави: адже в тих чи інших її частинах процеси феодалізації проходили в різних соціально-економічних та природних умовах і неоднаковими темпами. В нещодавно виданій книжці В. Л. Яніна на матеріалі Новгородської землі зроблено припущення, що широкий процес розвитку вотчинної земельної власності феодалів починається з настанням XII ст. Історик супроводить своє твердження надзвичайно важливим для розуміння всієї проблеми уточненням: «На межі XI—XII ст. уперше власність на землю фіксується в доменальній

⁵ Греков Б. Д. Киевская Русь.— М., 1953, с. 129.

⁶ Фроянов И. Я. Киевская Русь: Очерк социально-экономической истории.— Л., 1974, с. 65.

⁷ Черепнин Л. В. Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IX—XV вв.— В кн.: Пути развития феодализма. М., 1972, с. 160.

⁸ Там же.

* волості, тобто міст із землями.

⁹ Повесть временных лет.— М.-Л., 1950, ч. 1, с. 142.

¹⁰ Черепнин Л. В. Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности, с. 161.

¹¹ Черепнин Л. В. Еще раз о феодализме в Киевской Руси.— В кн.: Из истории экономической и общественной жизни России. М., 1976, с. 17.

формі, причому перші вотчини були князівськими»¹² (підкреслено нами — М. К.). Такого висновку В. Л. Янін дійшов на підставі досліджень великого комплексу різних за характером джерел: пам'яток матеріальної культури, берестяних грамот, літописів, писцевих книг і актів.

Відоме нині коло джерел, необхідних для вивчення феодального землеволодіння у Галицькій і Волинській землях, не дає підстав для подібних упевнених висновків. Залишається вдатися до іншої можливості: визначити, хай і приблизно, час складання там боярської земельної власності опосередкованим шляхом. Мова йтиме про час активізації боярства як політичної сили. Немає потреби доводити, що це могло відбутися лише тоді, коли феодали стали великими землевласниками, накопичили багатства, завели власні ватаги озброєних людей.

Скористаємося в основному відомостями джерел, що стосуються галицького боярства: воно набагато активніше від волинського втручалось в політичне життя своєї землі. Для цього були вагомі причини, серед яких головні, на нашу думку, полягали в особливостях походження галицького боярства і специфіці виникнення його землеволодіння, а також у традиційній слабості центральної влади в Галицькому князівстві.

Звертає на себе увагу той факт, що київський літопис 40-х — початку 50-х років XII ст., в якому використано галицькі джерела, взагалі обходить мовчанням будь-яку участь галицьких феодалів у державних справах князівства. Всі питання внутрішньої та зовнішньої політики князь Володимирко вирішував одноосібно — принаймні, літописець жодного разу не називає поряд з ним «мужів».

Становище змінилося — і, якщо виходити з послідовності літописної розповіді, начебто раптово — з початком правління його сина Ярослава Володимировича. Вже наступного дня по наглій смерті свого батька він вертає з дороги Петра — посла київського князя Ізяслава Мстиславича. «И види [Петро] Ярослава седяща на отни месте ... тако же и вси мужи его»¹³. Ці «галицькі мужі» надзвичайно швидко захоплюють реальну владу в князівстві й беруть гору над самим Ярославом.

Так, у наступному 1153 р., під час вторгнення Ізяслава Мстиславича до Галицької землі, «галицькии же мужи почаша молвити князю своему Ярославу: «Ты еси молод, а поеди прочь и нас позоруй, како ны будеть отець твой кормил и любил, а хочем за отца твоего честь и за твою годовы своя сложити»... И тако послаша князя своего прочь, а сами поехаша биться»¹⁴.

Отже, на початку 50-х років XII ст. земельна аристократія вже склалася в Галицькому князівстві. Наведена вище звістка київського літописця дає можливість зрозуміти не лише статус боярства в цій землі, а й уже сформовані там взаємини сюзеренітету-васалітету. Виявляється, вже навколо першого галицького князя Володимирка стояли ці «галицькі мужі», яких він «кормил и любил».

Існують різні тлумачення давньоруського поняття «кормління». М. М. Тихомиров, наприклад, розглядав кормленщиків як своєрідних ранніх поміщиків¹⁵, що володіли землями за умов несення служби на користь сюзерена. Проти такого припущення виступив Л. В. Черепнін, який вважав, що в наведених М. М. Тихомировим прикладах з джерел, де згадується «кормление хлебом» (ст. 111 Розширеної редакції Руської Правди та ін.), цей вираз слід інтерпретувати не як надання

¹² Янін В. Л. Новгородская феодальная вотчина.— М., 1981, с. 272.

¹³ ПСРЛ, т. 2. Ипатьевская летопись, 2-е изд.— СПб., 1908, стл. 464 (1152 р.).

¹⁴ Там же, стл. 466—467.

¹⁵ Тихомиров М. Н. Условное феодальное держание на Руси XII в.— В кн.: Академику Б. Д. Грекову ко дню семидесятилетия. М., 1952, с. 100—104.

сюзереном васалові помістя, а лише як пожалування «права на «держаніе» міст і волостей та отримання з них прибутків»¹⁶.

Подібне тлумачення Л. В. Черепніним терміна «кормління» начебто підтверджується Галицько-Волинським літописом. З численних контекстів наведемо два характерних. У 1235 р. * Данило Галицький «прия землю Галицькую и розда города бояром и воеводам, и беаше корма у них много»¹⁷. А незабаром по Бативіній навалі на Русь князь Данило послав свого стольника Якова до боярина Доброслава, що самочинно захопив владу в Галицькій землі, з повелінням: «Черниговских бояр не вслех ти, Доброславе, примати, нъ дати волости Галичким»¹⁸.

Ці корми бояри одержували натурою (продуктовою даниною) і грішми. Як слушно зауважив В. Т. Пашуто, «кормління і є підручництво». Так поступово на Русі склалася система сюзеренітету-васалітету¹⁹. Немає сумніву також у тому, що васали прагнули оволодіти й самими волостями та містами, з яких одержували корми, і часто досягали успіху: їм жалували ці міста та землі.

Відзначимо принагідно, що питання про «кормління» й сьогодні не можна вважати повністю зрозумілим. Справді, якщо бояри користувалися кормами з того чи іншого міста або волості, то природно постає питання: яким чином одержували вони прибутки, чиїми руками вони збирались. Навряд чи це робили тіюни й інші урядовці сюзерена. Швидше за все, їх вилучали самі кормленщики та їх люди, використовуючи при цьому позаекономічний примус. А в подібному випадку доведеться визнати, що зазначені міста і волості перебували в умовному володінні кормленщиків: адже експлуатація залежного населення у формі ренти є однією з головних ознак феодального землеволодіння**.

Вивчення характеру та конкретних форм боярського землеволодіння утруднюється вже самою специфікою феодальної земельної власності — її межі й розміри досить приблизні, а джерела перідко можна тлумачити по-різному. Як писав С. Д. Сказкін, феодальна власність могла мати й точні рамки і конкретні масштаби, але не в обов'язковому порядку. «Наприклад, феодальний сеньйор міг залишити за собою частину феодальної ренти, а васал, у свою чергу, міг одержати як феодал (умовне «держання», лен. — М. К.) землю з її селянами від іншого сеньйора, тобто робився держателем землі зразу від двох чи більше вищестоящих сеньйорів»²⁰.

У зв'язку з проблемою кормління і, головне, з тією великою політичною роллю, яку відігравало боярство в Галицькій та Волинській землях, особливо в першій, стоїть питання про джерела землеволодіння

¹⁶ Черепнин Л. В. Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности, с. 161.

* Дата встановлюється на підставі розповіді про ці самі події в Новгородському літопису (Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А. Н. Насонова. М.—Л., 1950, с. 284). У Галицько-Волинському літопису цитоване нами оповідання вміщене під 1234 р. Та це не повинно бентежити дослідників: дати, внесені в текст пам'ятки кимось з пізніших її редакторів, завжди потребують серйозного коригування.

¹⁷ ПСРЛ, т. 2, стп. 771.

¹⁸ Там же, стп. 789.

¹⁹ Пашуто В. Т. Черты политического строя Древней Руси. — В кн.: Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965, с. 52. Втім, і сам Л. В. Черепнин визнавав, що система кормління «була пов'язана із взаєминами васалітету й розподілом ренти» (Черепнин Л. В. Еще раз о феодализме в Киевской Руси, с. 18).

** В. Д. Корольок слушно, на наш погляд, зауважив, що люди, котрі жили на землях, данини з яких були віддані приватній особі (тобто, в кормління), цілком природно, згідно з поняттями того часу, опинялися в особистій залежності від неї (Корольок В. Д. Раннефеодальная государственность и формирование феодальной собственности у восточных и западных славян (до середины XI в.): (V Международный конгресс экономической истории).— М., 1970, с. 7.

²⁰ Сказкин С. Д. Очерки по истории западноевропейского крестьянства в средние века.— М., 1968, с. 125—126.

великих феодалів. Віддавна в науці утвердилася думка про існування кількох таких джерел. Справедливо зауваживши, що велика власність на Русі, як і всюди в Європі, виростала на руїнах дрібної, М. М. Покровський називав як одне з головних її джерел «пожалування населеної землі в вотчину государем»²¹. Історик віддавав належне й іншій формі виникнення боярських маєтностей — експропріації, однак не відносив насильницьке захоплення феодалами общинних земель до основного способу формування великого землеволодіння в Київській Русі: він вбачав його в дії суто економічних чинників, завдяки чому «володіння менш щасливих вотчинників тануть, мов снігова брила, під весняним сонцем» — на користь більш «щасливих», які робилися з часом великими землевласниками»²².

В. Д. Корольок, навпаки, вважав, що в ході складання ранньо-феодальних держав на фундаменті племінних князів у східних і західних слов'ян як окремі общинники, так і цілі общини потрапляють у залежність від соціальної верхівки. Саме процес підкорення раніше вільних общинників та общин відіграв, на думку вченого, величезну, навіть вирішальну роль у становленні й розвитку феодального землеволодіння²³.

Ряд істориків розглядав як важливе джерело великої феодальної власності купівлю землі²⁴. Зокрема, В. Л. Янін гадає, що головним шляхом розвитку вотчинної власності була купівля землі в общини. Слід думати, пише він, що питома вага цього способу створення великого землеволодіння з часом збільшувалася, бо джерела XII—XIII ст. засвідчують активну експлуатацію боярством грошового обігу²⁵. Сказане виглядає особливо справедливим щодо Новгородської землі, де товарно-грошові відносини в зазначений період були помітно розвинуті.

Оригінальну, хоча й малодостовірну гіпотезу запропонував І. Я. Фроянов. Він вбачає основне джерело боярського землеволодіння в освоєнні «новин», тобто пустошів, лісів тощо. Князівські пожалування, на його погляд, хоч і сприяли даному процесові, але були явищами... вторинного порядку (!). Втім, з позицій історика, велике землеволодіння в XI—XII ст. було ледве розвинуте, і «давньоруські вотчини... виглядали подібно до острівців, загублених у морі вільного селянського землеволодіння і господарства, що панувало в економіці Київської Русі»²⁶. З таким положенням стосовно XII ст. ніяк не можна погодитися. Пам'ятки писемності, особливо Розширена редакція Руської Правди, свідчать про інше. Протягом другої половини XII ст. боярське землеволодіння набирало сили, і князівські надання його важливим джерелом.

Та існує ще одна думка щодо джерел складання великої земельної власності в Давній Русі. Її відстоює Б. О. Рибаків. Вважаючи вотчину за первинну ланку феодалізму, вчений знаходить її коріння у володіннях племінної знаті, що в процесі розвитку феодалізму перетворилася на вотчинників. «До цього можна додати, — відзначає він, — деяку кількість загарбань і бенефіційних пожалувань з боку вищої князівської влади та її дружинників»²⁷. Принагідно зауважимо, що Ф. Енгельс допускав можливість виникнення відчужуваної земельної власності, так званих алодів, ще за родоплемінного ладу²⁸.

²¹ Покровский М. Н. Русская история с древнейших времен.— М., 1933. т. 1, с. 39.

²² Там же, с. 41.

²³ Корольок В. Д. Указ. соч., с. 7.

²⁴ Див., напр.: Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства.— М., 1949, с. 135—136.

²⁵ Янин В. Л. Указ. соч., с. 272.

²⁶ Фроянов И. Я. Указ. соч., с. 98, 158.

²⁷ Рибаків Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М., 1982, с. 472.

²⁸ Див.: Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 145.

Звичайно, було б наївним намагатися знайти головну й універсальну причину формування великого землеволодіння: ясна річ, у кожному конкретному випадку, в певних соціальних, економічних і природних умовах переважала якась із них. Але стосовно Галицької й, меншою мірою, Волинської земель назване Б. О. Рибаківим джерело утворення феодального маєтку уявляється найбільш вірогідним. Справді, лише його пропозиція здатна пояснити факт неймовірно швидкого виникнення прошарку феодальної знаті в Галицькому князівстві: вона безпосередньо виросла із знаті племінної.

Л. В. Черепнин скептично ставився до самої можливості встановлення конкретних шляхів складання боярського землеволодіння. «З'ясування ролі кожного з них і послідовності через бідність джерел — справа суто умоглядна», — писав він²⁹. Дозволимо собі не погодитися з цим категоричним твердженням видатного вченого: літописи хоча й не дають повної картини, однак у ряді випадків містять досить однозначну інформацію про шляхи виникнення боярської земельної власності.

Свого часу ми звернули увагу на повільний розвиток процесів містоутворення в Галицькому князівстві другої половини XII ст. Довгий час там не виникало нових міст. Це означає, що центральна влада недостатньо освоїла всю територію князівства. Б. О. Рибаків зауважив, що «державність у її чіткій формі виникає лише тоді, коли складеться більш-менш значна кількість подібних центрів (міст.— М. К.), які використовувалися для утвердження влади над аморфною масою общинників»³⁰.

Слабкість князівської влади, недостатня централізація князівства, повільність процесів містоутворення були основними причинами порівняно пізнього складання державної території Галицької землі (вона формується у другій половині XII ст.). Зрозуміло, консолідуючий вплив Галича — економічний, соціальний і політичний — був великим, та він неминуче слабшав на периферії князівства.

Завдяки всьому цьому в Галицькій землі племінна аристократія, що переросла у феодальну, зберегла, а потім і примножила свої земельні багатства за рахунок князівських надань, купівлі й загарбання общинних земель. Що це було можливим, свідчить приклад так званих болохівських князів, яких двічі приборкував Данило Романович. То була справжня феодальна опозиція центральній владі, що виросла на периферії князівства з племінної аристократії і почувалася вільною далеко від князя та його урядовців. Вона не гребувала навіть співробітництвом з ординськими поневолювачами, аби тільки зберегти свої володіння й можливість самовладно, не озираючись на князя, порядкувати в них. Не випадково це відбувалося на далеких східних окраїнах Галицького князівства (Болохівська земля локалізується вченими у верхів'ях Південного Бугу, басейнах річок Горині, Случа й Тетерева³¹), де князівська влада ледве відчувалася.

До того ж, якщо не брати до уваги це переростання володінь родоплемінної знаті в боярські, неможливо уявити, яким саме чином за такий історично короткий час галицькі великі феодали піднесли й забрали владу до своїх рук. Ярослав Володимирович, наприклад, і кроку не міг зробити без дозволу своїх «передніх мужів». Це стосувалося і державних справ, і його особистого життя. Спроби сина Ярослава — Володимира позбавитися обтяжливої боярської опіки також не мали успіху. Лише при допомозі могутнього володимиро-суздальського князя Всево-

²⁹ Черепнин Л. В. Еще раз о феодализме в Киевской Руси, с. 19.

³⁰ Рыбаков Б. А. Указ. соч., с. 95.

³¹ Див.: Дашкевич Н. Болоховская земля и ее значение в русской истории.— К., 1876; Дашкевич Н. Еще разыскания и вопросы о Болохове и болоховцах.— К., 1899.

лода Володимирові, який було увійшов у конфлікт з боярством, пощастило благополучно до смерті досидіти на неспокійному галицькому столі³².

Економічна й політична могутність галицького та волинського боярства, його особливий соціальний статус і специфіка системи сюзеренітету-васалітету в князівстві ґрунтовно вивчені В. Т. Пашуто³³, тому немає причин знову обвертатися до цього питання. Затримаємося лише на одній важливій обставині. Коли в науковій літературі йдеться про земельні надання князів боярам і дружинникам, про пожалування їм корму, то не завжди чітко визначається, замість чого одержували вони землі й привілеї? Певна річ, компенсацією могла бути головним чином служба, незалежно від того, безумовним (алодом) чи умовним (феодом) було те чи інше володіння. Звідси ми впритул підходимо до питання про форми земельного володіння на Русі.

Відповідаючи на питання, який характер мало велике феодальне землеволодіння в Давній Русі, вотчинний чи помісний, Л. В. Черепнин зазначав, що джерела не містять конкретних свідчень щодо цього, але висловив думку, що, «напевне, бояри і княжі «мужі» служили головним чином з вотчин. У нас немає відомостей про умовні земельні держання типу пізніших помість»³⁴.

Проблема часу появи помість належить до гостро дискусійних у науці. Довгий час вважали, що тимчасове володіння землею за умови відбування військової служби з наділу (при цьому той, хто надав землю, міг завжди відібрати її у такого тимчасового володільця) вперше зафіксовано в джерелах Московської Русі часів правління Івана Калити (1325—1340 рр.). Але при цьому інколи висловлювалася думка, що подібне володіння склалося ще в давньоруську добу³⁵. Однак найбільшого поширення в науковій літературі набула позиція С. Б. Веселовського, Р. Г. Скринникова, М. Є. Носова та інших вчених, згідно з якою роздавання князівських земель служилим людям у помістя зародилося в середині XV ст., але масового поширення набуло тільки наприкінці того століття³⁶.

В. Т. Пашуто, який чудово знав літописні джерела, хоча й не дав прямої відповіді на питання, чи існувало в Галицькій і Волинській землях тимчасове (умовне) землеволодіння в давньоруські часи, але зауважив, що «на бояр та інших князів Південно-Західної Русі великий князь дивився як на своїх слуг, мало при цьому відрізняючи вотчину від феода чи бенефіція». Цим, гадаємо, вчений припустив можливість існування останнього. Згідно із спостереженнями В. Т. Пашуто, бояри та дрібні князі «служат» великому князеві й «держат» надані тим волості та міста³⁷. Нарешті, в найновішій книжці Б. О. Рибакіна впевнено твердиться, що значний прошарок людей, які служили з помість, існував у XII—XIII ст.: «Рицарське XII століття висунуло не лише боярство, що перебувало раніше в тіні, а й різноманітне дворянство, яке увібрало в себе і палацових слуг, і воїнів — «детских» або «отроків», і неспокійних вершників-торків та печенігів»³⁸.

Звернемо увагу на те, що формування великого феодального землеволодіння породжувало суперечності всередині панівного класу: між

³² ПСРЛ, т. 2, стп. 667.

³³ Пашуто В. Т. Указ. соч., с. 139 та ін.

³⁴ Черепнин Л. В. Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности, с. 161.

³⁵ Див.: Рожков Н. А. Город и деревня в русской истории.— Пг., 1919, с. 38; Очерки по истории СССР: Период феодализма IX—XV вв.— М., 1953, ч. II (XIV—XV вв.), с. 66.

³⁶ Носов Н. Е. О двух тенденциях развития феодального землевладения в Северо-Восточной Руси в XV—XVI вв. (V Международный конгресс экономической истории).— М., 1970, с. 4.

³⁷ Пашуто В. Т. Указ. соч., с. 139.

³⁸ Рыбаков Б. А. Указ. соч., с. 478.

князями-сюзеренами і боярами-васалами. Змушені роздавати землі у вотчинне володіння, головним чином, заради одержання військової та іншої служби, князі тим самим послаблювали власне економічне, а отже, й політичне становище. Володіючи землями на правах вотчинників, бояри починають вважати обтяжливою свою залежність від князя і намагаються вийти з-під його руки. У свою чергу, князі вживають заходів до створення прошарку феодалів, у всьому залежних від них. Бажаного можна було досягти лише роздаючи землі в умовне володіння.

Ф. Енгельс у праці «Франкський період» так говорив про це: «Насамперед ясно, що авторитет графа мав потерпіти від появи великих землевласників під його начальством і поруч з ним... Їх вільні держателі, які розраховували на оборону з боку могутніх вотчинників, теж часто лишали поза увагою вимоги графа з'явитися в суд або для відбування військової повинності. Саме це й було однією з причин, що викликали запровадження надань землі на засадах бенефіцію замість алоду»³⁹.

Ми переконані в тому, що можливість побутування умовного землеволодіння в Галицько-Волинській Русі доводиться таким свідченням літопису. Навесні 1241 р., коли орди Батия, сплундрувавши Південно-Західну Русь, пішли на захід, послабленням князівської влади скористалися бояри Доброслав Судьїч і Григорій Васильович. Вони вокняжились фактично в Галицькій землі. Стольник князя Данила Яків гнівно питав тоді у Доброслава: «Како можеш бес повеления княжа отдати ю (Коломийську волость.— М. К.) сима (своїм васалам.— М. К.), яко величии князи (Данило й Василько.— М. К.) держать сию Коломью на роздавание оружьником»⁴⁰ (підкреслено нами.— М. К.).

З наведеної звістки Галицько-Волинського літопису випливає, що Коломийська волость була поділена на ділянки, які роздавалися «оружьником», тобто військовим людям, котрі служили за це князям. Перед нами — типове феодальне володіння, феодал або бенефіцій. Необхідно відзначити, що ці феодалі створювалися у прикордонній області, вразливій для ворожих вторгнень. У цьому зв'язку згадуються «слуги військові», яких у XV—XVI ст. також оселяли поблизу прикордонних рубежів, надаючи їм земельні наділи з умовою несення військової служби.

Процитоване джерело дає можливість твердити про розробленість, отже укоріненість, помісної системи в Галицькій землі: виявляється, не лише князі, а й великі феодали, як-от Доброслав, роздавали землі в умовне володіння («держанье») своїм васалам. Про це ж свідчить і повіданий галицьким літописцем інший епізод, який стосується більш раннього часу. Близько 1214 р. коаліція південноруських князів у спілці з польським князем Лешком заходила виганяти з Галича боярина Володислава, що самочинно там вокняжився. У поході взяв участь і князь Данило (тоді ще хлопчик), який сидів у той час в невеликому волинському місті Кам'янці. «Лестько же поя Данила ис Каменца, а Олександра из Володимера, а Всеволода из Белза, кождо их со своими вои. **Бе бо вои Данилов болши и креплейши, бяху бояре величии отца его вси у него**»⁴¹ (підкреслено нами.— М. К.).

З наведеного літописного свідчення можна зробити висновок, що у Данила було більше воїнів, ніж в інших князів тільки тому, що великі бояри його батька привели з собою власні загоны озброєних людей. Напевне, ці загоны складались як з утримуваних самими боярами особистих дружин, так і з поставлених їх васалами ратників: васали «держали» землі за умови постачати з них воїнів і, звісно, приходити із зброєю самим за першим закликком сюзерена.

³⁹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 486.

⁴⁰ ПСРЛ, т. 2, стп. 790.

⁴¹ Там же, стп. 729—730.

У світлі такої думки робляться зрозумілими численні згадки про бояр як велику військову силу, що часом навіть вирішувала на користь князя, якому вони служили, ту чи іншу битву. Наприклад, 1211 р. боярські олігархи вирішили вигнати з Галицької землі чернігівських Ольговичів, синів героя «Слова о полку Ігоревім» Ігоря Святославича, що вокняжилися там. Бояри попросили в угорського короля, при дворі якого жив малолітній Данило Романович, дати їм останнього в князі. Одержавши згоду короля Андрія і радників Данила, вони разом з угорським військом вирушили на Галич. Літописець сповіщає: «Василку же княжашю во Белзе (де він сидів разом з матір'ю.— М. К.) и придоша же от него великий Вячеслав Толъстый, и Мирослав, и Дъмян, и Воротислав, инии бояре мнозе, и вои от Белза»⁴². Таким чином, від Василька були надіслані на допомогу братові боярські загони й міське ополчення Белза.

Через багато років по тому, на початку 1235 р. *, Данило Галицький підтримав київського князя Володимира Рюриковича у боротьбі проти Михайла Всеволодовича чернігівського: «Оставил (Данило.— М. К.) у него (Володимира.— М. К.) Глеба Зеременча и Мирослава, инии бояре мнози»⁴³ — зрозуміло, що реальну допомогу київському князеві могли подати не самі бояри (їх у кращому разі було один-два десятки), а належні їм загони ратників.

Якщо прийняти нашу тезу, що бояри й інші феодалі навіть меншого рангу приводили на заклик князя власні загони, стане, нарешті, зрозумілою оповідь галицького літописця про центральний епізод однієї з найбільших битв у Східній Європі XIII ст.—при Ярославі (1245 р.). У цій битві військо Данила Романовича розгромило угорсько-польські сили, що підтримували ставленика бояр—чернігівського князя Ростислава Михайловича, коли той силкувався вокняжитися в Галичі.

Данило, який особисто командував своїм військом, поставив у центр з «малой дружиной» свого найкращого воеводу Андрія. Стратегічний план галицько-волинського князя, що повністю виправдав себе в ході битви, зводився ось до чого. Головна ударна сила противника — закуті в залізо угорські рицарі — повинні потіснити нечисленну дружину Андрія, а коли ворог заглибиться у бойовий порядок руського війська, йому буде завдано ударів з флангів. Завершить розгром, «зав'язавши мішок», невідпорний натиск з тилу важкоозброєної кінноти самого Данила, його «полку».

Уграм вдалося примусити до відступу дружину Андрія, і та організовано відходила, чинячи запеклий опір. Галицько-Волинський князь, який уважно стежив за ходом бойовища, надіслав Андрієві підкріплення, щоб той зв'язав якомога більше ворожих сил: «Данил же посла 20 муж избраних, на помощь ему: Василей же Глебовичь, и Всеволод Олександрович, Мьстислав»⁴⁴.

У Ярославській битві, якщо судити лише з одного переліку військ, що брали в ній участь, зіткнулося не менше як по десять тисяч воїнів з кожного боку. Зрозуміло, що 20 навіть найкращим чином озброєних і навчених рицарів-бояр не могли суттєво допомогти дружині Андрія, на яку «налег» добірний рицарський полк угорського воєначальника Фільнія. Значить, у процитованому з літопису уривку йдеться про військові загони цих «20 мужів».

У науковій літературі не раз згадувалися великі вотчинні володіння феодалів, які мали добре укріплені замки і часом навіть «держали»

⁴² Там же, стп. 725.

* Дата Галицько-Волинського літопису (1234 р.) коригується повідомленням про ті самі події в Новгородському першому літопису молодшого ізводу (вид. А. М. Насонова, 1950, с. 284).

⁴³ ПСРЛ, т. 2, стп. 772.

⁴⁴ Там же, стп. 803.

міста⁴⁵. Нам же хочеться звернути увагу на те, що боярські замки були не тільки осередками їх влади, звідки здійснювався позаекономічний примус залежних селян та ремісників, а й місцями мешкання і збору їх дружин, а також арсеналами. Там створювали запаси продовольства на випадок тривалої облоги. У 1230 р. під час походу на Галич, в якому засіли угорський корольович разом з боярином Судиславом, Данило вирішує завдати удару замкові останнього. «Данил же взя двор Судиславль, якоже вино, и [о] воща, и корма, и копий, и стрел, пристраньно видити»⁴⁶, — дивується боярському багатству літописець.

На користь існування в Галицько-Волинській Русі прошарку служилого боярства — прототипу пізнішого дворянства, що володіло землями на правах феода чи бенєфіцію, — свідчить той факт, що в літопису згадуються навіть служилі князі — при дворі великого князя. В одній з його кампаній 1255 р. взяли участь «служашии же князи Данилови і людье Василькови»⁴⁷. І це не обмовка літописця, бо він не раз називає таких князів, що несли службу Данилові, Василькові та їх дітям⁴⁸.

Очевидно, до обов'язків васалів, які служили з земель, входило й збирання селянського народного ополчення (у містах цим займалися тисяцькі й соцькі). Інакше важко уявити, яким чином скупчувалися всі ці маси озброєних людей: вони, напевне, були частиною (притому більшою) тих ратників, яких приводили від кожного «держання», залежно від розмірів і прибутковості наділу.

Дослідник військової справи Давньої Русі А. М. Кирпичников не так давно встановив, що Данило Романович приблизно в середині 40-х років XIII ст. провів реформу свого війська, організувавши регулярну піхоту і переозброївши кінноту⁴⁹. Гадаємо, що багато в чому ця реформа була наслідком невдоволення князя феодальними збройними силами, які складалися з князівських дружин і боярських загонів та народного ополчення. Останнє було погано озброєне і ще гірше навчене. Та, на наш погляд, головний недолік ополчення полягав у тому, що князь залежав від сваволі великих феодалів-бояр, які збирали й приводили загопи ополченців із своїх вотчин-алодів. Вважаємо тому, що регулярна піхота («пешцы») і, можливо, навіть кіннота Галицько-Волинського князівства складалися з умовних володільців («держателєв») земельних наділів, служилого середнього і дрібного боярства, а також із залежних селян, що сиділи на цих наділах-феодах.

Знавець західноєвропейського середньовіччя А. Р. Корсунський відзначав, що «зміцнення й поширення умовного землеволодіння вело до зміни всієї військової системи, до законодавчого закріплення існування феодального військового стану». Вчений вбачає першопричину розвитку помісного землеволодіння не в державній ініціативі, а в дії об'єктивних законів суспільного розвитку⁵⁰. Ми ж гадаємо, що, поряд з об'єктивними закономірностями, чимало важили й князівські заходи, спрямовані на створення прошарку служилих феодалів на Русі.

Вважаємо, що обставини виникнення феодального землеволодіння та його форми, визначені нами для Галицько-Волинської Русі, можуть бути поширені й на інші південноруські землі, а можливо, й на всю східнослов'янську спільність у цілому.

⁴⁵ Див., напр.: Пашуто В. Т. Указ соч., с. 143—144. Ці бояри так і називалися «держателями града» (ПСРЛ, т. 2, стп. 788).

⁴⁶ ПСРЛ, т. 2, стп. 758.

⁴⁷ Там же, стп. 839.

⁴⁸ Див. зведення відомостей літопису в кн: Пашуто В. Т. Указ. соч., с. 139—140.

⁴⁹ Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси.— Л., 1976, с. 7—9.

⁵⁰ Корсунский А. Р. Раннефеодальное государство и формирование феодальной собственности в Западной Европе: (V Международный конгресс экономической истории). — М., 1970, с. 9.

Н. Ф. Котляр

ИСТОЧНИКИ СКЛАДЫВАНИЯ И ФОРМЫ ФЕОДАЛЬНОГО ЗЕМЛЕВЛАДЕНИЯ В ДРЕВНЕЙ РУСИ

Резюме

Рассмотрены пути и источники формирования крупного и среднего землевладения на материалах Галицко-Волынской Руси. Наряду с пожалованиями сюзеренов, покупками и захватами общинных земель боярами и дружинниками одним из главных источников их землевладения была собственность племенной знати, постепенно переросшей в феодальную. Обосновывается существование условного землевладения в XIII в. и прослойки «держателей» земель, отбывавших с наделов военную службу. Автор считает возможным распространить его выводы на все южнорусские земли.

Проти буржуазної фальсифікації історії

С. Й. АППАТОВ (Одеса), П. Я. РАЙНОВ (Одеса)

КРИТИКА ПОГЛЯДІВ АМЕРИКАНСЬКИХ БУРЖУАЗНИХ ІДЕОЛОГІВ НА БЛИЗЬКОСХІДНУ ПОЛІТИКУ США В 70-і РОКИ

Аналіз концепцій близькосхідної політики Сполучених Штатів, викладених у працях американських буржуазних істориків і політологів, має важливе значення для глибшого розуміння різних аспектів зовнішньої політики провідної імперіалістичної держави світу, а також для правильної оцінки стану вивчення буржуазною історичною наукою США проблем сучасних міжнародних відносин, зокрема для з'ясування рівня теоретичної основи цих досліджень. У радянській історіографії комплексного аналізу концепцій американських буржуазних учених з питань близькосхідної політики Сполучених Штатів у 70-і роки поки що фактично немає, а те, що було зроблено в цій галузі, стосується головним чином попереднього періоду, тобто 1945—1970 рр.¹

Кількість виданих у США протягом минулого десятиріччя праць з даної проблематики є досить значною. Відзначаючи цей факт, американський історіограф Р. Траск писав: «Зростання ролі Близького Сходу як основного району протиборства в період «холодної війни», життєва важливість його нафтових ресурсів та арабо-ізраїльський конфлікт перетворили цей регіон на центр уваги... історичної думки нації»². Інтерес американських учених — теоретиків-міжнародників, істориків і політологів — до вказаних проблем, а також причини гострої боротьби в історичній і політичній науках США навколо питань близькосхідної політики країни зумовлюються намаганням різних кіл американського правлячого класу виробити найбільш ефективні рецепти реалізації зовнішньополітичного курсу США в регіоні в умовах зміни співвідношення сил на користь соціалізму і національного визволення з тим, щоб успішніше протидіяти небажаним для імперіалізму США змінам на Близькому Сході і в світі в цілому.

¹ Мурадян А. А. Американские интересы на Ближнем и Среднем Востоке.— В кн.: Американская историография внешней политики США. М., 1972, 403 с.

² Trask R. R. US Relations with the Middle East in the Twentieth Century: a Developing Area in Historical Literature.— In: American Foreign Relations. A Historiographical Review. Ed. by Hanes G., Walker S.— Westport (Conn): Greenwood Press, 1981, p. 293.

Згідно з прийнятими в радянській історичній науці критеріями класифікації повоєнної американської буржуазної історіографії зовнішньої політики США і міжнародних відносин вчених, що досліджують близькосхідну політику країни, можна віднести до таких трьох основних напрямів: консервативного, яке складається з крайньо правих та поміркованих, ліберального і радикального. Звичайно, ця класифікація є певною мірою умовною. Межі між окремими напрямками, зокрема між ліберальним і радикальним, досить рухливі. Це пояснюється специфічним характером зв'язків, що існують між їх представниками, з одного боку, та різними фракціями правлячої еліти США, впливовими сіоністськими колами, а також проарабським лоббі,— з другого.

Особливу активність у 70-і роки проявляли представники суто консервативного напрямку в буржуазній історіографії, які діяли в загальному руслі боротьби, що її вели реакційні сили США проти розрядки міжнародної напруженості, нормалізації відносин між державами з різним соціальним ладом. Тон тут задавали і задають історики, політологи та політичні діячі, відомі своїм войовничим антикомунізмом. Це насамперед такі махрові реакціонери, як Ю. Ростоу, П. Нітце, Е. Замуолт, сенатори Дж. Баклі, Д. Мойніхен та ін. За їх активною участю у січні 1976 р. в Нью-Йорку була проведена спеціальна наукова конференція з проблем близькосхідної політики США, основні матеріали якої були негайно опубліковані³. Підхід крайніх консерваторів до цих проблем характеризується насамперед намаганням виправдати американський зовнішньополітичний курс у регіоні необхідністю «протидіяти СРСР». З їх точки зору об'єктивні соціально-політичні процеси, що відбуваються на Близькому Сході, є нібито проявом «підступів Москви», «комуністичної змови» і, мовляв, продиктовані намаганнями Радянського Союзу використати близькосхідний конфлікт для реалізації своїх «імперських амбіцій». З цих позицій і як приклад «згубного впливу розрядки» крайні консерватори розглядають причини, характер і наслідки жовтневої війни 1973 р. на Близькому Сході, що справила вирішальний вплив на нову розстановку сил в регіоні. Такі концепції проповідуються, зокрема, в працях Р. Кеннета, М. Куртіса, У. Лакера, Ф. Мослі, У. Раанана, О. Смолянського та інших авторів⁴.

Особливе занепокоєння у крайніх консерваторів викликали проблеми, пов'язані з арабським нафтовим ембарго 1973—1974 рр. та наступним підвищенням цін на нафту (т. зв. «диктат ОПЕК»). Зрозуміло, що її вимушені заходи, вжиті СРСР для захисту своїх державних інтересів у регіонах, що прилягають до його південних кордонів, у працях згаданих авторів всіляко фальсифікуються і трактуються тільки як «посилення радянської присутності» у нібито стратегічно важливому для США близькосхідному регіоні.

Таким чином, войовничий антикомунізм, притаманний цій групі дослідників, визначив у край негативне ставлення її представників до роз-

³ The Middle East: Critical Choices for the United States. Ed. by Rostow E. V.—Boulder (Colo.): Westview Press, 1976.

⁴ Curtis M. Soviet-American Relations and the Middle East Crisis—Orbis, 1971, Spring, vol. XV, No. 1; K a n n e t R. F. Soviet-American Relations: A Year of Detente?—Current History, 1972, October, vol. 63, No. 374; L a q u e u e r W. Z. The Middle East, the United States, the USSR and Europe.—In: The Middle East: Oil, Conflict & Hope. Critical Choices for Americans, vol. X. Ed. by Udovitch A. L.—Lexington (Mass.)—Toronto: Lexington Books, D. C. Heath and Co., 1976; M o s l e y Ph. Soviet Search for Security.—In: Soviet-American Rivalry in the Middle East. Ed. by Hurewitz J.—N. Y.: Praeger, 1969; R a ' a n a n U. The USSR and the Middle East: Some Reflections of the Soviet Decision-Making Process.—Orbis, 1973, Fall, vol. XVIII, No. 3; R a ' a n a n U. The Soviet Union and the Middle East.—In: The Middle East: Critical Choices for the United States; S m o l a n s k y O. Soviet Policy in the Middle East.—Current History, 1979, October, vol. 60, No. 409.

рядки міжнародної напруженості, непримиренну класову ворожість до національно-визвольного руху арабських народів і зумовив досить характерний «набір» рекомендацій для практичної політики США: силовий тиск на прогресивні арабські країни, «жорсткий торг», «ув'язка» (тобто використання близькосхідного конфлікту як «козиря» у глобальній антирадянській політиці) у відносинах з СРСР та ін.

Автори, що дотримуються даної політичної орієнтації, наполегливо вимагають посилити її без того проізраїльської характер близькосхідної політики США, добитися повного отождолення інтересів безпеки Сполучених Штатів та Ізраїлю. Найбільш відверто і наполегливо такі погляди проповідують Г. Джексон, Дж. Баклі, відставний адмірал Е. Замуолт⁵. Вони негативно розцінюють навіть неспівмірні спроби «диференційованого підходу» до арабських держав, будь-які пошуки правлячими колами США якогось «modus vivendi» з консервативними арабськими режимами, що, зокрема, дістали свій вияв у так званому «збалансованому» курсі адміністрації Р. Ніксона і Дж. Форда, а також у «поетапній дипломатії» Г. Кіссінджера. Ці автори вважають, що подібна політика веде до одностороннього поступку США та Ізраїлю на користь арабів, «ослабляє» Ізраїль — єдиний і незмінний «форпост» американської політики на Близькому Сході. Такі міркування стосовно проблем мирного врегулювання в регіоні чітко простежуються також у працях Дж. Елроя, Дж. Черби, Ю. Ростоя⁶.

Основну умову досягнення миру на Близькому Сході ці автори вбачають у «гарантуванні безпеки» Ізраїлю, що в їх уявленні пов'язано з обов'язковим збереженням територіального статус-кво, яке склалося після 1967 р., тобто з продовженням незаконної окупації Ізраїлем арабських земель⁷. Саме в такому плані трактують вони суть резолюції ООН № 242 та № 338, компромісний характер яких використовується подібними дослідниками для того, щоб виправдати державу-агресора. Показово, що досягнення мирного врегулювання в регіоні ці автори розглядають лише як допоміжний захід, покликаний сприяти розв'язанню основного для Сполучених Штатів завдання — «витіснення» СРСР з Близького Сходу. Так, Дж. Черба, пояснюючи суть подібного «реального миру», недвозначно зауважував, що досягти його можна не інакше як на основі «воєнних успіхів» Ізраїлю⁸. В світлі недавніх подій в Лівані, під час яких Сполучені Штати забезпечили дипломатичне прикриття та всебічну матеріальну підтримку агресора, вищезгадані рекомендації представників консервативного крила буржуазної американської історіографії можна розцінювати як прямі «заготовки» для практичної політики США.

Разом з тим серед правоконсервативних авторів, як спеціалістів з близькосхідних проблем, так і вчених-міжнародників широкого профілю,

⁵ Buckley J. L. New Directions for the United States Middle East Policy.— In: The Middle East: Critical Choices for the United States; Jackson H. M. The Middle East and American Security Policy.— In: The Arab-Israeli Conflict. Readings and Documents. Vol. I—III. Ed. by Moore J. N.— Princeton (N. J.): Princeton Univ. Press, 1974, vol. II; Zumwalt E. R. SALT, Detente and the Middle East.— In: The Middle East: Critical Choices for the United States.

⁶ Alroy G. K. The Kissinger Experience: American Policy in the Middle East.— N. Y.: Horizont Press, 1975; Alroy G. K. The Middle East.— Critical Choices for the United States; Churba J. The Politics of Defeat: America's Decline in the Middle East.— N. Y.— L.: Cyro Press, Inc., 1977; Rostow E. V. The Middle Eastern Crisis in the Perspective of World Politics.— International Affairs, 1971, April, vol. 47, No. 2; Rostow E. V. Legal Aspects of the Search of Peace in the Middle East.— In: The Arab-Israeli Conflict, vol. II; Rostow E. V. Can the Tide Be Turned?— In: The Middle East: Critical Choices for the United States; Rostow E. V. The United States and the Middle East.— Ibid.

⁷ Stone J. The Middle East under Cease-Fire.— In: The Arab-Israeli Conflict, vol. II.

⁸ Churba J. The Politics of Defeat. p. 45, 104, 176, 184, 197, 200.

є група дослідників (Р. Прангер, Д. Тейтінен, А. Котрелл, С. Гріффін, А. Рубінштейн, Дж. Спанієр, Л. Еловіц, Ф. Сінгер та ін.), які намагаються враховувати деякі нові реальності в регіоні⁹. Особливе місце в їх працях відведено аналізу згадуваних уже наслідків війни 1973 р., її впливу на нове співвідношення сил у регіоні та пошукові можливостей пристосувати американський зовнішньополітичний курс на Близькому Сході до цих змін. Вони звертають увагу на небезпеку, що її приховує в собі дальше розширення арабо-ізраїльського конфлікту, який може перерости в ядерну фазу при безпосередньому втягненні в нього Сполучених Штатів, на загрозу використання арабськими країнами скорочення експорту нафти як ефективного засобу тиску на США та їх союзників. Тому ці вчені закликають Білий дім активніше використовувати процеси соціально-політичної диференціації в арабському світі для розколу країн регіону, що протистоять Ізраїлю, консолідації сил імперіалізму, сіонізму й арабської реакції та для ізоляції революційно-демократичних режимів, відриву їх від СРСР, інших країн соціалізму.

Вищенаведені рекомендації були взяті на озброєння правлячими колами США у другій половині 70-х років, що знайшло свій вираз у всемірному заохоченні відходу Єгипту від загальноарабського фронту боротьби, в політичній і фінансовій підтримці великої єгипетської буржуазії, що виступила проти соціально-економічних перетворень, які здійснювалися в країні в 50—60-і роки. Капітулянтська лінія А. Садата в арабо-ізраїльському конфлікті значною мірою пояснюється проамериканською орієнтацією єгипетського керівництва.

Ці нюанси в поглядах крайньо консервативних авторів чітко простежуються, наприклад, у мемуарах колишнього президента США Р. Ніксона. Його войовнича антирадянська позиція не зводиться до беззастережних проізраїльських концепцій. Визнаючи надзвичайну важливість Ізраїлю як головного союзника Сполучених Штатів у регіоні, експрезидент відзначає разом з тим необхідність «розширення зв'язків Америки з арабськими країнами» на спільній антирадянській основі¹⁰.

Підхід авторів даного напрямку до перспектив близькосхідної політики США на 80-і роки (Зб. Бжезінський, П. Нітце, Д. Піко та ін.)¹¹ визначається їх загальними зовнішньополітичними концепціями, прийнятими войовничим антикомунізмом. Водночас деякі з них (Зб. Бжезінський, П. Нітце) закликають можновладців активніше «балансувати» між Ізраїлем і так званими «поміркованими» (тобто консервативними) арабськими режимами, не виключаючи варіанти тактичних компромісів з ними в галузі політичного врегулювання близькосхідного конфлікту. Спроби якоюсь мірою модифікувати концепції суто проізраїльського напрямку виявляються також у визнанні «палестинського фактору» у близькосхідній політиці. Однак імперіалістичне і проізраїльське в цілому трактування близькосхідної проблеми по суті зводить нанівець претензії цих авторів на якийсь реалізм у підході до її розв'язання. Яскравою ілюстрацією вищенаведених поглядів може служити точка зору

⁹ Praenger R., Tahminen D. R. Implications of the 1976 Arab-Israeli Military Status.— Wash.: Amer. Enterpr. Inst., 1976; Praenger R., Cotrell A., Griffin S. The Military Balance of Power in the Middle East. An American View.— Journal of Palestine Studies, 1971, vol. 1, No. 3; Rubinstein A. Z. The Soviet Union in the Middle East.— Current History, 1972, October, vol. 63, No. 374; Rubinstein A. Z. Egypt Since the October War.— Current History, 1976, January, vol. 70, No. 412; Singer F. S. Energy Security and World Price of Oil.— In: The Middle East: Critical Choices for the United States; Spanier J., Elowitz L. Understanding American Foreign Policy. A Concise History Since II World War.— N. Y.: Praeger Publishers, 1975, p. 123—128.

¹⁰ Nixon R. The Memoirs of R. Nixon.— N. Y.: Crosset & Dunlap, 1978, p. 477.

¹¹ Brzezinski Z. The Best National Security System (interview).— The Washington Quarterly, 1982, Winter, vol 5, No. 1; Nitze P. Strategy in the Decade of the 1980s.— Foreign Affairs, 1980, Fall, vol. 59, No. 1; Pico D. R. Palestinian Statehood and the Middle East Realities.— Foreign Affairs, 1981, Fall, vol 60, No. 1.

Д. Піко (університет штату Кентуккі). На його думку, «реалістичне розв'язання» палестинської проблеми повинно підпорядковуватися «створенню регіональних умов для опору радянській експансії»¹². Подібний «реалізм», покладений в основу горезвісного «плану Рейгана» для Близького Сходу, не залишає жодного шансу для справді мирного врегулювання.

Неважко помітити, що концепції крайньо консервативних авторів, тісно зв'язаних з воєнно-промисловим комплексом та сіоністськими колами США, дуже близькі, а в ряді питань (наприклад, палестинському) повністю збігаються з експансіоністськими доктринами ізраїльської правлячої верхівки. Саме ці концепції значною мірою послужили теоретичною основою для формування та практичного здійснення близько-східного курсу адміністрації Р. Рейгана. Цілком очевидно, що подібні рекомендації, продиктовані імперськими домаганнями, войовничим антикомунізмом і антирадянщиною найбільш реакційної частини правлячого класу США, повністю виключають можливість справедливого взаємоприйняттого політичного врегулювання близькосхідного конфлікту.

Серед авторів, що належать до помірковано консервативного крила в історіографії досліджуваної проблеми, виділяються прибічники так званого «системного аналізу» (У. Зартман, О. Янг та ін.). Політику США на Близькому Сході вони розглядають з урахуванням положення цього регіону як «автономної підсистеми» в міжнародних відносинах 70-х років, причому в умовах зростаючої «політичної багатополарності»¹³. У зв'язку з цим в їх працях значне поширення має концепція так званої «обмеженої розрядки» на глобальному рівні. Вона передбачає поєднання «суперництва» між СРСР і США на Близькому Сході з їх «співробітництвом» в «управлінні конфлікті» та попередженні прямої ядерної конфронтації. Практичні рекомендації цих авторів зводяться до встановлення контролю над поставками зброї в регіон, запобігання проникнення туди ядерної зброї та заохочення постійних «контактів» між Радянським Союзом і Сполученими Штатами.

Подібні поради, які мало до чого зобов'язують, висловлювалися, зокрема, професором Каліфорнійського університету Ф. Джабером, а також авторами збірника статей під редакцією професора Т. Ісмаїла¹⁴. Аналогічні погляди характерні й для відомих учених-міжнародників Дж. Гуревіца та Дж. Кемпбелла, які пишуть про необхідність враховувати «власну динаміку» близькосхідного конфлікту, його негативний «зворотний» вплив на зовнішню політику і безпеку США¹⁵. Звідси — намагання цих авторів чітко визначати власне американські «національні інтереси» в регіоні, що не в усьому збігаються з інтересами Ізраїлю, а іноді й критика беззастережно проізраїльського курсу Сполучених Штатів (найбільш різка у відомого історика-міжнародника Т. Брайсона, дещо помірніша у Дж. Кемпбелла, У. Полка, Г. Говарда)¹⁶. Вони

¹² Pico D. R. *Palestinian Statehood and the Middle East Realities*, p. 196.

¹³ Zartman W. *Military Elements in Regional Unrest*.— In: *Soviet-American Rivalry...*; Young O. R. *Intermediaries and Interventionists: Third Parties on the Middle East Crisis*.— In: *The Arab-Israeli Conflict*, vol. II, a. o.

¹⁴ Jaber F. A. *Israel's Nuclear Options*.— *Journal of Palestine Studies*, 1971, vol. I, No. 1; *The Middle East in World Politics: A Study in Contemporary International Relations*. Ed. by Ismael T. Y.— Syracuse: Univ. Press, 1974.

¹⁵ Campbell J. C. *American Search for Partners*.— In: *Soviet-American Rivalry...*; Campbell J. C. *The Arab-Israeli Conflict. An American Policy*.— In: *The Arab-Israeli Conflict*, vol. II; Campbell J. C. *Soviet-American Relations: Detent and Dispute*.— *Current History*, 1975, October, vol. 60, No. 409; Hurewitz J. C. *Origins of the Rivalry*. In: *Soviet-American Rivalry...*; Hurewitz J. C. *The Middle East: a Year of Turmoil*.— *Foreign Affairs. America and the World*, 1980, 1981, vol. 59, No. 3.

¹⁶ Bryson T. A. *American Diplomatic Relations with the Middle East 1784—1975: A Survey*— Meluchen (N. Y.): The Scarecrow Press, Inc., 1977, p. 282, 303—304; Campbell J. C. *The Arab-Israeli Conflict*, p. 1010, 1013—1015; Howard H. N. *The United States and the Middle East*.— In: *The Middle East in World Politics*;

вбачають небезпеку для політичних, стратегічних та економічних (насамперед з погляду забезпечення енергетичними ресурсами) інтересів США не лише з боку національно-визвольного руху, щодо якого ці вчені займають відверто ворожі позиції, а й з боку вкрай «некерованої», на їх погляд, політично недалекоглядної політики правлячих кіл Ізраїлю. Шляхи реалізації цих «власне американських» імперіалістичних національних інтересів та уникнення глобального ядерного конфлікту пов'язані в уявленні згаданих дослідників з проведенням Сполученими Штатами так званого «збалансованого курсу», обережним «спрямуванням» арабо-ізраїльського конфлікту. Такий курс, на їх погляд, передбачає якісь погоджені зусилля великих держав, насамперед СРСР і США, у справі близькосхідного врегулювання.

Основний зміст подібних ідей так званого «кризового управління» — це спроба вихлостити класову суть близькосхідного конфлікту, виправдати агресивну політику Ізраїлю, обґрунтувати «неминучість кемп-девідського курсу Єгипту. Є тут і бажання приховати розкольницьку лінію США (після жовтневої війни 1973 р.) за абстрактними схемами вигаданого «торгу між зверхдержавами» (тобто між СРСР і США) в регіоні.

Намагання використати арабо-ізраїльський конфлікт для зміни балансу сил на Близькому Сході та в світовому масштабі на користь Сполучених Штатів, забезпечити їх монопольний контроль за розвитком подій у регіоні, а також спроби знайти виправдання «раціональному застосуванню» тут американської військової сили стимулювали появу так званої «концепції можливого» («малих кроків»), яка дістала практичне втілення у «поетапній дипломатії» Г. Кіссінджера¹⁷. В теоретичному плані основні риси такого підходу, як і загальні завдання пристосування американського зовнішньополітичного курсу до світу 70-х років, були викладені у монографії Г. Кіссінджера «Американська зовнішня політика. Три нариси»¹⁸. В ній він пропонував, використовуючи «власну динаміку» процесу переговорів, розділити загальну близькосхідну проблему на ряд часткових і технічних питань, що підлягають сепаратному розв'язанню.

Стосовно близькосхідного мирного врегулювання «концепція можливого» розроблялася також професором Йельської школи права М. Рейzmanом. У своїй книжці «Мистецтво можливого. Дипломатичні альтернативи на Близькому Сході» він висунув ідею створення так званої «системи мінімального порядку» в регіоні на основі сепаратного розв'язання близькосхідного конфлікту¹⁹.

Справжній проізраїльський і антирадянський зміст концепції «малих кроків», її практичного здійснення ще раз яскраво проявився в мемуарах Г. Кіссінджера. З неприхованим цинізмом він пише, що близькосхідна політика США була спрямована на те, щоб «зменшити і по можливості витіснити радянський вплив на Близькому Сході, що в дійсності вона й робила під прикриттям розрядки»²⁰. Колишній держ-

Howard H. N. The United Nations and the Middle East.— Ibid.; Polk W. R. The United States and the Arab World. Ed.— Cambr. (Mass.) — L.: Harvard Univ. Press, 1975, p. 415—436.

¹⁷ Західні теоретики-міжнародники неодноразово відзначали практичні дії Г. Кіссінджера на посаді держсекретаря під час війни 1973 р. як приклад реалізації концепцій «кризового управління» в умовах розрядки. Див., наприклад: Bell C. The October Middle East War: A Case Study in Crisis Management During Detente.— International Affairs, 1974, October, vol. 50, No. 4, p. 531—543; Bell C. Diplomacy of Detente: The Kissinger Era.— N. Y.: St'Martin Press, 1977, p. 80—97.

¹⁸ Kissinger H. American Foreign Policy: Three Essays.— L.: Widenfield and Nicolson, 1969, p. 100—141.

¹⁹ Reisman M. The Art of Possible: Diplomatic Alternatives in the Middle East.— Princeton: Princeton Univ. Press, 1970, p. 20.

²⁰ Kissinger H. Years of Upheaval. War in the Middle East.— Time, 1982, March, vol. 119, No. 9, Special Section, p. 50.

секретар прямо заявляє, що саме ця стратегічна мета визначила її призначення «поетапної дипломатії»: відокремити припинення вогню від післявоєнного політичного врегулювання і зменшити радянську роль у переговорах»²¹. Насправді ж здійснення такої політики, як відомо, призвело до затягування процесу розв'язання небезпечного конфлікту, виграшу часу для Ізраїлю після війни 1973 р. та зриву роботи Женевської мирної конференції по Близькому Сходу. Не випадково у виступах Г. Кіссінджера в пресі, як і в його мемуарах, поряд з наклепницькими антирадянськими заявами та рекомендаціями на користь «більш жорсткого» курсу США в регіоні містяться позитивні оцінки сепаратної кемп-девідської угоди, яка логічно увінчала політику «крок за кроком»²².

Таким чином, теоретична «концепція можливого», яка пропонує, на перший погляд, гнучку форму мирного врегулювання, на практиці звелася до безпринципного політичного маневрування, основними цілями якого стали підміна всеохоплюючого мирного врегулювання (у тому числі розв'язання палестинської проблеми) половинчатими заходами, розкол арабських країн, що протистоять Ізраїлю, нав'язування їм американської «моделі миру», ізоляція прогресивних режимів, усунення від переговорів Радянського Союзу, придушення національно-визвольного руху в регіоні, зміна балансу сил на Близькому Сході на користь Сполучених Штатів. Невідповідність політики «крок за кроком» глобальним і регіональним реальностям сучасних міжнародних відносин приречило на невдачу досягнення перелічених стратегічних цілей американського імперіалізму, що не виключало, однак, окремих тактичних успіхів у справі заохочення капітулянтських тенденцій у консервативних арабських колах, зокрема в Єгипті.

Все це зумовило гостру боротьбу навколо проблем близькосхідної політики США серед помірковано консервативних науковців країни*.

На противагу «концепції можливого» («малих кроків») американськими дослідниками Р. Рамазані, А. Перлмуттером, У. Полком та іншими було розроблено так званий «всеохоплюючий підхід»²³. Його суть полягає насамперед у більш активному маневруванні між Ізраїлем і арабськими країнами, в консолідації консервативних режимів, чому підпорядковані й рекомендовані цими авторами «моделі» врегулювання арабо-ізраїльського конфлікту. Показово, що серед можливих контрагентів Ізраїлю в сепаратних переговорах по розв'язанню близькосхідних проблем буржуазні вчені називають Йорданію, за допомогою якої пропонують «розв'язати» палестинську проблему — фактично без надання палестинцям права на самовизначення.

Сепаратний, неефективний характер кемп-девідського процесу привернув увагу багатьох американських дослідників до можливих небезпечних наслідків такої політики — ризику «надмірного втягнення» США в арабо-ізраїльський конфлікт (небажаність чого підказує гіркий досвід війни у В'єтнамі) та серйозних випробувань для відносин Америки навіть з «поміркованими» (читай — консервативними) арабськими країна-

²¹ Ibid. p. 40.

²² Kissinger H. We Must not Submit to Blackmail (interview).— US News and World Report, 1979, Nov. 19, No. 21, p. 26, 30.

* Характерно, що лінія дипломатії, Г. Кіссінджера була піддана критиці з боку відомих буржуазних учених і державних діячів різної політичної орієнтації — Д. Раска, М. Банді, Дж. Болла, Д. Діллона, С. Венса, Дж. Шульца, Р. Макнамари, Д. Брюса, П. Петерсона, Дж. Макклоя, У. Скрентона, А. Гаррімана.

²³ Perlmutter A. The politics and Military in Israel 1967—1977.— L.— Totowa (N.J.), 1978, p. 154—155, 159—162; Polk W. R. The United States and the Arab-World, p. 415—436; Ramazani R. K. Beyond the Arab-Israeli Settlements: New Directions for US policy in the Middle East.— Cambr. (Mass.). Inst. for Foreign Policy Analysis, Inc., 1977.

ми, у тому числі з Саудівською Аравією і Єгиптом, особливо в зв'язку з нерозв'язаною палестинською проблемою²⁴⁻²⁵.

Увага, що її виявляють американські історики і політологи до палестинського питання, цілком закономірна: вона відбиває зростаюче розуміння ними його об'єктивного значення, ключової ролі у будь-якому близькосхідному врегулюванні, свідчить про зростання міжнародного престижу Організації визволення Палестини (ОВП) (у тому числі в ООН) як реального політико-дипломатичного і військового фактора в регіоні. Показовими щодо цього є праці директора Центру сучасних арабських досліджень Джорджтаунського університету професора М. Хадсона²⁶, який засуджує однобічний, проізраїльський підхід США до палестинської проблеми. Він закликає офіційний Вашингтон виявляти більшу гнучкість у ставленні до ОВП, враховувати «прагматичні» тенденції у її підході до проблем регіону та міжнародних відносин у цілому. Водночас автор досить прозоро натякає на можливість стимулювання розколу в Організації визволення Палестини тощо.

Особливе місце в історіографії проблеми займають праці старшого наукового співробітника інституту Брукінгса професора У. Куандта, який у 1977—1979 рр. керував близькосхідним відділом Ради національної безпеки²⁷. Оцінюючи еволюцію політики США в регіоні та її рушійних сил протягом минулого десятиріччя, автор зосереджує головну увагу на вивченні впливу президента на прийняття урядом зовнішньополітичних рішень. Автор явно гіпертрофує значення суб'єктивного фактора у здійсненні близькосхідної політики США, успіх якої, на його думку, вирішальною мірою залежить від «сильного» президента²⁸.

Основною причиною невдачі дипломатії Кіссінджера У. Куандт вважає «ослаблення президентства після Уотергейта»²⁹. В центрі концепції У. Куандта — обґрунтування необхідності для Сполучених Штатів постійної «підвищеної» активності в регіоні, тобто неприкритого втручання у внутрішні справи близькосхідних держав, яке США «можуть собі дозволити у зв'язку з особливим статусом зверхдержави»³⁰. Підхід автора до проблем мирного врегулювання на Близькому Сході диктується насамперед його турботою про «лідерство» Сполучених Штатів у дипломатичному процесі³¹. Це визначило позитивну, в цілому, оцінку сепаратного єгипетсько-ізраїльського «мирного договору»³².

Прогнозуючи розвиток американської близькосхідної політики до кінця 80-х років, У. Куандт виправдовує «імперський підхід» США до регіону, хоч і застерігає від «зайвої прямолінійності» у здійсненні подібного курсу³³. В цьому зв'язку він радить урядові зміцнювати відно-

²⁴⁻²⁵ Binder L. The United States in the Middle East.— *Current History*, 1980, Jan, vol. 78, No. 453, p. 1—4, 32—33; Cantori L. J. Egypt at Peace.— *Ibid.*, p. 26—29, 38; Knauerhase R. Saudi Arabia: Our Conservative Muslim Ally.— *Ibid.*, p. 16—21, 35—37.

²⁶ Hudson M. Development and Setbacks in the Palestinian Resistance Movement 1967—1971.— *Journal of Palestine Studies*, 1972, Spring, vol. I, No. 3, p. 64—84; Hudson M. The Palestinian Resistance Movement: Its Significance in the Middle East Crisis.— In: *The Arab-Israeli Conflict*, vol. I, p. 485—505; Hudson M. Palestinians: Retrospect and Prospects.— *Current History*, 1980, Jan., vol. 78, No. 453, p. 22—25, 31, 39—41, 48.

²⁷ Quandt W. B. The Middle East Crisis in US Strategy 1970—1971.— *Journal of Palestine Studies*, 1971, vol. I, No. 1, p. 39—51; Quandt W. B. Kissinger and the Arab-Israeli Disengagement Negotiations.— *Journal of International Affairs*, 1975, Spring, vol. 29, No. 1; Quandt W. B. Decade of Decisions. American Policy toward the Arab-Israeli Conflict 1967—1976.— Berkeley: Univ. of California Press, 1977; Quandt W. B. The Middle East Crisis—Foreign Affairs. America and the World 1979, 1980, vol. 58, No. 3.

²⁸ Quandt W. B. Decade of Decisions, p. 4—36, 285, 288.

²⁹ *Ibid.*, p. 285.

³⁰ *Ibid.*, p. 288, 291—292.

³¹ *Ibid.*, p. 290—296.

³² Quandt W. B. The Middle East Crisis, p. 546

³³ *Ibid.*, p. 562.

снини з «поміркованими» та нафтовидобувними арабськими державами «з метою створення прийнятної для США політико-дипломатичної інфраструктури в регіоні». А це, на його думку, зумовлює необхідність якогось конструктивного розв'язання палестинського питання³⁴. Водночас ставлення дослідника до проблеми самовизначення палестинців та їх міжнародного представництва дають підстави вважати, що він виступає за половинчате розв'язання цього корінного питання близькосхідного конфлікту³⁵.

Більш послідовні позиції займає теоретик-міжнародник, колишній заступник держсекретаря і постійний представник США в ООН Дж. Болл. Він написав у 70-х роках ряд праць, присвячених загальним проблемам зовнішньої політики США і спеціально її близькосхідному аспекту³⁶. Відомий політолог усвідомлює загрозу глобальної конфронтації, що її приховує в собі арабо-ізраїльський конфлікт³⁷. На його думку, значною мірою цьому сприяє однобічна, проізраїльська орієнтація американської близькосхідної політики. Дж. Болл виступає проти підпорядкування інтересів глобальної політики США (з урахуванням особливої важливості для Заходу «нафтового фактора») регіональним амбіціям Ізраїлю³⁸. «Суворою дійсністю,— пише він,— є те, що національні інтереси США та Ізраїлю не обов'язково мають бути тотожними. Неминучі ситуації, в яких американська політика буде розходитися з тією, яку проводить ізраїльський уряд»³⁹. Такі погляди Дж. Болла пояснюють його негативну оцінку сепаратних єгипетсько-ізраїльських угод, а також спроб США усунути СРСР від участі в процесі мирного врегулювання. Автор не згоден і з негативною позицією Сполучених Штатів у конструктивному розв'язанні палестинської проблеми⁴⁰ і вважає за необхідне «доповнити» нинішню кемп-девідську формулу «прямими переговорами між США та ОВП»⁴¹. «Справжній і тривалий мир,— зауважує він,— буде можливий лише при загальній згоді сторін, а безпека Ізраїлю нерозривно пов'язана з вирішенням питання про палестинське самовизначення»⁴². Досить характерною в цьому плані є порада, що її дає Дж. Болл правлячим колам США. Він закликає їх «врятувати Ізраїль від нього самого», тобто справити істотний вплив на Тель-Авів в інтересах стабільного мирного врегулювання на Близькому Сході⁴³.

Подібну, хоч і менш різку щодо Ізраїлю, позицію займає також інший відомий політолог, колишній спеціальний радник президента Дж. Кеннеді — Т. Соренсен. Кемп-девідський тупик, на його думку, паралізує американську політику, обмежує можливості для маневру США в регіоні. Вчений виступає проти винятково силового, інтервенціоністського підходу до близькосхідних проблем⁴⁴.

Проаналізовані вище погляди групи помірковано консервативних дослідників, особливо Т. Брайтсона, Т. Соренсена, У. Полка, Дж. Болла та інших, відбивають явну стурбованість частини політичного істеб-

³⁴ Ibid. p. 560.

³⁵ Quandt W. B. Decade of Decisions, p. 299.

³⁶ Ball G. W. Diplomacy for the Crowded World. An American Foreign Policy. - Boston—Toronto: An Atlantic Monthly Press Book, 1976; Ball G. W. How to Save Israel in Spite of Herself.—Foreign Affairs, 1977, April, vol. 55, No. 3; Ball G. W. Reflections in a Heavy Year.—Foreign Affairs. America and the World, 1980, 1981, vol. 59, No. 3.

³⁷ Ball G. W. Diplomacy for the Crowded World, p. 122.

³⁸ Ball G. W. How to Save Israel in Spite of Herself, p. 468.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Ball G. W. Diplomacy for the Crowded World, p. 121—122, 139—152.

⁴¹ Ball G. W. Reflections in a Heavy Year, p. 496.

⁴² Ibid.

⁴³ Ball G. W. How to Save Israel in Spite of Herself, p. 470.

⁴⁴ Соренсен Т. Ложные послылки.— В кн.: Американцы о внешней политике США. Пер. с англ. М., 1982, с. 260—263.

лішменту небезпечним характером однобічної проізраїльської позиції США.

Певне місце в американській буржуазній історіографії близькосхідної проблеми займають праці вчених ліберального і радикального напрямів, які більшою чи меншою мірою піддають критиці «зліва» курс офіційного Вашингтона в регіоні. Виходячи з необхідності реалістичного підходу уряду США до проблеми близькосхідного мирного врегулювання, автори цих праць одну з обов'язкових умов пристосування Вашингтона до змін, що відбуваються у навколишньому світі, вбачають у проведенні ним зовнішньополітичного курсу, заснованого на відмові від інтервенціонізму, у вірності політиці розрядки, в підтримці зусиль, спрямованих на оздоровлення міжнародної обстановки. Найбільш яскраво такі погляди виявляються в працях дослідників «проблем миру» Дж. Бен Дака, Р. Фалка та ін.⁴⁵

Теоретик-міжнародник, професор Массачусетського технологічного інституту, відомий «системний аналітик» Л. Блумфілд закликає до відмови від політики «холодної війни». Розрядка міжнародної напруженості, що передбачає поряд із «суперництвом» СРСР і США їх активне співробітництво, зокрема в питанні близькосхідного врегулювання, попередження переростання локальних криз у ядерну війну, є, на думку вченого, найважливішими елементами розробленої ним ще на рубежі 60—70-х років концепції «контролювання» («управління») близькосхідного конфлікту⁴⁶.

Відомий історик-міжнародник і публіцист, нині покійний Дж. Уорберг різко критикував імперські домагання США на Близькому Сході, які визначили роль Америки та залежного від неї Ізраїлю як «ворогів прогресивних змін»⁴⁷. Незважаючи на досить значні проізраїльські симпатії автора, які, зокрема, виявляються в його підході до конкретних питань мирного врегулювання, звертає на себе увагу розуміння Дж. Уорбергом необхідності активного радянсько-американського співробітництва для розв'язання близькосхідних проблем⁴⁸.

Професори Ш. Бессіюні та Ю. Фішер, критикуючи агресивну політику США на Близькому Сході, відзначають, що позиція, яку займає тут СРСР і яка так «турбує Вашингтон», викликана «навмисною поляризацією сил у регіоні». А в цьому винні США та Ізраїль. Іноземна підтримка сіонізму, а не проникнення «світового комунізму», вважають вони, зумовила антизахідні настрої серед арабів⁴⁹.

Відомі політологи М. Берковіц, П. Бок, В. Фучилло, аналізуючи соціальні мотиви американської зовнішньої політики, вказують, що в основі близькосхідного курсу США з часів «холодної війни» лежала її лежить не турбота про благо народів цього регіону, а протидія «міжнародному комунізму» і національно-визвольному руху⁵⁰.

Скептично ставляться до тверджень про горезвісну «радянську загрозу» американським позиціям на Близькому Сході такі ліберальні вчені-міжнародники, як Дж. Кеннан, У. Фулбрайт, С. Хофман,

⁴⁵ Див.: Современные внешнеполитические концепции США.— М., 1979, с. 292—294; Фалк Р. Экспорт контрреволюции.— В кн.: Американцы о внешней политике США, с. 277—283.

⁴⁶ Bloomfield L., Leiss A. Arms Transfers and Army Control.— In: Soviet-American Rivalry in the Middle East.

⁴⁷ Warburg J. P. Crosscurrents in the Middle East: A Survey of Arab-Jewish Relations in Historical European Perspective.— L., 1969, p. 236.

⁴⁸ Ibid., p. 231.

⁴⁹ Bassiouni Sh., Fisher E. The Arab-Israeli Conflict. Real and Apparent Issues: an Insight into Its Future.— In: The Arab-Israeli Conflict, vol. I, p. 659.

⁵⁰ Berkowitz M., Bock P. G., Fucillo V. I. Politics of American Foreign Policy: The Social Context of Decisions.— Englewood Cliffs (N. J.): Prentice-Hall, 1977, p. 96.

Ч. Йост⁵¹. На відміну від помірковано консервативних дослідників, які критикують в основному форми і методи близькосхідної політики США (зокрема, «постану політику» Г. Кіссінджера), ці автори ратують за істотну її перебудову, за збереження розрядки міжнародної напруженості, за встановлення ділового співробітництва між СРСР і США у розв'язанні близькосхідного конфлікту. Впадає в очі, що У. Фулбрайт, С. Хофман, Ч. Йост, а також ряд інших ліберальних дослідників (наприклад, професор університету Нью-Йорк Дон Перец, К. Райт) приділяють у своїх працях серйозну увагу палестинському питанню, нерозв'язаність якого, на їх думку, негативно впливає на безпеку самого Ізраїлю і перешкоджає стабілізації обстановки в регіоні⁵².

Особливого значення ліберальні автори надають ролі ООН у мирному врегулюванні на Близькому Сході. Вони виступають за серйозні, ділові контакти в розв'язанні близькосхідної проблеми між СРСР і США в рамках цієї організації. Гарантії ООН, на їх погляд, повинні увінчати систему інших міжнародних гарантій безпеки держав регіону, включаючи відповідні зобов'язання з боку СРСР та США.

Очевидно, що подібні концепції розійшлися і розходяться нині з офіційним курсом Вашингтона, який робить ставку на загострення арабо-ізраїльської конфронтації, посилення суперництва з СРСР у глобальному масштабі, всебічну підтримку Ізраїлю та дедалі більше втягування США у близькосхідний конфлікт.

Різкій критиці піддають проізраїльський курс Вашингтона професори Н. Межвінський та А. Лілієнталь (редактор журналу «Мідл Іст перспектив») ⁵³. Останній вважає, що основна проблема близькосхідного мирного врегулювання — палестинська — має бути розв'язана шляхом беззастережного надання палестинцям права на самовизначення. «США, — пише він, — повинні негайно почати переговори з ОВП і не перешкоджати створенню палестинської держави в секторі Гази і на Західному березі». Таке рішення, зазначає автор, в інтересах самого Ізраїлю. Докорінна зміна американської політики на Близькому Сході, просування до справедливого, всеохоплюючого врегулювання, пише А. Лілієнталь, «...єдина можливість попередити світову катастрофу» ⁵⁴.

Ще різкіше критикують близькосхідну політику США ліворадикальні історики, політологи і публіцисти (Дж. Антоні, Л. Девідсон, Б. Рубін, Б. Смірнофф, Дж. Сторк, К. Такні, Е. Шоуфані, Г. Теберідж та ін.). Дослідники, що належать до цього напрямку, викривають імперський, експансіоністський курс Сполучених Штатів у регіоні. Б. Рубін, наприклад, розглядає американську стратегію на Близькому Сході у 70-і роки як спробу створення тут «субімперіалістичних держав» (Ізраїль, Іран, Саудівська Аравія) для захисту імперських інтересів США ⁵⁵. Водночас подібні погляди уживаються із спробами цього та

⁵¹ Fulbright J. W. Old Myths and New Realities: The Middle East.— In: The Arab-Israeli Conflict, vol. II; Hoffmann S. A New Policy for Israel.— Foreign Affairs, 1975, April, vol. 53, No. 3; Kennan G. F. The Cloud of Danger: Current Realities of American Foreign Policy.— Boston—Toronto: Little Brown and Co., 1977, p. 82, 196—197.

⁵² Fulbright J. W. Old Myths..., p. 1047—1052; Hoffmann S. A New Policy for Israel, p. 424—427; Yost Ch. The Arab-Israeli War: How It Began.— In: The Arab-Israeli Conflict, vol. II, p. 21; Peretz D. Arab Palestine: Phoenix or Phantom?— Ibid., vol. I; Wright Q. Palestinian Conflict in International Law.— In: Major Middle Eastern Problems in International Law. Ed. by Khaduri M.— Wagh.: Amer. Enterpr. Inst., 1972.

⁵³ Mezvinski N. US Middle East Policy Exposed (Interview).— Palestine, 1978, July 15; Liliental A. Zionism (Interview). Palestine, 1978, Aug. 15; Лілієнталь А. Господин президент, нам грозит беда! : Открытое письмо президенту Дж. Картеру 21 июля 1980 г.— В кн.: Американцы о внешней политике США, с. 253—256.

⁵⁴ Лілієнталь А. Господин президент, нам грозит беда, с. 254—255.

⁵⁵ How the American Radicals See the Resistance Dilemma.— Journal of Palestine Studies, 1972, No. 4, Summer, vol. 1, p. 3—26.

ряду інших радикальних авторів перекрутити близькосхідну політику СРСР, що призводить до непрямого виправдання тих самих контрреволюційних дій США, які вони так активно критикують. Обмеженість і непослідовність дрібнобуржуазного світогляду радикальних авторів не дає їм можливості зрозуміти різну класову суть політики великих держав на Близькому Сході, усвідомити справжню природу імперіалістичної політики.

В цілому необхідно відзначити, що, незважаючи на серйозні викривлення суті проблеми та вигадки про так званий «кондомініум великих держав», характерні для ліберальних і ліворадикальних істориків, позитивне значення має більш або менш гостра критика ними агресивної, гегемоністської політики США, а в ряді випадків і спроба аналізу її соціальних коренів. І хоч ступінь впливу цих авторів на формування зовнішньополітичного курсу Сполучених Штатів досить обмежений, а ефективність їх критики істотно послаблюється непослідовністю та суперечливістю останньої, праці ліберальних та ліворадикальних істориків і політологів відіграють важливу роль у мобілізації американської громадської думки на боротьбу проти агресивної офіційної зовнішньої політики Вашингтона, в розробці концепцій, що являють собою демократичну альтернативу цій політиці.

Історіографічний аналіз концепції американської близькосхідної політики дає підставу зробити висновок, що більшість теоретичних «заготовок» буржуазних учених спрямовують практичну політику США в бік активної протидії зовнішньополітичному курсу Радянського Союзу, національно-визвольному рухові в регіоні, на посилення зв'язків Сполучених Штатів з консервативними арабськими режимами та розвиток сепаратного «кемп-девідського» процесу. Ці концепції передбачають збереження орієнтації США на Ізраїль як на головного свого партнера в регіоні, «гаранта» їх імперіалістичних інтересів на Близькому Сході. В наші дні згубність подібного курсу, що дістав своє втілення у так званому «плані Рейгана», його небезпеку для загального миру з усією очевидністю продемонструвала агресія Ізраїлю в Лівані улітку 1982 р. Вона триває й досі і призвела до значного посилення воєнної присутності США в регіоні, до їх безпосередньої участі у воєнних діях на ліванській території.

Радянська програма розв'язання близькосхідної проблеми, чітко сформульована на XXVI з'їзді КПРС, а також у наступних виступах керівників Комуністичної партії й Радянської держави, в матеріалах листопадового (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС, дає найбільш прийнятну основу для встановлення всеохоплюючого і стабільного миру на Близькому Сході. Вона взята на озброєння переважною більшістю народів та урядів арабських країн і дістає дедалі ширше визнання серед демократичної громадськості в самих Сполучених Штатах.

С. Й. Аппатов, П. Я. Райнов

КРИТИКА ВЗГЛЯДОВ АМЕРИКАНСКИХ БУРЖУАЗНЫХ ИДЕОЛОГОВ НА БЛИЖНЕВОСТОЧНУЮ ПОЛИТИКУ США В 70-е ГОДЫ

Резюме

В статье проанализированы основные концепции американских буржуазных историков и политологов, принадлежащих к консервативному, либеральному и радикальному направлениям, по вопросам ближневосточной политики США в 70-е годы.

Питання розвитку радянського суспільства періоду зрілого соціалізму

СОЦІАЛЬНЕ ПЛАНУВАННЯ В ТРУДОВИХ КОЛЕКТИВАХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1966—1980 рр.)

В. Г. ГОРОДЯНЕНКО (Дніпропетровськ)

За умов розвинутого соціалістичного суспільства, зазначається в «Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року», партія ставить завдання — підвищувати рівень керівництва й особливо планування як центральної ланки в управлінні народним господарством. При цьому наголошується на необхідності посилення соціальної спрямованості планів¹.

Нині питання соціального планування стали провідними при розгляді всіх сторін суспільного розвитку, зокрема й виробничих. Навіть той факт, що державний план розвитку народного господарства СРСР на 1978 р. вперше було названо планом економічного та соціального розвитку, свідчив про зростання соціальних факторів у розвитку радянського суспільства. Як відомо, мету планомірної організації суспільного виробничого процесу В. І. Ленін вбачав у забезпеченні «...добробуту і всебічного розвитку всіх членів суспільства...»². Він підкреслював, що наші плани мають бути планами «економічного й соціального будівництва»³.

З побудовою в СРСР розвинутого соціалістичного суспільства відбулися глибокі зрушення і в сфері соціального планування. Якщо раніше соціальні процеси, що підлягали плановому регулюванню, охоплювали великі явища на рівні суспільства, то останнім часом планомірне управління такими процесами здійснюється вже на рівні трудових колективів. Трудящі соціалістичного суспільства одержали «...можливість брати участь не тільки у виробництві, але і в розподілі і управлінні суспільними багатствами...»⁴⁻⁶. «Всяка безпосередньо суспільна або спільна праця...— писав К. Маркс,— потребує в більшій або меншій мірі управління, яке встановлює погодженість між індивідуальними роботами і виконує загальні функції, що виникають з руху всього виробничого організму на відміну від руху його самостійних органів»⁷.

У зв'язку з цим в Конституції СРСР, яка законодавчо закріпила статус трудових колективів, підкреслюється, що вони «...беруть участь в обговоренні і вирішенні державних і громадських справ, у плануванні виробництва і соціального розвитку, в підготовці і розстановці кадрів, в обговоренні і вирішенні питань управління підприємствами й установами, поліпшення умов праці і побуту, використання коштів, призначених для розвитку виробництва, а також на соціально-культурні заходи і матеріальне заохочення»⁸.

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 235—236.

² Ленін В. І. Проект Програми РКП(б).— Повне зібр. творів, т. 38, с. 84.

³ Див.: Ленін В. І. Про надання законодавчих функцій Держпланові.— Там же, т. 45, с. 335.

⁴⁻⁶ Енгельс Ф. Карл Маркс.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 112.

⁷ Маркс К. Капітал, т. I.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 317.

⁸ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік.— К., 1977, с. 7.

Прийняття Закону СРСР про трудові колективи та підвищення їх ролі в управлінні підприємствами, установами, організаціями — ще одне свідчення того, що Комуністична партія постійно піклується про поглиблення соціалістичної демократії, розширення господарських прав робітників і службовців. Трудові колективи, зазначається, зокрема, в ньому, беруть участь у розробці та обговоренні проєктів перспективних і поточних планів економічного і соціального розвитку підприємств, установ, організацій⁹.

Народжене творчістю мас, соціальне планування використовується нині більшістю трудових колективів. У таких галузях промисловості, як суднобудівна, текстильна, енергетичне машинобудування, а також на Україні, в Білорусії, Ленінградській, Свердловській областях і в багатьох інших районах країни за цими планами звиряють свій соціальний розвиток від 80 до 100% підприємств¹⁰. Великі досягнення економічної системи зрілого соціалізму переконливо підтверджують життєвість та ефективність планового управління народним господарством. Про це наочно свідчать основні показники економічного розвитку СРСР у 70-ті роки. Наприклад, у 1980 р. порівняно з 1970 р. валовий суспільний продукт збільшився на 67%, національний дохід — на 55, обсяг продукції промисловості — на 78, сільського господарства — на 23, основні виробничі фонди зросли на 116, роздрібний товарооборот — на 70, а суспільні фонди споживання — на 82%¹¹.

Останнім часом актуальні проблеми соціального планування вже висвітлювалися в ряді праць радянських учених. Лише протягом 1966—1975 рр. на цю тему опубліковано більш як 150 книг, брошур і статей¹². Щоправда, їх авторами, як правило, були філософи, соціологи, економісти та юристи. А в історичному аспекті питання становлення і розвитку соціального планування в умовах розвинутого соціалізму ще не досліджувалися.

Крім того, нині на порядок денний висувається необхідність узагальнення актуальних проблем управління економікою. «Життя диктує необхідність, — зазначав член Політбюро ЦК КПРС, Голова Ради Міністрів СРСР товариш М. О. Тихонов, — піднести всю планову роботу на якісно новий рівень»¹³. В даному повідомленні зроблено спробу на основі праць класиків марксизму-ленінізму, партійних документів узагальнити досвід становлення і розвитку соціального планування трудових колективів Української РСР.

Вперше питання про планування соціального розвитку трудових колективів було порушено на ХХІІІ з'їзді КПРС. У виступі на ньому секретаря Ленінградського обкому партії В. С. Толстикова зазначалося, що кожна фабрика і завод повинні мати єдиний комплексний план соціального розвитку колективу, в якому враховувалися б як громадські, так і особисті інтереси й потреби трудящих¹⁴. Такі плани були складені вже в першому півріччі 1966 р. на кількох підприємствах різних районів країни, зокрема ленінградському об'єднанні електронного приладобудування «Светлана», Львівському телевізійному, Пермському телефонному та інших заводах¹⁵. Важливо підкреслити, що соціальне планування виникло за ініціативою самих робітників. Його поява поклала початок принципово новому етапу в теорії й прак-

⁹ Правда, 1983, 19 юня.

¹⁰ Веретенников В. Г., Ржаницына Л. С. Общественные фонды потребления и социальное планирование. — М., 1981, с. 103.

¹¹ Матеріали ХХVІ з'їзду КПРС, с. 38.

¹² Социальные проблемы труда и трудовых коллективов: Частично аннотированный библиограф. указатель литературы за 1966—1975 гг. — М., 1976, с. 200—216.

¹³ Матеріали ХХVІ з'їзду КПРС, с. 148.

¹⁴ ХХІІІ съезд Коммунистической партии Советского Союза: Стеногр. отчет. — М., 1966, ч. I, с. 146—147.

¹⁵ Лапин Н. И., Коржева Э. М., Наумова Н. Ф. Теория и практика социального планирования. — М., 1975, с. 39.

тиці планування соціальних аспектів розвитку радянського суспільства. Це знайшло вияв у тому, що соціальне планування охопило всі сфери суспільного життя й стало невід'ємною частиною життя всіх трудових колективів.

Незважаючи на значну розробку методологічних проблем соціального планування, досі ще немає єдиної думки про суть планування соціального розвитку трудового колективу. В 60—70-х роках суспільствознавці давали їй різні визначення. Деякі з них зближували соціальне планування з соціальним управлінням, інші—підкреслювали, що об'єктом соціального планування насамперед є суспільні відносини, а треті—додавали до цього ще соціальні спільності та процеси¹⁶. Однак усі дослідники вважали, що це планування стосується усіх сфер життя радянського суспільства.

Дійсно, планування соціального розвитку окремого колективу впливає з економічного й соціального планування в межах усього суспільства. Основний зміст соціального планування полягає у впровадженні планоірності, оптимальності та раціональності в управлінні соціалістичною економікою. Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Ю. В. Андропов у праці «Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР» підкреслював, що зміст зусиль партії, спрямованих на поліпшення управління, полягає в тому, щоб у кінцевому підсумку ще більше зміцнити ті основи, на яких ґрунтується соціалістичний спосіб життя¹⁷. В зв'язку з цим головне призначення соціального планування полягає у визначенні перспектив і виявленні нових аспектів розвитку суспільства, обґрунтуванні вибору найбільш раціонального та оптимального шляху для досягнення мети за допомогою відповідних засобів. Тому під плануванням соціального розвитку трудового колективу, на наш погляд, слід розуміти наукове визначення показників його розвитку на перспективу та розробку конкретних засобів для їх досягнення в інтересах усіх трудящих соціалістичного суспільства.

Крім того, необхідно звернути увагу на об'єктивні основи соціального планування. Воно становить якісно новий етап у виявленні та використанні об'єктивного закону планоірного (пропорціонального) розвитку соціалістичного суспільства. Донедавна цей закон був регулятором лише економічних відносин і використовувався головним чином для встановлення та підтримання певних пропорцій між галузями матеріального виробництва. На етапі розвинутого соціалізму сфера дії цього закону дедалі інтенсивніше розширюється, охоплюючи не тільки процес виробництва, а й інші галузі суспільного життя.

План соціального розвитку трудового колективу являє собою комплексну програму взаємозв'язаних заходів організаційного, технічного, економічного і соціального характеру. Вона спрямована на зростання продуктивності праці, подолання соціально-економічних відмінностей між фізичною і розумовою працею, вдосконалення соціальних відносин у колективі, посилення його виховних функцій. Як слушно зазначили генеральний директор львівського виробничо-технічного об'єднання «Електрон» С. О. Петровський і соціолог Б. О. Невелюк, практика показала, що план соціального розвитку колективу є таким «інструментом комуністичного виховання, краще, дійовіше якого спеціально і не вигадаєш»¹⁸. Необхідність соціального планування зумовлюється

¹⁶ Полозов В. Р. Социально-экономические проблемы труда и социальное планирование.— В кн.: Человек и общество. Л., 1971, вып. VIII, с. 17; Аганбегян А. Г., Шубкин В. Н. Социальные исследования и количественные методы.— В кн.: Количественные методы в социологии. М., 1966, с. 12; Ельмеев В. Я. Методологические основы планирования социального развития.— М., 1974, с. 46.

¹⁷ Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР.— К., 1983, с. 16—17.

¹⁸ Невелюк Б. А., Петровський С. О. Социальное планирование и коммунистическое воспитание.— М., 1974, с. 41.

й тим, що без нього практично неможливо здійснювати наукове управління народним господарством і всіма іншими сферами діяльності держави.

Зміст та якість планів соціального розвитку в 60-ті роки безпосередньо залежали від використання тих чи інших методик, від ступеня співробітництва їх складачів з ученими. До появи узагальнюючої методики ВЦРПС (1971 р.)¹⁹ існували кілька регіональних рекомендацій. Наприклад, в основу планів соціального розвитку підприємств машинобудування Ворошиловградської області було покладено методіку, розроблену НДІ економіки і організації виробництва м. Свердловська, а відповідні плани колективів шахт республіки розроблялися за рекомендацією Міністерства вугільної промисловості УРСР²⁰. Складачі плану віддавали перевагу тій чи іншій методиці, керуючись географічним розташуванням підприємства й іншими факторами. Це зумовлювало велику різноманітність у структурі та змісті планів, кількості їх розділів, окремих заходів тощо.

В роки дев'ятої п'ятирічки вказана різноманітність зменшилася, хоч і продовжувала бути значною. Нині зміст і структура планів соціального розвитку визначаються конкретною метою соціального планування на підприємстві, його зв'язком з відповідними планами галузі, регіону, країни, особливостями даного заводу чи фабрики як об'єкту управління.

Так, план соціального розвитку колективу Дніпропетровського металургійного заводу ім. Г. І. Петровського, структура якого була схвалена III пленумом міськкому партії 30 серпня 1971 р.²¹ і відтоді майже не змінилася, складається з таких розділів: техніко-економічний розвиток заводу, зміни в соціальній структурі колективу, вдосконалення умов праці та її охорони, піднесення життєвого рівня трудящих, їх комуністичне виховання, поліпшення соціально-психологічних відносин у колективі. Всі розділи плану пов'язані з планами підвищення ефективності виробництва, впровадження прогресивної технології, механізації та автоматизації праці, капітального будівництва, завданнями по праці та заробітній платі, з плануванням фондів економічного стимулювання²².

Сучасне соціальне планування, об'єктом якого є економічні інтереси людей, їх становище в суспільстві, знаменує собою об'єктивний перехід від розв'язання окремих завдань до цілісної і складної системи регулювання всіх провідних аспектів способу життя в необхідному для соціалістичного суспільства напрямі. Саме тому мета плану соціального розвитку полягає в створенні умов для дальшого вдосконалення людини, ліквідації міжкласових і внутрікласових відмінностей, реалізації політики КПРС, спрямованої на поліпшення добробуту радянського народу. «...Люди працюють краще, більш охоче там,— підкреслювалося на XXVI з'їзді КПРС,— де вони відчувають постійну турботу про поліпшення умов їх праці і побуту»²³.

Яскраве свідчення цього — істотні позитивні зміни, які відбулися в сфері поліпшення життєвого рівня трудящих Української РСР. Середньомісячна заробітна плата робітників і службовців республіки зросла з 93,9 крб. у 1965 р. до 155,1 крб. у 1980 р., а з урахуванням виплат і пільг із суспільних фондів споживання — з 125,7 крб. у 1965 р.

¹⁹ Планирование социального развития коллектива предприятия (Методические рекомендации).— М., 1971.

²⁰ Об'єднаний архів Укрпрофради (далі — ОА Укрпрофради), ф. Р-2605, оп. 8, спр. 8239, арк. 16—17.

²¹ Днепропетровску — 200 лет: Сб. документов и материалов.— К., 1976, с. 48—49.

²² Докладніше про це див.: Металлург, 1972, № 6, с. 42—43; Соц. индустрия, 1971, 20 авг.; Рабоч. газ., 1972, 20 янв.; Зоря, 1972, 19 січ.

²³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 69.

до 215 крб. у 1980 р.²⁴ Витрати на охорону праці збільшилися з 232,8 млн. крб. у 1970 р. до 417,5 млн. у 1980 р. Виробничий травматизм у сфері матеріального виробництва скоротився у 1980 р. порівняно з 1970 р. на 24%²⁵.

На Україні перші плани соціального розвитку трудових колективів стали розроблятися в роки восьмої п'ятирічки на ряді підприємств Львова, Дніпропетровська, Донецька, Запоріжжя, Бердянська та інших міст. Так, на Львівському телевізійному заводі план соціального розвитку почали складати ще наприкінці 1965 р.²⁶ Його виконання було обов'язковим для колективу підприємства. Завдяки цьому протягом 1966—1970 рр. рівень механізації та автоматизації виробничих процесів на заводі досяг 90%, кількість зайнятих на важких і шкідливих роботах скоротилася в 3 рази. Для його працівників було споруджено 17 тис. м² житла, дитячий садок-ясла, піонерський табір та інші об'єкти²⁷. Все це сприяло зростанню продуктивності праці протягом 1966—1970 рр. на 80% і одержанню понадпланових прибутків на суму 3 млн. крб.²⁸

Важливе значення для дальшого розвитку соціального планування в республіці мала постанова президії ВЦРПС від 28 червня 1968 р. «Про досвід перспективного планування соціального розвитку колективів об'єднання «Світлана», Кіровського заводу та інших підприємств Ленінграда». В ній, зокрема, підкреслювалася необхідність використання на підприємствах, в організаціях та установах країни досвіду перспективного планування соціального розвитку колективів ленінградських заводів і фабрик, а також було рекомендовано Всесоюзній раді НТТ, ЦК профспілки працівників освіти, вищої школи та наукових установ подавати допомогу профорганізаціям у залученні вчених і спеціалістів до проведення соціологічних досліджень і розробки планів розвитку трудових колективів²⁹.

Виконуючи постанову президії ВЦРПС, трудові колективи Бердянська у 1968 р. почали розробляти плани соціального розвитку. Згодом робітники, службовці, партійні та профспілкові працівники міста звернулися із закликом до всіх трудових колективів республіки активніше займатися складанням таких планів³⁰. Бюро Запорізького обкому Компартії України схвалило досвід бердянців у цій справі й рекомендувало партійним і профспілковим організаціям ширше розгорнути діяльність по розробці планів соціального розвитку³¹. Виступаючи на засіданні партійно-господарського активу Запорізької області 30 січня 1969 р., перший секретар Бердянського міськкому партії М. В. Шаульський зазначив, що «1968 р. став роком розробки комплексних планів соціального розвитку на всіх підприємствах міста. Ці плани... показують, як у зв'язку з технічною перебудовою заводів... розширюється сфера участі трудящих у системі управління виробництвом, поліпшуються матеріальні, культурні та соціальні умови життя трудящих»³². І дійсно, тільки в 1968 р. на підприємствах міста від впровадження у виробництво 450 заходів, передбачених планами соціального розвитку, було одержано економічний ефект у сумі 2,1 млн. крб., продуктивність праці зросла на 3,3%³³. Поступово соціальне планування поширилося в усіх областях Української РСР.

²⁴ Народное хозяйство Украинской ССР в 1980 году. Стат. ежегод. К., 1981, с. 248.

²⁵ Там же, с. 284.

²⁶ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 568, оп. 1, спр. 261, арк. 9.

²⁷ Проблемы социального развития городов и предприятий — Донецк, 1973, с. 47—48.

²⁸ Львов. правда, 1970, 25 июля.

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 3854, оп. 4, спр. 281, арк. 121.

³⁰ Рабоч. газ., 1969, 14 дек.

³¹ Рабоч. газ., 1970, 7 янв.

³² ПА ИП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 31, спр. 3694, арк. 5.

³³ Рабоч. газ., 1970, 7 янв.

Новим етапом у розвитку соціального планування на промислових підприємствах стала дев'ята п'ятирічка. XXIV з'їзд КПРС вказав на необхідність підвищення наукової обґрунтованості планів, забезпечення комплексного планування народного господарства. В Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду партії підкреслювалося, що «заслужує підтримки практика складання планів соціального розвитку колективів»³⁴. На важливість дальшого розвитку такого планування вказав також XV з'їзд профспілок СРСР. У його резолюції зазначалося, що необхідно «...добиватися, щоб підприємства, будівництва та організації мали план соціального розвитку, як складову частину розгорнутого п'ятирічного плану»³⁵.

Велику увагу соціальному плануванню приділяли і профспілки України. У звітній доповіді Укрпрофради XI з'їзду профспілок республіки підкреслювалося, що профспілкові організації повинні посилити увагу до питань соціального розвитку колективів, краще узагальнювати й енергійніше поширювати досвід складання і реалізації планів соціального розвитку, нагромаджений на львівському виробничому об'єднанні «Електрон», одеському швейному об'єднанні ім. Воробського, Дніпропетровському шинному заводі та деяких інших підприємствах³⁶.

Соціальне планування швидко поширилося по всій країні. Вже в 1972 р. було розроблено 22 тис. планів соціального розвитку підприємств та організацій різних галузей народного господарства. А на початок 1975 р. їх кількість зросла більш як вдвоє і перевищила 50 тис.³⁷ Розробляли й успішно здійснювали плани економічного і соціального розвитку в роки дев'ятої п'ятирічки понад 20 тис. трудових колективів Української РСР³⁸.

Дальшому поширенню соціального планування на Україні сприяло створення у 1972 р. науково-методичного центру Держплану УРСР і Академії наук республіки по плануванню соціального розвитку колективів, районів, міст і областей³⁹. Його діяльність сприяла підвищенню якості розробки комплексних планів та ефективності їх виконання. Ці питання стали частіше розглядатися колегами міністерств і відомств Української РСР.

Значний досвід розробки і здійснення комплексних планів соціального розвитку трудових колективів було нагромаджено в роки десятої п'ятирічки. На XXV з'їзді КПРС, який визначив її основні завдання, наголошувалося, що «роль соціальних факторів у розвитку виробництва і підвищенні його ефективності в новій п'ятирічці значно зростає»⁴⁰. Одним з таких факторів було вдосконалення соціального планування. В цей час відбулися помітні зрушення в галузі розробки й виконання відповідних планів та в широкому використанні соціальних факторів у практиці управління суспільством. Тільки в Українській РСР у 1976—1980 рр. плани соціального розвитку мали близько 75% усіх колективів⁴¹. Завдяки соціальному плануванню, наголошував член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, став більш цілеспрямованим вплив партійних організацій на розв'язання завдань прискорення науково-технічного прогресу, поліпшення управління виробництвом і організації праці,

³⁴ Матеріали XXIV з'їзду КПРС.— К., 1971, с. 81.

³⁵ Матеріали XV съезда профсоюзов СССР.— М., 1972, с. 123.

³⁶ ОА Укрпрофради, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 8122, арк. 76.

³⁷ Социально-экономическое планирование и идеологическая работа: По материалам Всесоюзной научно-практич. конференции в Ленинграде 30 сент.—2 окт. 1975 г.— М., 1976, с. 121.

³⁸ Курсом XXV з'їзду КПРС.— К., 1976, с. 198.

³⁹ Социолог. исследования, 1978, № 1, с. 83.

⁴⁰ Матеріали XXV з'їзду КПРС.— К., 1976, с. 136.

⁴¹ КПСС и научно-техническая революция: управление единым народнохозяйственным комплексом.— К., 1978, с. 386.

вдосконалення комуністичного виховання людей, підвищення їх культури, освіченості, професійної підготовки, всебічного гармонійного розвитку⁴².

Важлива роль у становленні та вдосконаленні соціального планування належить первинним парторганізаціям. Саме вони є ініціаторами складання планів соціального розвитку колективів, постійно дбають про їх реалізацію, мобілізуючи на це маси. Завдання партійних організацій у галузі соціального планування, визначені в ряді постанов ЦК КПРС⁴³, спрямовані насамперед на розвиток трудової та громадсько-політичної активності трудящих, виховання у них комуністичного ставлення до праці, підвищення їх ідейної зрілості та переконаності, на здійснення комуністами авангардної ролі у виконанні народногосподарських планів. Тому організаторськими центрами, що вирішують різні проблеми соціального розвитку, стали партійні комітети. Вони здійснюють методичне керівництво цим процесом, проводять відповідні соціологічні дослідження, влаштовують широке обговорення проектів планів соціального розвитку, контролюють хід реалізації передбачуваних ними заходів тощо.

Важливу увагу приділяє цій справі Центральний Комітет Компартії України. Так, у матеріалах його листопадового (1976 р.) Пленуму йшлося про необхідність розширення соціального планування в республіці⁴⁴. Товариш В. В. Щербицький ще в 1973 р. наголошував, що слід уміло поєднувати оперативне керівництво народним господарством з довгостроковим економічним та соціальним плануванням і прогнозуванням⁴⁵.

Партійні органи постійно тримали в полі зору питання, пов'язані з узагальненням і поширенням передового досвіду в галузі соціального планування. З цією метою у 1973 р. в Донецьку було проведено республіканську науково-практичну конференцію, яка виробила ряд важливих рекомендацій щодо його вдосконалення.

Велика робота в цьому напрямі проводилася на Дніпропетровщині, зокрема в її обласному центрі, де ще в червні 1971 р. міськком партії організував науково-практичну конференцію на тему: «Соціалістичний виробничий колектив і проблеми його соціального розвитку»⁴⁶. Досвід соціального планування та проблеми взаємозв'язку між планами окремих підприємств у загальноміському масштабі обговорювалися також на пленумі Дніпропетровського міськкому Компартії України (серпень 1971 р.)⁴⁷. Міський комітет партії видав «Методичні рекомендації по розробці плану соціально-економічного розвитку підприємства», які сприяли значному поширенню соціального планування. В роки десятої п'ятирічки практично всі підприємства області здійснювали управління трудовими колективами на основі цих планів⁴⁸.

⁴² Див.: Щербицький В. В. XXV съезд КПСС о совершенствовании социалистического образа жизни и формировании нового человека.—М., 1977, с. 121.

⁴³ Див. постанови ЦК КПРС: Об участии руководящих инженерно-технических работников Череповецкого металлургического завода в идейно-политическом воспитании членов коллектива.—М., 1971; О работе партийной организации Минского тракторного завода по повышению производственной и общественно-политической активности трудового коллектива.—М., 1972; О работе по подбору и воспитанию идеологических кадров в партийной организации Белоруссии.—М., 1974; О дальнейшем улучшении идеологической, политико-воспитательной работы.—М., 1979; О дальнейшем совершенствовании хозяйственного механизма и задачах партийных и государственных органов. Об улучшении планирования и усилении воздействия хозяйственного механизма на повышение эффективности производства и качества работы.—М., 1979.

⁴⁴ Правда Украины, 1976, 18 нояб.

⁴⁵ Коммунист Украины, 1973, № 1, с. 72.

⁴⁶ Днепровская правда, 1971, 29 июня.

⁴⁷ Правда Украины, 1971, 31 авг.

⁴⁸ Качаловский Е. В. Партийное руководство социалистическим соревнованием.—М., 1978, с. 101.

Багато зробили для розвитку соціального планування в цей період партійні організації Києва, які ґрунтовно вивчили й узагальнили плани 700 підприємств і установ міста. Всією роботою, що здійснювалася в цьому напрямі, керувала спеціально створена рада на чолі із секретарем міськкому партії⁴⁹.

Соціальне планування дістало широкий розвиток не тільки на промислових підприємствах, в організаціях і установах республіки. Позитивний досвід його нагромадили також парторганізації багатьох колгоспів і радгоспів. Якщо на початок 1969 р. плани соціального розвитку мали 42 радгоспи УРСР, то в 1970 р. — вже 329⁵⁰. Під керівництвом партійних комітетів були розроблені і успішно реалізовувалися плани соціально-економічного розвитку колгоспів і радгоспів Донецької, Харківської, Тернопільської, Полтавської, Черкаської областей. На Вінниччині, наприклад, на 1971—1975 рр. комплексні плани були розроблені в усіх колгоспах і радгоспах 25 районів області⁵¹. Успішно виконувалися вони у Краснокутському районі на Харківщині, а досвід у цій справі Волноваської районної парторганізації Донецької області був схвалений ЦК Компартії України. Трудящі Волноваського району виконали великий обсяг робіт по перебудові сільських населених пунктів. Тут було створено добрі умови для праці і відпочинку колгоспників, завершено спорудження 36 адміністративно-культурних центрів і т. п.⁵²

З урахуванням наукових вимог був складений, наприклад, на дев'яту п'ятирічку комплексний план соціально-економічного і культурного розвитку колективу винрадгоспу «Виноградний» Кримської області. Його обговорили і прийняли на партійному активі та розширеному засіданні комітету профспілки. З метою підвищення ефективності сільськогосподарського і промислового виробництва у цьому плані передбачалися спеціалізація, правильне використання малопродуктивних земель, збільшення рентабельності всіх галузей за рахунок наукової розробки і впровадження в радгоспне виробництво досягнень науки і техніки. План включав також заходи, спрямовані на підвищення професійно-технічної підготовки працівників радгоспу, поліпшення умов їх праці, соціально-побутових і культурних умов⁵³.

Трудовий колектив активно впливає на виконання соціальних планів, їх ефективність. У свою чергу, вплив плану на життя колективу починається уже в момент включення трудящих у його складання. Творчість мас дістає найбільш повне втілення у вдосконаленні умов соціального життя трудового колективу і суспільства в цілому, у формуванні комуністичного способу життя радянських людей.

В. І. Ленін підкреслював, що «...чим важче, чим більше, чим відповідальніше нове історичне завдання, тим більше повинно бути людей, мільйони яких треба залучити до самостійної участі в розв'язанні цих завдань»⁵⁴. З цього погляду участь широких мас у плануванні соціального розвитку своїх колективів має надзвичайно важливе значення, оскільки дає можливість активно залучати трудящих до вирішення важливих завдань, пов'язаних з управлінням соціальними процесами. Основні форми цієї участі є такими: обговорення проектів планів соціального розвитку на робітничих зборах, партійно-господарських активах, засіданнях постійно діючих виробничих нарад; діяльність трудящих у складі творчих бригад, робітничих комісій і рад по соці-

⁴⁹ Социолог. исследования, 1971, № 1, с. 86; Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 26, спр. 55, арк. 30.

⁵⁰ Сельская жизнь, 1970, 23 июня.

⁵¹ Социально-экономическое планирование и идеологическая работа..., с. 318.

⁵² Там же.

⁵³ Винсовхоз «Виноградный» в пятилетке. — Симферополь, 1970, с. 5.

⁵⁴ Ленін В. І. Доповідь про поточний момент 27 червня: IV конференція професійних спілок і фабрично-заводських комітетів Москви, 27 черв. — 2 лип. 1918 р. — Повне збір. творів, т. 36, с. 421—422.

альному плануванню; внесення пропозицій і доповнень в процесі складання та обговорення проекту плану в заводських органах преси; висловлювання своєї думки, поглядів, запитів тощо під час соціологічних опитів, в інтерв'ю, бесідах; робота над втіленням у життя заходів, передбачених планом соціально-економічного розвитку.

Широка й активна участь трудящих у складанні та реалізації планів соціального розвитку знаменує собою більш високу форму соціалістичної демократії. Демократичний принцип при цьому виявляється, як писав В. І. Ленін, «...не тільки в обговоренні загальних правил, постанов і законів, не тільки в контролі за їх виконанням, але й безпосередньо в їх виконанні...»⁵⁵.

Значний досвід залучення трудящих до розробки, обговорення та виконання комплексного плану нагромаджено партійною організацією Львівського виробничого об'єднання «Електрон». План соціально-економічного розвитку колективу на 1976—1980 рр. обговорювався в усіх підрозділах об'єднання. В ході обговорення, в якому взяло участь більш як 5 тис. чол., надійшло понад 150 зауважень і пропозицій, що були використані при остаточному доопрацюванні плану⁵⁶. На Львівському заводі кінескопів за рекомендацією постійно діючої виробничої наради в план було внесено 13 пропозицій, які стосувалися охорони праці і техніки безпеки, 16—механізації та автоматизації технологічних процесів і вантажно-розвантажувальних робіт, 8—розширення виробництва нових видів продукції та ін. Економічний ефект від їх впровадження становив більш як 180 тис. крб.⁵⁷ 183 пропозиції трудящих прийняла комісія по складанню плану соціального розвитку київського заводу «Точелектроприлад»⁵⁸. Майже всі члени колективів були залучені до розробки таких планів на Запорізькому трансформаторному заводі та в Одеському швейному об'єднанні ім. В. В. Вороб'яського⁵⁹.

Однією з популярних форм участі робітників і службовців у соціальному плануванні є анкетні опитування. Особливо велике значення вони мають у тих випадках, коли ту чи іншу проблему можна розв'язати різними способами і потрібно з'ясувати, який з них є найбільш доцільним. Так, у процесі розробки комплексного плану на Київському заводі електронно-обчислювальних і керуючих машин були опитані більш як 2 тис. чол., які подали близько 5 тис. пропозицій з питань організації праці та виробництва, поліпшення санітарно-гігієнічних умов на робочих місцях, підвищення кваліфікації працівників тощо. Крім того, майже 250 анкет, зібраних в СКБ заводу, стосувалися поліпшення організації інженерної праці. Більш як 200 комуністів підприємства відповіли на запитання парткому з проблем агітаційно-масової роботи⁶⁰. На шахті ім. О. Ф. Засядька комбінату «Донецьквугілля» під час складання плану соціального розвитку анкетуванням було охоплено 710 чол. (майже 12% усіх працюючих), що дало змогу одержати кількісну оцінку заінтересованості колективу в результатах своєї праці⁶¹. В процесі розробки такого плану на одинадцять п'ятирічку в колективі Дніпропетровського заводу металевих виробів масовий опит було проведено серед трудящих усіх цехів і дільниць підприємства⁶². Робітники, інженерно-технічні працівники і службовці вислови-

⁵⁵ Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади». — Там же, с. 148.

⁵⁶ Комплексний план соціально-економічного розвитку Львівського производственного об'єднання «Електрон» на 1976—1980 гг. — Львов, 1976, с. 5.

⁵⁷ Никитин Д. П. Участие трудящихся в управлении производством. — М., 1976, с. 49.

⁵⁸ ОА Укрпрофради, ф. Р—2605, оп. 8, спр. 8239, арк. 67.

⁵⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 31, спр. 3708, арк. 5; ЦДАЖР УРСР, ф. Р—2605, оп. 8, спр. 6173, арк. 50.

⁶⁰ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 26, спр. 55, арк. 24.

⁶¹ Проблеми соціального розвитку городов и предприятий. — Донецк, 1973, с. 51.

⁶² Днепр вечерний, 1980, 11 нояб.

ли свою думку з найважливіших питань життєдіяльності колективу, що дало можливість розробити заходи, спрямовані на підвищення ефективності суспільного виробництва, виховання у трудящих активної життєвої позиції.

Конкретні соціологічні дослідження є дійовим засобом у розробці науково обгрунтованих планів економічного й соціального розвитку трудових колективів. Водночас вони активно сприяють розв'язанню господарських завдань, що стоять перед суспільством. Саме тому метод соціологічних досліджень взятий на озброєння багатьма партійними організаціями підприємств і установ. Наприкінці 70-х років такі дослідження проводили близько 3,5 тис. наукових, партійних, комсомольських і профспілкових працівників та майже 25 тис. соціологів підприємств і організацій країни⁶³.

Розширення соціального планування у трудових колективах, реалізація комплексних планів насамперед сприяють зростанню кількості трудящих, які беруть активну участь в управлінні соціалістичним виробництвом. Особливо значного поширення в умовах розвинутого соціалізму набрали такі колективні форми управління, як громадські конструкторські бюро, групи та бюро економічного аналізу, ради НОП та ін. Якщо в 1965 р. на Україні діяло 14 500 творчих бригад, 5200 громадських конструкторських і технологічних бюро, 8720 бюро і груп економічного аналізу, 5220 бюро науково-технічної інформації, то в 1977 р. — вже близько 47 тис. комплексних творчих бригад, майже 20 тис. бюро і груп економічного аналізу, понад 15 тис. бюро технічної інформації, 14,7 тис. рад НОП⁶⁴.

«Не можна не відзначити, — писав товариш Ю. В. Андропов, — і таку знайдену самими масами первинну форму виробничого управління, якою стала госпрозрахункова бригада»⁶⁵. Саме завдяки соціальному плануванню бригадна форма організації та стимулювання праці стала розвиватися прискореними темпами. Якщо в 1979 р. на промислових підприємствах Києва, наприклад, налічувалося близько 6 тис. бригад, то через рік їх було вже 8444, де працювало 56 тис. робітників. У Харківській області наприкінці десятої п'ятирічки діяло 2,5 тис. бригад, а в Донецькій — 23 тис. Зросла й питома вага робітників, охоплених бригадною формою організації праці, в загальній чисельності працюючих. Так, у 1980 р. нею було охоплено 29,6% всіх трудящих, які працювали на київських машинобудівних підприємствах. А в деяких передових колективах, таких, як виробниче об'єднання «Більшовик», цей показник досягав 80%. Загалом на початок одинадцятої п'ятирічки в промисловості республіки бригадними формами організації праці було охоплено більш як 2,6 млн. робітників⁶⁶.

Важливим соціальним фактором ефективності бригадної форми організації праці є стабільність трудових колективів. Так, якщо в цілому на київській трикотажній фабриці «Киянка» плинність кадрів становить 14%, то в бригадах, що працюють за єдиним нарядом, — 5%⁶⁷. Крім того, об'єднуючи зусилля всього колективу, єдиний наряд сприяє залученню кожного робітника до більш активної участі в управлінні суспільним виробництвом.

У зв'язку з переходом промисловості, як і народного господарства в цілому, на інтенсивний шлях розвитку особливого значення набувають питання про вплив планів соціального розвитку на економічну ефективність виробництва. На наш погляд, його слід оцінювати за

⁶³ Соціолог. исследование, 1978, № 4, с. 202.

⁶⁴ Экономика Сов. Украины, 1965, № 3, с. 91; 1977, № 5, с. 68.

⁶⁵ Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР, с. 21.

⁶⁶ Сиволоб Ю. В. Соціалістичне змагання: організація, пошук, ефект. — К., 1982, с. 107.

⁶⁷ Рибачук М. Ф. Трудова активність і світогляд особи. — К., 1982, с. 144.

показниками, що характеризують продуктивність праці, собівартість продукції та ін. Партійні та профспілкові організації підприємств республіки добилися в досліджуваний період значних успіхів у використанні соціальних факторів для підвищення ефективності суспільного виробництва. Наприклад, в результаті здійснення заходів, передбачених планами соціального розвитку Комунарського металургійного заводу, продуктивність праці на підприємстві в 1974 р. зросла порівняно з попереднім роком на 9,4%, Нікопольського південнотрубного — на 8,5%, Криворізького коксохімічного — на 10,8%. На Макіївському металургійному заводі завдяки реалізації плану соціального розвитку рівень механізації на кінець 1975 р. зріс до 64,2%, тимчасом як у 1971 р. він не перевищував 49,7%⁶⁸.

Про безсумнівні успіхи соціального планування свідчать величезні масштаби економічного зростання нашої країни. Тільки в Українській РСР національний дохід у десятій п'ятирічці зріс порівняно з дев'ятою на 70 млрд. крб., або на 22%. Випуск промислової продукції збільшився на 123 млрд. крб., тобто майже на третину⁶⁹. За два роки одинадцятій п'ятирічці продуктивність суспільної праці в УРСР зросла на 6,5%, обсяг промислового виробництва збільшився на 5,6%, а національний дохід республіки — на 6,3%⁷⁰.

Таким чином, аналіз досвіду розробки і реалізації планів економічного й соціального розвитку трудових колективів дає можливість зробити висновок, що на сучасному етапі питання, пов'язані з управлінням соціальними процесами, розв'язуються на якісно новому рівні, комплексно, при найактивнішій участі широких мас трудящих. Нині, наголошувалося на грудневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, одним з важливих завдань є «поліпшення системи планування народного господарства, виходячи з вимог підвищення соціально-економічної ефективності суспільного виробництва»⁷¹. В ході втілення цього завдання у життя діставатиме свій дальший розвиток і планомірне управління соціальними процесами, підвищуватиметься ефективність використання соціально-економічних можливостей зрілого соціалістичного суспільства.

⁶⁸ ОА Укрпрофради, ф. Р—2605, оп. 8, спр. 9941, арк. 38.

⁶⁹ Матеріали ХХVI з'їзду Комуністичної партії України.— К., 1981, с. 8.

⁷⁰ Коммунист Украины, 1983, № 4, с. 23.

⁷¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 26—27 грудня 1983 року.— К., 1984, с. 21.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО РОЗВИТКУ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ Й ПРОПАГАНДИ В 1966—1981 рр.

В. В. СОКУР (Київ), В. П. ШПАЧЕНКО (Київ)

Комуністична партія Радянського Союзу завжди піклувалася й піклується про розвиток засобів масової інформації і пропаганди, значення яких з кожним роком зростає. Важливу роль в інформаційній діяльності КПРС відіграють преса, радіомовлення й телебачення. Як зазначалося на ХХVI з'їзді КПРС, завдяки широко розгалуженій мережі засобів масової інформації «десятки мільйонів сімей мають можливість щодня одержувати і необхідні роз'яснення партійної політики, і нові знання, збагачуватись розумово і духовно»¹. Про важли-

¹ Матеріали ХХVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 89.

вість преси, телебачення та радіо говорилося на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС. «Саме їх діяльність,— підкреслювалося на ньому,— значною мірою визначає в наші дні результативність партійної пропаганди, стан справ на інших ділянках ідеологічного фронту»².

Велику увагу партійні органи приділяють дальшому поліпшенню роботи засобів масової інформації і пропаганди, підготовці журналістських кадрів. Особливо гостро питання роботи з цією категорією ідеологічних працівників у республіці постало у досліджуваній період. Так, у роки восьмої п'ятирічки лише в Одеській області щорічний дефіцит журналістів становив 38—42 чол.³ ЦК Компартії України, обкоми партії вжили рішучих заходів щодо забезпечення засобів масової інформації кадрами. Було, зокрема, збільшено прийом студентів на факультети журналістики Київського і Львівського університетів, поновлено відділення журналістики з 4-річним строком навчання у Вищій партійній школі при ЦК Компартії України й Одеській ВПШ⁴. За рекомендаціями Львівського, Одеського, Чернівецького обкомів партії в роки восьмої п'ятирічки було впроваджено спеціалізацію журналістики при філологічних факультетах відповідних університетів⁵.

Велике значення в підготовці кадрів відіграла постанова ЦК КПРС від 20 січня 1975 р. «Про заходи по поліпшенню підготовки і перепідготовки журналістських кадрів»⁶. Відповідно до постанови були внесені зміни в навчальні плани і програми підготовки журналістів у Київському і Львівському держуніверситетах. З метою ширшого залучення робітничої і сільської молоді на факультети журналістики в цих університетах були організовані спеціальні підготовчі відділення. Крім того, викладачі факультетів журналістики проходили обов'язкове стажування з відривом від педагогічної роботи строком до трьох місяців у редакціях газет і журналів, редакційних колективах системи Держтелерадіо тощо. Все це давало змогу значно поліпшити підготовку журналістських кадрів.

Партійні комітети багато уваги приділяли підвищенню політичної зрілості й майстерності журналістських кадрів. У зв'язку з цим у 1967 р. у республіках, краях і областях почали організовувати постійно діючі курси перепідготовки керівних партійних і радянських кадрів. У 1968 р. такі курси почали працювати в обласних центрах республіки. Щороку їх закінчували 400—500 журналістів⁷.

У досліджуваній період одержали поширення такі форми професійного навчання журналістів, як університети і школи журналістської майстерності. Успішно, наприклад, працювали такий університет, організований при Львівському держуніверситеті⁸ та школа журналістської майстерності в Запорізькій області⁹. Широкої популярності набули спільні наради працівників редакцій, летучки, творчі зустрічі, теоретичні семінари, прес-конференції тощо.

Помітну роль у справі підвищення ідейно-політичного рівня працівників республіканських, обласних, районних та багатотиражних газет, журналів, видавництв, РАТАУ, телебачення і радіомовлення відіграє Інститут журналістської майстерності, створений в 1976 р. при

² Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 р.— К., 1983, с. 41—42.

³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 270, арк. 22.

⁴ Маковійчук І. М. Преса Радянської України в умовах розвинутого соціалізму.— К., 1978, с. 16.

⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 270, арк. 22; спр. 436, арк. 94.

⁶ Під прапором лєнінізму, 1970, № 16, с. 42.

⁷ Маковійчук І. М. Преса Радянської України в умовах розвинутого соціалізму, с. 17.

⁸ Смирнов В. П. Ленінські принципи партійного керівництва печатью.— М., 1981, с. 124.

⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 262, спр. 193, арк. 140.

Київській організації Спілки журналістів УРСР¹⁰. Працює він на громадських засадах, строк навчання в ньому 2 роки. Лекції й практичні заняття із слухачами двох факультетів — газетно-журнального і фотожурналістики — проводять керівні й господарські працівники, вчені, діячі культури, досвідчені журналісти.

Питання ідейно-виховної роботи з кадрами систематично виносилися на порядок денний партійних зборів, засідань партбюро редакцій. Це підвищувало творчу активність і політичну зрілість комуністів-журналістів, їх відповідальність у вирішенні завдань, що стояли перед журналістськими колективами. Цілеспрямована діяльність Компартії України по підвищенню ідейно-політичного й професійного рівня журналістських кадрів була головною умовою дальшого поліпшення роботи преси, радіомовлення й телебачення.

Значну увагу Комуністична партія України приділяла зміцненню матеріальної бази засобів масової інформації. Так, у 1966—1970 рр. уряд республіки виділив на розвиток радіомовлення і телебачення понад 142 млн. крб.¹¹ У 1966 р. в Українській РСР було створено 7, а в 1969—1970 рр. — ще 2 видавництва обкомів партії. Було зміцнено поліграфічну базу в Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій та інших областях республіки¹². У 1967—1968 рр. на Україні було побудовано 94 районних друкарні¹³, а в 1969—1972 рр. реконструйовано ще 107 друкарень¹⁴. Протягом восьмої і дев'ятої п'ятирічок було організовано 27 об'єднаних поліграфічних підприємств, утворених з 52 менших друкарень¹⁵.

У десятій п'ятирічці значно зміцнено поліграфічну базу київських обкому та міськкому партії. У Києві введено в дію потужний, обладнаний за останнім словом поліграфічної техніки комплекс — видавництво «Київська правда», де друкуються переважно офсетним способом обласні, міські, республіканські відомчі та багатотиражні газети, а також журнали. Зросла потужність комбінату друку «Радянська Україна». Так, щороку там друкуються 30 найменувань центральних і республіканських газет тиражем понад 2348 млн. примірників, 50 найменувань журналів тиражем більш як 252 млн. примірників, понад 12 млн. різних календарів, 100 млн. художніх листівок¹⁶.

У період розвинутого соціалізму в республіці почали швидко розвиватися радіоприймальна і телевізійна мережі. Так, телевізійні програми передаються через 15 потужних телецентрів і 100 ретрансляторів, приймаються практично на всій території України¹⁷. 11 травня 1981 р. Київський телецентр через 380-метрову телевежу на Сирці почав трансляцію передач четвертої програми в дециметровому діапазоні. Перші передачі телепрограми у дециметровому діапазоні були організовані в 1971 р. ретранслятором у м. Красноперекопську Кримської області. Нині в республіці діє 55 телепередавачів дециметрового діапазону¹⁸.

Зміцнення технічної бази засобів масової інформації дає можливість розширювати мережу, диференціювати структуру, збільшувати тиражі періодичної преси, створювати нові радіо- і телепрограми. Багатогранна діяльність Компартії України сприяла поліпшенню роботи засобів масової інформації.

¹⁰ Вечірній Київ, 1978, 17 жовт.

¹¹ Архів Держтелерадіо, ф. 4915, оп. 1, спр. 12, арк. 10. (Підрахунки авторів).

¹² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 262, спр. 61, арк. 98, 102.

¹³ Журналіст, 1968, № 1, с. 12.

¹⁴ Многонациональная советская журналистика. — М., 1975, с. 114.

¹⁵ Машталір Р. М., Ковба К. М., Феллер М. Д. Розвиток поліграфії на Україні. — Львів, 1974, с. 129.

¹⁶ Прапор комунізму, 1980, 4 трав.

¹⁷ Архів Держтелерадіо УРСР, ф. 4915, оп. 1, спр. 12, арк. 54.

¹⁸ Прапор комунізму, 1981, 8 трав.

Велику пропагандистську роботу в період розвинутого соціалізму проводять преса, радіомовлення і телебачення. Вони, зокрема, широко пропагують рішення партійних з'їздів, питання реалізації економічної стратегії КПРС, форми підвищення продуктивності праці тощо. «Багата практика нашої преси переконує, що її робота ефективна лише тоді, коли увага концентрується на головних напрямках творчої діяльності народу, коли порушуються злободенні питання та до їх обговорення широко залучаються самі трудящі», — зазначалося на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС¹⁹.

Ефективною є діяльність засобів масової інформації у пропаганді досягнень науково-технічного прогресу, технічного переозброєння промисловості, активізації технічної творчості робітників та інженерно-технічних працівників. ЦК Компартії України, обкоми, міськкоми і райкоми партії постійно підтримують і поширюють патріотичні почини й ініціативи трудящих, про які повідомляється в пресі, радіо- і телепередачах, а також цінні ініціативи журналістських колективів. Зокрема, велику організаторську роботу провів колектив редакції газети «Вечірній Київ» у справі мобілізації киян на боротьбу за виконання соцзобов'язань до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна²⁰. Були схвалені також цінні ініціативи засобів масової інформації щодо підвищення продуктивності праці, технічного переозброєння сільського господарства в Хмельницькій, Вінницькій, Кримській та інших областях²¹.

Важливу роль у пропаганді передового досвіду відіграє преса. Багато, наприклад, у цьому плані зробила преса Запорізької області. У роки дев'ятої п'ятирічки обласна газета «Индустриальное Запорожье», міські і районні газети підтримали цінний почин електрозварника з об'єднання «Запоріжтрансформатор» М. Волобуєва. Вже на початок десятої п'ятирічки 80% робітників цього об'єднання працювали за методом М. Волобуєва. Цей почин завдяки пресі знайшов широку підтримку в інших трудових колективах області²².

Значну роль в активізації роботи засобів масової інформації відіграла нарада керівників органів преси, радіо й телебачення республіки, що відбулася 23 серпня 1979 р. у ЦК Компартії України. На ній, зокрема, йшлося про роль засобів масової інформації в роз'ясненні та пропаганді постанови ЦК КПРС «Про дальше вдосконалення господарського механізму і звідання партійних і державних органів». На нараді також наголошувалося на тому, що преса республіки повинна більше уваги приділяти висвітленню досягнень науково-технічного прогресу, зростанню продуктивності праці, раціональному використанню трудових ресурсів, посиленню відповідальності кадрів за доручену їм справу тощо²³.

Велику увагу засоби масової інформації приділяли розкриттю досвіду створення учбово-науково-виробничих об'єднань. У нашій країні перші два такі міжгалузеві об'єднання були організовані в 1976 р. з ініціативи Київського політехнічного інституту.

На початку 1979 р. у Києві діяло 13 учбово-науково-виробничих колективів, до складу яких входило 21 підприємство, 17 галузевих інститутів й організацій, 14 наукових установ АН УРСР і 7 вузів²⁴. У цих об'єднаннях за роки десятої п'ятирічки обсяг науково-дослідних робіт і економічний ефект від їх впровадження зріс у 9 разів, а кількість авторських свідоцтв збільшилася у 14 разів²⁵.

¹⁹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 червня 1983 р., с. 42.

²⁰ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 39, спр. 306, арк. 23.

²¹ Трибуна мільйонів: 3 досвіду роботи районних газет.— К., 1969, с. 25—26.

²² Журналіст, 1976, № 2, с. 5.

²³ Рад. Україна, 1979, 25 серп.

²⁴ Правда України, 1979, 20 марта.

²⁵ Рад. освіта. 1981, 17 жовт.

Робота засобів масової інформації завжди була в центрі уваги обкомів, міськкомів і райкомів партії республіки. Так, у 1970 р. бюро Вінницького обкому партії обговорило звіт про роботу обласної газети «Вінницька правда». Бюро зобов'язало редколегію газети посилити зв'язки з авторським активом, розширити мережу робітниківських постів, робити звіти редакції на зборах трудящих, візні летучки, читальні конференції, проводити районні наради робітників²⁶. Аналогічні рішення приймали й інші комітети Компартії України.

Значну інформаційну роботу проводили обласна газета «Зоря» та міські газети Дніпропетровської області. Вони регулярно інформували читачів про хід виконання на підприємствах області замовлень для БАМу і Тюмені²⁷. Широко пропагували досягнення передових колгоспів і промислових підприємств, новаторів і передовиків виробництва громадські інформаційні агенства, зокрема Агенство Преси «Новини» (АПН), Львівське Агенство Преси «Карпати», донецьке — «Донбас», створені за рішенням відповідних обкомів партії. В своїй роботі вони спиралися на широкий актив творчої інтелігенції, громадських діячів, робітників і працівників сільського господарства.

Неухильне втілення в життя Компартією України ленінських принципів партійного керівництва пресою було головним фактором підвищення ефективності засобів масової інформації та пропаганди республіки у виконанні завдань п'ятирічних планів. Активна участь преси, радіомовлення і телебачення у пропаганді передового досвіду, досягнень науково-технічного прогресу, у здійсненні контролю за організацією виробничих процесів, у підвищенні дієвості комуністичного виховання трудящих допомагала і допомагає партійним організаціям в успішному виконанні рішень партійних з'їздів.

Ефективне використання засобів масової інформації і пропаганди є головним завданням партії в ідеологічній роботі в сучасних умовах. «У нашому розпорядженні багатющий арсенал засобів освіти і виховання,— відзначав Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради Союзу РСР товариш Ю. В. Андропов у промові на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС.— Це і преса, і радіо, і телебачення, і усна пропаганда, і величезна мережа навчальних закладів різних типів... Справа за тим, щоб правильніше використовувати всі ці засоби, застосовувати їх більш активно, творчо, враховуючи, зокрема, значно зрослий рівень освіченості й запитів радянських людей»²⁸.

Згідно з рішеннями червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС, нині проводиться велика робота щодо підвищення рівня керівництва засобами масової інформації з боку партійних комітетів. Керівники партійних, радянських і громадських організацій, господарських органів систематично інформують пресу про характер проблем, які ними вирішуються, своєчасно повідомляють у редакції про вжиті заходи. Поліпшується система підготовки і перепідготовки журналістських кадрів. Все це значно підвищить дієвість засобів масової інформації, поставить їх діяльність на рівень тих великих і складних завдань, які вирішує партія в процесі вдосконалення розвинутого соціалізму.

²⁶ Буртяк Г. Преса, радіо, телебачення й удосконалення партійної інформації в роки восьмої п'ятирічки.— УІЖ, 1975, № 6, с. 90.

²⁷ Прапор комунізму, 1982, 8 лют.

²⁸ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 червня 1983 р., с. 5—6.

3 історії селянства України

В. В. СОБКО (Донецьк)

ПІДГОТОВКА СПЕЦІАЛІСТІВ ДЛЯ СОЦІАЛІСТИЧНОГО СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УСРР (1929—1932 рр.)

Соціалістичне перетворення й технічна реконструкція сільського господарства висунули перед Комуністичною партією і Радянською державою завдання підготовки кваліфікованих кадрів для нього. Під керівництвом КПРС трудящі нашої країни за короткий історичний період успішно його розв'язали.

Вивчення досвіду КПРС та Компартії України в цій справі має не тільки наукове, а й практичне значення. В. І. Ленін підкреслював, що «не можна навчитися розв'язувати свої завдання новими прийомами сьогодні, якщо нам вчорашній досвід не відкрив очей»¹.

Питання діяльності партійних і радянських органів по формуванню сільськогосподарських кадрів у період суцільної колективізації знайшли певне висвітлення в історичній літературі². Проте ряд важливих проблем залишилися поза увагою дослідників.

Недостатньо висвітлено, зокрема, роль навчальних закладів України у підготовці спеціалістів сільського господарства, співробітництво УСРР та інших братніх республік нашої країни в справі формування кадрів для колгоспів. Це й визначило коло питань, що розглядаються у даному повідомленні.

Однією з важливих умов зміцнення колгоспного ладу на селі була підготовка кадрів для сільського господарства. У 1929 р. у колективних господарствах Української СРР налічувалося 5268 спеціалістів вищої кваліфікації, 4552—середньої та 197,3 тис. працівників масових професій³. Проте темпи підготовки кваліфікованих кадрів у вузах республіки значно відставали від потреб народного господарства.

КПРС і Радянський уряд вжили ряд заходів, спрямованих на організаційно-господарське зміцнення колгоспів. Важливу роль у цій справі відіграли рішення липневого (1928 р.) та листопадових (1928 і 1929 рр.) Пленумів ЦК ВКП(б). Як відомо, в Українській РСР, як і по всій країні, у 1929—1930 рр. була проведена реорганізація вищої й середньої спеціальної школи. На базі окремих технікумів створювалися нові вищі навчальні заклади. В свою чергу, мережа перших збільшувалася за рахунок реорганізації сільськогосподарських профшкіл, що діяли у республіці. В зв'язку з цим уже у 1931 р. кількість сільськогосподарських вузів в Українській СРР зросла порівняно з 1929 р. більше ніж у 2 рази, а технікумів — у 18 разів і становила, відповідно, — 20 та 240 навчальних закладів. Число студентів у цих вузах зросло за той же період з 6,9 тис. до 7,8 тис., а учнів у технікумах — з 2,6 тис. до 30,8 тис.⁴

¹ Ленін В. І. VII Московська губпартконференція.— Повне збір. творів, т. 44, с. 196.

² Лысенко Н. А. Деятельность Коммунистической партии Украины по подготовке и воспитанию колхозных кадров в период коллективизации сельского хозяйства (1930—1932 гг.).— Одесса, 1952; Лысенко Н. А. Подготовка кадров для социалистического сельского хозяйства (1929—1958 гг.): Лекции для студентов исторического факультета.— М., 1975; Слинко І. І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927—1932 рр.).— К., 1961, с. 303—316; Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР.— К., 1967, т. 1, с. 349—350, 381—383; Чмыга А. Ф. Колхозное движение на Украине 1917—1929.— М., 1974, с. 196.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 559, оп. 1, спр. 560, арк. 1.

⁴ Народне господарство УСРР. Стат. довідник.— К., 1935, с. 578—580.

Після реорганізації системи вищої й середньої спеціальної освіти в республіці почали діяти вузькоспеціалізовані інститути механізації сільського господарства, ветеринарні, зоотехнічні, інженерів сільськогосподарського будівництва, меліоративні, технічних культур та інші, які готували кваліфіковані кадри для колгоспного виробництва, а також технікуми свинарства, вівчарства, птахівництва, кролівництва, конярства, бджільництва, механізації й електрифікації сільського господарства, ветеринарії, меліорації та ін.⁵

Реорганізація вузів і технікумів за галузевим принципом, а також передача їх у віддання господарських органів забезпечили масову підготовку спеціалістів для всіх галузей соціалістичного сільського господарства республіки, сприяли зміцненню матеріальної бази учбових закладів, наближенню навчальної роботи до виробництва.

Під керівництвом партійних організацій комсомольські й профспілкові осередки сільськогосподарських вузів і технікумів УСРР розгорнули в досліджуваний період велику роботу по встановленню шефських зв'язків з колгоспами та радгоспами. Багато майбутніх спеціалістів сільського господарства допомагали селянам ремонтувати техніку і сільськогосподарський реманент. Так, у масовому поході студентів по селах Харківщини, який відбувся в січні 1930 р., взяли участь 550 комсомольців і членів профспілок із Харківських сільськогосподарського, ветеринарного та геодезичного інститутів. Вони, зокрема, допомагали колгоспникам підготуватися до весняної сівби, виступали перед трудящими з лекціями й доповідями, розповсюджували спеціальну літературу з питань сільського господарства⁶.

Динаміка підготовки кадрів вищими і середніми спеціальними навчальними закладами УСРР у 1929—1932 рр.*

Типи навчальних закладів	Роки				
	1929	1930	1931	1932	1929—1932
вузи	1066	1110	1378	1091	4645
середні спеціальні навчальні заклади	2847	3477	3489	6860	16 673
Разом	3913	4587	4867	7951	21 318

* Таблицю складено за даними: Народне господарство УСРР: Стат. довідник, с. 582—583.

Дані таблиці свідчать про те, що за чотири роки сільськогосподарські вузи і технікуми України випустили спеціалістів на 10,8 тис. чол. більше, ніж їх налічувалося в сільськогосподарському виробництві республіки наприкінці 1926 р.

У 1932 р. вищі сільськогосподарські навчальні заклади УСРР випустили 16,4% молодих фахівців від усіх, що готувалися в СРСР. Справжньою кузницею підготовки спеціалістів середньої ланки були сільськогосподарські технікуми республіки. У 1932 р. їх доля серед технікумів країни у підготовці кадрів становила 69,6%⁷.

Велику допомогу УСРР у підготовці кадрів для сільського господарства подавала Російська Федерація. Так, у 1929 р. Україні було виділено 200 місць у відповідних вищих навчальних закладах РСФРР, зокрема, 50— у провідних вузах Москви й Ленінграда⁸. В 1930/31 навчальному році на заочні курси колгоспного будівництва при Колгосп-

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 1, спр. 6872, арк. 15—22; ф. 559, оп. 1, спр. 572, арк. 19, 99.

⁶ Студент революції, 1930, № 5, с. 47.

⁷ Народне господарство УСРР: Стат. довідник, с. 581—582.

⁸ Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У в галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму. 1917—1937 рр. — Харків, 1974, с. 45.

центрі СРСР було зараховано понад 300 слухачів з УСРР⁹. У 1930—1934 рр. з Російської Федерації на Україну було направлено 5580 керівних працівників у колгоспи¹⁰.

В свою чергу, сільськогосподарські вузи і технікуми УСРР послали своїх випускників в інші союзні республіки. У 1932 р., наприклад, за межі України виїхали на роботу 100 випускників сільськогосподарських технікумів¹¹.

У 1929—1932 рр. в УСРР була закладена міцна основа для перетворення в основну форму підготовки кваліфікованих кадрів для сільського господарства професійно-технічних навчальних закладів. Це виявилось в створенні у період суцільної колективізації широкої мережі шкіл колгоспного і радгоспного учнівства (сільгоспучів), однотипних з фабрично-заводськими училищами в містах. Комплектувалися вони за рахунок підлітків, які закінчили 4—7 класів. Протягом 3-х років навчання вони набували практичних навичок для роботи в одній з галузей сільського господарства. Фінансування шкіл колгоспного і радгоспного учнівства здійснювалося за рахунок місцевих бюджетів¹². У 1929 р. на Україні їх налічувалося спочатку 4. В них навчалося 215 чол.¹³

У 1931/32 навчальному році, на основі рішення Наркомзему УСРР від 12 грудня 1931 р., чисельність сільгоспучів зросла за рахунок організації трирічних шкіл колгоспної молоді до 734, а кількість учнів у них — до 40,7 тис. чол. У 1929—1931 рр. сільгоспучі республіки випустили 7326 кваліфікованих працівників для сільського господарства¹⁴.

Підготовка спеціалістів і кваліфікованих кадрів для сільськогосподарського виробництва у навчальних закладах була розрахована на довгий строк і не встигала за швидкими темпами колективізації й радгоспного будівництва. В зв'язку з цим слід було шукати нові форми їх підготовки. В 1930 р. були відкриті вищі колгоспні школи з річним строком навчання, які готували керівників колективних господарств. У жовтні 1931 р. в республіці налічувалося 19 таких шкіл, у яких навчалося 2445 чол.¹⁵

Загальноосвітню підготовку в межах семирічки і виробничу кваліфікацію у певній галузі сільського господарства здобували й слухачі колгоспних університетів. На початку 1932 р. на Україні їх налічувалося 41. У них навчалося 12,3 тис. чол.¹⁶

Наприкінці вересня 1931 р. в Одесі був створений Всеукраїнський колгоспний університет, що готував керівні кадри для колективних господарств. У 1932 р. там же на базі Всеукраїнського колгоспного та Комуністичного університетів була створена вища Комуністична сільськогосподарська школа. Вона й стала основною базою підготовки керівних працівників для сільськогосподарського виробництва¹⁷. Того року її закінчили 417 чол.¹⁸

Однією з форм забезпечення колгоспів кадрами в досліджуваній період було висування передових робітників на роботу у сільське господарство. В 1930 р. робітничий клас України направив у села УСРР

⁹ ЦДАЖР УСРР, ф. 559, оп. 1, спр. 572, арк. 10.

¹⁰ XVII съезд ВКП(б): Стеногр. отчет. — М., 1934, с. 531.

¹¹ Даниленко В. М. Сотрудничество УССР и РСФСР в области образования и науки в период построения социализма. — К., 1981, с. 117.

¹² ЦДАЖР УСРР, ф. 559, оп. 1, спр. 574, арк. 22.

¹³ Народне господарство УСРР: Стат. довідник, с. 580.

¹⁴ Там же, с. 583; ЦДАЖР УСРР, ф. 54251, оп. 16, спр. 619, арк. 108.

¹⁵ Лысенко Н. А. Подготовка кадров для социалистического сельского хозяйства (1929—1958), с. 45.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Історія колективізації сільського господарства Української РСР.— К., 1965, т. 2, с. 791—792.

¹⁸ Народне господарство УСРР: Стат. довідник, с. 582.

та інших союзних республік понад 10 400 своїх кращих представників¹⁹. Одночасно великого розмаху набрала робота по підготовці кадрів на короткотермінових курсах, організованих Укрколгоспцентром, Трактороцентром тощо. В ряді міст були відкриті тримісячні, у всіх округах — двомісячні, а в Києві й Одесі — річні курси для підготовки керівних працівників колективних господарств²⁰.

У грудні 1929—січні 1930 рр. на Україні відбувався масовий набір на курси рахівників, бухгалтерів, трактористів, рульових, бригадирів, свинарів, кролівників, пасічників та інших сільськогосподарських професій²¹.

Підготовка кваліфікованих працівників для сільського господарства здійснювалася і серед бійців Українського військового округу. В 1930—1931 рр. у частинах Червоної Армії на території республіки опанували сільськогосподарські спеціальності 35,2 тис. чол.²²

За ті ж два роки на короткотермінових курсах у республіці було підготовлено 473 тис. бригадирів, рахівників, обліковців, трактористів, комбайнерів, шоферів і кваліфікованих сільськогосподарських працівників інших спеціальностей²³.

Таким чином, у 1929—1932 рр. під керівництвом Комуністичної партії на Україні було підготовлено близько 500 тис. спеціалістів і працівників різних сільськогосподарських професій²⁴. Це дало змогу повністю забезпечити усупільнений сектор сільського господарства УСРР інженерами, агрономами, ветеринарами, зоотехніками, трактористами та іншими кваліфікованими кадрами. Тільки в радгоспах республіки кількість інженерно-технічних працівників, зоотехніків та агрономів збільшилася за рік майже у 2,5 раза й становила наприкінці 1932 р. близько 16 тис. чол.²⁵ Забезпечення соціалістичного сільського господарства кваліфікованими кадрами було однією з найважливіших передумов успішного здійснення його колективізації, яскравим прикладом величезних переваг соціалізму.

¹⁹ Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР, т. 1, с. 324, 326.

²⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 559, оп. 1, спр. 60, арк. 169; спр. 27, арк. 81; спр. 187, арк. 148.

²¹ Історія колективізації сільського господарства Української РСР, т. 2, с. 470—471.

²² Там же, с. 464; Слнсько І. І. Назв. праця, с. 306.

²³ Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР, т. 1, с. 382.

²⁴ УСРР в цифрах: Стат. довідник. — Харків, 1936, с. 412—413.

²⁵ Там же.

УЧАСТЬ ПРОФСПІЛКИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ РОБІТНИКІВ УКРАЇНИ В СОЦІАЛІСТИЧНІЙ ПЕРЕБУДОВІ СЕЛА (1920—1931 рр.)

В. Ф. КОНДРАШОВ (Миколаїв)

У соціалістичній перебудові села в 20-х роках активну участь брала Всеросійська спілка працівників землі й лісу — Всеробітземліс (з січня 1926 р. — профспілка сільськогосподарських та лісових робітників, а з жовтня 1930 р. — профспілка сільськогосподарських робітників). Об'єднуючи у своїх лавах робітників радгоспів, машинно-тракторних станцій, лісництва, земельних та лісних органів, а також наймитів, вона протягом зазначеного періоду разом з іншими громадськими організаціями була надійною опорою Комуністичної партії та Радянської влади на селі.

В літературі висвітлюються окремі сторони діяльності цієї профспілки¹, однак її історію вивчено ще недостатньо. Метою даного повідомлення є деякою мірою заповнити цю прогалину.

В. І. Ленін, Комуністична партія визначили завдання класового об'єднання пролетарів села. Йшлося, зокрема, про організацію профспілки сільськогосподарських робітників, діяльність якої була б спрямована не тільки на поліпшення їх економічного становища, а й наперед на повалення капіталістичного ладу. На необхідність створення такої профспілки вперше вказувалося в рішеннях III з'їзду РСДРП².

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції головним завданням профспілок стала їх участь в організації виробництва та комуністичному вихованні трудящих. Партія більшовиків створення, зокрема, профспілки сільськогосподарських робітників безпосередньо пов'язувала з їх залученням до соціалістичного будівництва. В. І. Ленін розробив організаційні основи, принципи діяльності цієї профспілки. Володимир Ілліч указував, що в умовах диктатури пролетаріату вона «...буде справжньою опорою Радянської влади на селі, ...опорою, передовою армією переробки всього сільського життя...»³. Її організаційне оформлення відбулося на Всеросійському з'їзді робітників землі (15—19 червня 1919 р.). В. І. Ленін був обраний почесним головою його президії. Особисто бути присутнім на ньому Володимир Ілліч не зміг, але дуже цікавився його роботою. В. І. Ленін надіслав у ВЦРПС записку, в якій радив обрати на посаду секретаря ЦК Всеробітземлі досвідченого товариша, комуніста і вказував на необхідність допомогти профспілці матеріально⁴.

На Україні процес створення профспілкової організації сільськогосподарського пролетаріату дещо затримався. IV конференція КП(б)У (17—23 березня 1920 р.) вказала на необхідність створення класових організацій, які б об'єднали пролетарські та напівпролетарські елементи села⁵. Важливість прийнятого рішення зумовлювалася тим, що, як свідчать підрахунки С. Г. Струмиліна, в сільському господарстві республіки в 1920 р. було зайнято 22 280 робітників радгоспів та 146 тис. наймитів⁶.

¹ Профсоюз рабочих сельского хозяйства: Кратк. истор. очерк.— М., 1961, 247 с.; С. Луцкий А. Б., Сидоренко В. П. Профсоюзы Украины после победы Великого Октября.— М., 1961, 264 с.; Бельфор Д. С. Заснування профспілки сільських робітників та її роль у зміцненні союзу робітничого класу і селянства.— Праці Одес. ун-ту ім. І. І. Мечникова. Одеса, 1962, т. 152, вип. 8, с. 104—112; Ярмиш Ф. Я. Про участь батраків і сільськогосподарських робітників України в соціалістичному будівництві на селі в 1926—1929 рр.— УІЖ, 1965, № 10, с. 114—117; Петровская Г. П. Батрачество и союз сельскохозяйственных и лесных рабочих накануне коллективизации сельского хозяйства СССР.— Ист. зап. М., 1966, т. 79, с. 50—77; Шумилов М. Н. Октябрьская социалистическая революция и исторические судьбы батрачества.— М., 1967, 231 с.; Суровий А. Ф. Діяльність КП(б)У по створенню профспілки сільськогосподарських робітників (1919—1920 рр.).— УІЖ, 1968, № 12, с. 112—113; Абрамович В. Г. Коммунистическая партия Украины — организатор и руководитель профсоюза сельскохозяйственных рабочих (1921—1925 гг.).— Одесса, 1968, 24 с.; Лях Р. Д. Сільськогосподарські робітники України та їх профспілкова організація Всеробітземлі в 1920—1925 роках.— Питання історії народів СРСР. Харків, 1972, вип. 14, с. 26—34; Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР.— Киев, 1983, 663 с. та ін.

² Див.: КПРС в резолюціях та рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1978, т. 1, с. 112.

³ Ленін В. І. Засідання I з'їзду сільськогосподарських робітників Петроградської губернії 13 березня 1919 р.: Промова про організацію професійної спілки сільськогосподарських робітників.— Повне збір. творів, т. 38, с. 25.

⁴ Владимир Ильич Ленин: Биографическая хроника.— М., 1976, т. 7, с. 342; Октябрь и профсоюзы.— М., 1976, с. 192.

⁵ Див.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: У 2-х т.— К., 1976, т. 1, с. 73.

⁶ Струмилли С. Г. Избранные произведения: В 5-ти т.— М., 1964, т. 3, с. 312, 314.

У травні 1920 р. при Південбюро ВЦРПС було створено Південбюро ЦК Всеробітземлісу, яке виконувало роль організаційного центру по роботі серед сільськогосподарського пролетаріату УСРР. ЦК КП(б)У рекомендував інструкторів — організаторів спілки і ввів представника відділу по роботі на селі до складу Південбюро ЦК Всеробітземлісу⁷. Кількість членів профспілки на Україні постійно зростала. Так, якщо на 1 травня 1920 р. вона об'єднувала 930 членів, то на 1 жовтня того ж року — вже 24 тис.⁸ Організаційне оформлення Всеробітземлісу в республіці в основному завершилося до січня 1921 р., коли були проведені з'їзди та вибори постійних правлінь профспілки в 8 губерніях України та в Криму⁹. ВЦРПС та ЦК Всеробітземлісу постійно подавали допомогу профспілковій організації робітників землі та лісу України.

Члени Всеробітземлісу активно включилися в розв'язання одного з головних завдань диктатури пролетаріату — відбудову народного господарства країни. Запровадження нової економічної політики було яскравим виявом боротьби Комуністичної партії за зміцнення союзу робітничого класу і селянства. X з'їзд РКП(б), який прийняв ленінську платформу про профспілки і підтримав курс про перехід до непу, вказав на виняткове значення діяльності Всеробітземлісу та його органів на місцях¹⁰.

Однак хід відбудови народного господарства ускладнювався стихійним лихом — голодом, який у 1921 р. охопив Поволжя. Було вжито надзвичайних заходів. В. І. Ленін закликав подати допомогу голодуючим. Звертаючись до селян України, Володимир Ілліч писав: «Хай не лишиться жодного землероба, який не поділився б своїм надлишком з поволзькими голодуючими селянами, яким нічим засіяти полів»¹¹. У цю кампанію допомоги голодуючим активно включилися члени Всеробітземлісу. 28 червня 1921 р. при Південбюро ВЦРПС було засновано відповідний комітет. Профспілкові організації, створивши з цією метою ряд комісій на місцях, проводили збір пожертвувань: грошей, продовольства. На 1 квітня 1922 р. члени профспілки на Україні зібрали для допомоги голодуючим понад 374 млн. крб., 4 264 пуди різних продуктів, золоті та срібні речі¹².

Члени Всеробітземлісу республіки взяли активну участь в організації на її території радгоспів, що сприяло зміцненню соціалістичного сектора сільського господарства. В. І. Ленін відзначав, що «...тільки в постійній масовій організації сільськогосподарські робітники зможуть навчитися вести самі свою справу управління великими сільськими господарствами...»¹³. Опорними пунктами у розв'язанні цього відповідального завдання були робітничі комітети профспілки, що створювалися в організованих радгоспах. У другій половині 1921 р. на Україні їх налічувалося 683 із загальною площею 286 647 дес. землі (без економій цукрових заводів)¹⁴. У 1922—1923 рр. профспілкові органи взяли участь у створенні Уккрадгосптресту, що мало велике значення для керівництва радгоспами. Перехід останніх на господарський розрахунок, який розпочався весною 1922 р. при участі профспілки, дав можливість краще використовувати їх внутрішні ресурси. Важлива роль в організації планомірної роботи у радгоспах відводилася їх обсте-

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2841, оп. 1, спр. 25, арк. 2.

⁸ Профсоюзы после Октября на Украине.— Харьков, 1923, с. 34.

⁹ Коммунист, 1921, 17 авг.

¹⁰ Див.: КПРС в резолюциях...— К., 1979, т. 2, с. 232.

¹¹ Ленін В. І. Звернення до селян України.— Повне збір. творів, т. 44, с. 71.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 2841, оп. 1, спр. 79, арк. 53.

¹³ Ленін В. І. Засідання I з'їзду сільськогосподарських робітників Петроградської губернії 13 березня 1919 р.: Промова про організацію професійної спілки сільськогосподарських робітників.— Повне збір. творів, т. 38, с. 22.

¹⁴ Народное хозяйство Украины в 1921 г.: Отчет Укр. экон. сов. Совету Труда и Обороны.— Харьков, 1922, с. 86.

женню з боку профспілкових органів. У період з 1 січня по 15 листопада 1922 р., зокрема, Подільський губвідділ профспілки провів 23 такі обстеження¹⁵.

Піднесенню сільськогосподарського виробництва сприяла організація масової агрономічної пропаганди. З цією метою 21 січня 1921 р. було створене Бюро виробничої пропаганди при Південбюро ЦК Всеробітземлісу, яке координувало цю роботу¹⁶. Під час весняної посівної кампанії 1922 р., наприклад, у Запорізькій губернії за участю профспілкових органів не тільки розподілявся посівний матеріал, а й проводилася агрономічна пропаганда¹⁷. Складовою частиною останньої було створення мережі сільськогосподарських курсів. Так, у листопаді 1922 р. в Чернігові профспілка організувала курси земельних робітників, на яких навчалося 100 чол.¹⁸ XII з'їзд РКП(б) вказав на необхідність дальшого розширення пропаганди сільськогосподарських знань¹⁹. У 1925 р. курси, що працювали в 1299 населених пунктах республіки, відвідували 99 тис. членів перших колективних господарств, робітників радгоспів та одноосібників²⁰.

Важливою формою участі трудящих в управлінні виробництвом була організація виробничих нарад у радгоспах та лісництвах. До їх створення профспілка приступила в 1923 р. Початок же найбільшого поширення виробничих нарад припадає на завершальний період відбудови народного господарства. За даними 8 районів Бердичівського округу, в період з 1 жовтня 1925 р. по 1 жовтня 1926 р. 88,8% усіх пропозицій, внесених цими нарадами, було виконано²¹.

Всеробітземліс, зокрема, брав активну участь у відродженні та зміцненні лісового господарства, складанні й обговоренні виробничих планів Всеукраїнського управління лісами. Вже на 1 жовтня 1923 р. на Україні налічувалося 467 лісництв з загальною площею 3 419 472 дес.²²

У роботі профспілки робітників землі та лісу по відбудові народного господарства важливе місце відводилося створенню перших колективних господарств. Вхідження в 1920—1922 рр. до профспілки членів артіль і комун спонукало її організації розширювати роботу в даному напрямі. Завдяки цьому на початок лютого 1922 р. тільки у Полтавській губернії вже налічувалося 111 колгоспів²³. Після IV Всеросійського з'їзду Всеробітземлісу (грудень 1922 р.) члени артілей та комун, як правило, не входили до складу профспілки як такі, що не є особами найманої праці²⁴. Однак і після цього Всеробітземліс продовжував проводити певну роботу по залученню наймитів до перших колективних господарств. Так, на 22 жовтня 1924 р. в с. Юліямпіль Штиківського району Тульчинського округу з ініціативи членів профспілки було засноване колективне господарство «Батрак»²⁵.

Профспілка робітників землі та лісу України постійно відчувала піклування Комуністичної партії. Про це свідчать директиви ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У «Про посилення Всеробітземлісу» (1922.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2841, оп. 1, спр. 99, арк. 90.

¹⁶ Там же, спр. 22, арк. 21.

¹⁷ Там же, спр. 90, арк. 100 зв.

¹⁸ Селянська правда, 1922, 15 листоп.

¹⁹ КПРС в резолюціях..., т. 2, с. 460.

²⁰ Мнгалъ Б. К. Організація і проведення усної агрономічної пропаганди серед трудящого селянства України у відбудовний період (1921—1925 роки). — Питання історії народів СРСР. Харків, 1973, вип. 15, с. 21.

²¹ Спілка сільськогосподарських та лісових робітників СРСР на Україні між I та II Всеукраїнськими з'їздами (1924—1926 рр.). — Харків, 1927, с. 160.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 2841, оп. 1, спр. 260, арк. 7 зв.

²³ Там же, спр. 79, арк. 11 зв.

²⁴ Там же, спр. 5, арк. 83.

²⁵ Червоний край, 1924, 22 жовт.

1924 рр.), ЦК КП(б)У «Про роботу Робітземлісу» (1922 р.)²⁶. Профспілка постійно зміцнювалася партійними кадрами. Вже на 1 липня 1924 р. серед членів її правлінь комуністи становили 73,1%²⁷.

Враховуючи, що за умов непу в соціальній структурі українського села значно зростає частка сільськогосподарського пролетаріату — наймитів, профспілка активно включилася в роботу серед них. На кінець відбудовного періоду (жовтень 1925 р.) в УСРР їх кількість досягла 209 тис. чол.²⁸⁻³⁰ В. І. Ленін підкреслював важливість згуртування сільськогосподарського пролетаріату в республіці. Ще у вересні 1921 р. під час прийому голови та члена ЦК профспілки цукрової промисловості — П. М. Юхновського і К. С. Тараненка — Володимир Ілліч з великим знанням умов найму на Україні вказав на необхідність залучення наймитів до Всеробітземлісу³¹.

На початку 1923 р. організаційно-масову роботу серед наймитів у республіці вели 353 волосні секретаріати та 121 сільський комітет профспілки³². Захистові соціально-економічних інтересів сільськогосподарського пролетаріату сприяло укладення трудових договорів. На 1 листопада 1923 р. на Україні їх було підписано 39 671³³. Одним з напрямів діяльності цих комітетів було залучення наймитів у ряди Всеробітземлісу. Вже в 1924 р. його членами стало 25 666 чол.³⁴ Усього ж на кінець відбудовного періоду профспілка на Україні об'єднавала 155,3 тис. членів³⁵.

Новий важливий етап в діяльності профспілкових організацій країни розпочався в роки соціалістичної реконструкції народного господарства. У рішеннях XV з'їзду ВКП(б), VI Всесоюзного з'їзду профспілки сільськогосподарських та лісових робітників (27 листопада — 8 грудня 1928 р.) і в постанові ЦК ВКП(б) від 4 березня 1929 р. «Про роботу серед сільськогосподарських та лісових робітників і підсумки VI Всесоюзного з'їзду спілки сільгосплісробітників»³⁶ містилася конкретна програма дальшого залучення трудівників цих галузей до активної участі в соціалістичному будівництві та колективізації сільського господарства.

В підготовці умов для будівництва соціалізму в нашій країні важливу роль відіграв наступ на капіталістичні елементи села, який особливо посилювався в зв'язку з куркульським саботажем хлібозаготівель. Члени профспілки сільськогосподарських та лісових робітників активно включилися в цю боротьбу.

Виявом класової свідомості та організованості наймитів, керованих профспілкою, була їх участь в антикуркульських страйках, що відбулися влітку — восени 1929 р. В умовах диктатури пролетаріату страйкова боротьба мала характер протесту проти порушень куркулями радянського трудового законодавства.

Страйки супроводжувалися підвищенням політичної активності їх учасників. Ці виступи закінчувалися перемогою наймитів. Важливим їх результатом була організація на землях куркулів радгоспів та колгоспів.

З другої половини 1929 р. у розвитку колгоспного руху на Україні настав новий етап — суцільної колективізації. При безпосередній уча-

²⁶ Известия ЦК РКП(б), 1922, № 10(46), с. 18—19; Известия ЦК КП(б)У, 1922, № 4(12), с. 40; № 12(20), с. 50—51; Правда, 1924, 1 марта.

²⁷ Всеробітземліс на Україні.— Харків, 1924, с. 21.

²⁸⁻³⁰ Труд и профсоюзы на Украине.— Харьков, 1928, с. 2.

³¹ Владимир Ильич Ленин: Биографическая хроника.— М., 1980, т. 11, с. 417; Сільськогосподарський пролетар, 1924, № 2, с. 23—24.

³² Сільський господар, 1923, № 6, с. 32.

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2841, оп. 1, спр. 260, арк. 30 зв.

³⁴ Всеробітземліс на Україні, с. 13.

³⁵ Профсоюзы Украины в цифрах.— Харьков, 1926, с. 24.

³⁶ Коллективизация сельского хозяйства: Важнейшие постановления Коммунистической партии и правительства. 1927—1935.— М., 1957, с. 132—134.

сті профспілки наймити вступали до колгоспів, влаштовувалися на роботу в радгоспах, МТС, на промислових підприємствах. Виходячи з завдань соціалістичної перебудови села, Всеукраїнський комітет спілки сільськогосподарських та лісових робітників 28 вересня 1929 р. вказав на необхідність вжити заходів щодо активнішого залучення в колгоспи осіб найманої праці (зокрема в 1930 р. — 150 тис.)³⁷.

ІІІ Всеукраїнський з'їзд спілки сільськогосподарських та лісових робітників (30 листопада — 9 грудня 1929 р.), у відповідності з рішеннями листопадового (1929 р.) Пленуму ЦК ВКП(б), звернув особливу увагу всіх її органів на здійснення цієї важливої справи³⁸. На районних наймитських зльотах, організованих у 1930 р. партійними комітетами та райкомами профспілки, було підтримано лінію партії на суцільну колективізацію сільського господарства та ліквідацію куркульства як класу. Згідно з даними 30 округів республіки, до 20 квітня 1930 р. відбулося 317 таких зльотів. У 266 з них по 25 округах брали участь 46 253 чол. На 204 зльотах заяви про вступ до партії та комсомолу подали 6 588 наймитів. У Ніжинському округу зразу ж після районних зльотів до колгоспів вступили 1500 чол.³⁹

Місцеві партійні організації постійно спрямовували роботу профспілки сільськогосподарських та лісових робітників по залученню наймитів до колгоспного виробництва. Так, 28 лютого 1930 р. бюро Волинського окружного партії вказало фракції профспілки та колгоспспілці на необхідність зосередити їх зусилля в даному напрямі⁴⁰. Важливе значення для проведення цієї роботи мало створення фонду кооперування та колективізації. Ще 24 січня 1930 р. Всеукраїнський комітет спілки виділив для цього 175 тис. крб.⁴¹

Значну роль у справі залучення наймитів до колгоспів відігравали бригади по колективізації. На початку березня 1930 р. сільробкоми профспілки сільськогосподарських та лісових робітників створили 1307, робітками радгоспів — 623 і окружні комітети — 148 таких бригад. До їх складу входили 12 505 чол.⁴² У Новомиколаївському сільробкомі Одеського округу, наприклад, у результаті діяльності бригади по колективізації на 1 лютого 1930 р. до колгоспу було залучено 54 члени профспілки⁴³. На 1 березня 1931 р. в колективних господарствах республіки вже працювали 130 000 колишніх наймитів⁴⁴.

В ході виконання першого п'ятирічного плану відбувалося залучення наймитів на роботу у промисловість. До березня 1931 р., зокрема, у вугільній промисловості Донбасу їх закріпилося 20 400 чол.⁴⁵ Близько 1200 наймитів з України було направлено на будівництво промислових підприємств Уралу, 400 — взяли участь у спорудженні Сталінградського тракторного заводу⁴⁶.

У зв'язку з 6-ю річницею з дня смерті В. І. Леніна ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ прийняли рішення про організацію ленінського набору в ударні бригади⁴⁷. На Україні в ході весняної посівної кампанії 1930 р. за участю профспілкових органів було створено 2711 таких бригад (з них 564 — ленінського набору), якими було охоплено 35 150 чол.,

³⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2841, оп. 1, спр. 256, арк. 34.

³⁸ Там же, спр. 6, арк. 6; КПРС в резолюціях... — К., 1980, т. 4, с. 340.

³⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5466, оп. 3, спр. 658, арк. 161.

⁴⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 26, спр. 198, арк. 134.

⁴¹ Наймит, 1930, 24 січ.

⁴² Сельскохозяйственный рабочий, 1930, 11 марта.

⁴³ Одеський обласний державний архів, ф. Р-827, оп. 1, спр. 634, арк. 5.

⁴⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 5466, оп. 3, спр. 528, арк. 1.

⁴⁵ Там же, ф. 7924, оп. 1, спр. 22, арк. 21.

⁴⁶ Ермак А. П. Батрачество Украинской ССР в период построения социализма (1926—1932 гг.). — Вопр. истории СССР. Харьков, 1981, вып. 26, с. 62.

⁴⁷ Наймит, 1930, 24 січ.

у тому числі — 27 тис. членів спілки⁴⁸. Рух ударників став новим етапом у розвитку соціалістичного змагання.

Велике значення для розширення впливу профспілки на соціалістичну перебудову села мало шефство робітничого класу. Виконуючи наказ партії про зміцнення колгоспів, його посланці — двадцятип'яти-тисячники — відіграли значну роль у створенні наймитсько-незаможницьких груп. У лютому 1930 р. з їх ініціативи в Андре-Іванівському районі Одеського округу було організовано такі групи в 36 колгоспах⁴⁹.

Проведення колективізації з усією гостротою поставило питання про підготовку кадрів для колгоспного виробництва. Протягом 1930 р. профспілкові організації здійснили значну роботу по створенню мережі курсів, на яких готувалися спеціалісти різних професій сільського господарства. У 1930 р., за даними 17 округів республіки, на таких курсах було підготовлено 778 керівників колгоспів⁵⁰.

Свідченням підвищення громадсько-політичної активності сільськогосподарських робітників був їх вступ у партію і комсомол, а також обрання до Рад. Наприклад, на 1 січня 1929 р. членами партії було 3230 сільськогосподарських робітників, а на 1 січня 1931 р. — уже 9315⁵¹.

Втілюючи в життя ленінський план культурної революції, профспілка розгорнула широку мережу культурно-освітніх закладів. До квітня 1923 р. на Україні вже функціонувало 133 клуби, 234 хати-читальні, 263 бібліотеки, 17 театрів-гуртків, 185 пунктів лікнепу⁵².

В. І. Ленін відзначав, що «...в країні неписьменній побудувати комуністичне суспільство не можна»⁵³. В результаті проведеної профспілкою під керівництвом Комуністичної партії роботи по ліквідації неписьменності вже на кінець відбудовного періоду на Україні грамотою оволоділи більше 20 тис. сільськогосподарських робітників⁵⁴. Значну допомогу в цій справі було подано з боку інших профспілок республіки. Так, у 1929—1930 рр. надійшло від профспілки залізничників — 15 тис., радторгслужбовців — 60 тис., металістів — 80 тис., друкарів — майже 16 тис. крб.⁵⁵ На 20 грудня 1930 р. в республіці школами й лікнепами було охоплено 16 023 неписьменних та 11 338 малописьменних сільськогосподарських робітників⁵⁶.

Соціалістична реконструкція народного господарства вимагала перебудови роботи профспілок ближче до виробництва. Керуючись резолюцією XVI з'їзду ВКП(б) «Про завдання профспілок в реконструктивний період», V пленум ВЦРПС (24 січня 1931 р.) прийняв постанову про їх розукрупнення⁵⁷. В березні 1931 р. з профспілки сільськогосподарських робітників України виділилися профспілки: робітників землеробських радгоспів; тваринницьких радгоспів; МТС та батрацтва і профспілка робітників цукрової промисловості⁵⁸. Розукрупнення

⁴⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2841, оп. 1, спр. 192, арк. 46.

⁴⁹ Тимофеев А. Н. Двадцятипятидесятичники — проводники політики партії в колхозном стронительстве на Украине (1929—1930 гг.). — В кн.: Из истории борьбы Коммунистической партии за социалистическое переустройство сельского хозяйства. Киев, 1961, с. 95.

⁵⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2841, оп. 1, спр. 258, арк. 63.

⁵¹ Склад і ріст КП(б)У в 1931 р. — Харків, 1932, с. 63.

⁵² Сільський господар, 1923, № 7, с. 17.

⁵³ Ленін В. І. Завдання спілок молоді (Промова на III Всеросійському з'їзді Російської Комуністичної Спілки Молоді 2 жовтня 1920 р.). — Повне збір. творів, т. 41, с. 300.

⁵⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2841, оп. 1, спр. 522, арк. 3.

⁵⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 5466, оп. 3, спр. 308, арк. 72.

⁵⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2841, оп. 1, спр. 101, арк. 13.

⁵⁷ Профсоюзы СССР: Документы и материалы: В 4-х т. — М., 1963, т. 2, с. 650.

⁵⁸ Спеціаліст соціалістичного сільськогосподарського виробництва, 1931, № 5 — 6, с. 9.

профспілки у той час створило умови для підвищення ролі трудівників радгоспів, МТС та лісництв у господарському будівництві.

Профспілка сільськогосподарських робітників України своєю діяльністю, яку спрямовувала партія більшовиків, у досліджуваній період сприяла розв'язанню основних завдань соціалістичної перебудови сільського господарства, зміцненню союзу робітничого класу і селянства. Нині, продовжуючи її традиції, члени профспілки працівників сільського господарства вносять свій вагомий вклад у будівництво комуністичного суспільства. Діяльність цієї профспілки на сучасному етапі зумовлюється завданнями, пов'язаними з виконанням Продовольчої програми СРСР. «Центральне місце в наших планах займають заходи, зв'язані з реалізацією Продовольчої програми»⁵⁹, — вказував у доповіді на листопадовому (1982 р.) Пленумі ЦК КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Ю. В. Андропов. Спрямовуючи зусилля своїх членів на вирішення цієї важливої всенародної справи, профспілка працівників сільського господарства України, очолювана Комуністичною партією, приділяє велику увагу дальшому розвитку соціалістичного змагання, яке стимулює боротьбу за якість й ефективність сільськогосподарського виробництва.

⁵⁹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 22 листопада 1982 року.— К., 1982, с. 10.

ДІЯЛЬНІСТЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ УСРР ПО ЗМІЦНЕННЮ КОЛГОСПІВ (1921—1929 рр.)

А. Г. МОРОЗОВ (Черкаси)

Радянські історики приділяють значну увагу вивченню різних питань, що стосуються соціалістичної реконструкції сільського господарства на Україні. Для практичного розв'язання цього одного з найскладніших соціально-політичних та економічних завдань важливе значення мала, зокрема, діяльність сільськогосподарської кооперації УСРР. Загалом розглядувана тема знайшла своє відбиття як у працях з історії КПРС, так і в дослідженнях радянських економістів¹.

Однак деякі аспекти проблеми вивчені ще недостатньою мірою. Це стосується й діяльності сільгоспкооперації по зміцненню колективних господарств у 1921—1929 рр. Певний вклад у дослідження вищезгаданої теми зробив П. М. Денисовець. У своїй монографії він розглянув, зокрема, заходи партії та уряду, спрямовані на забезпечення єдності кооперативного і колгоспного будівництва².

Автор даного повідомлення поставив собі за мету проаналізувати деякі питання господарсько-економічного обслуговування колгоспів у системі сільгоспкооперації в 1921—1929 рр.

¹ Гетьман-Кравченко Н. А. Деятельность Коммунистической партии Украины по созданию сельскохозяйственной кооперации на Украине в 1921—1929 гг.— В кн.: Из истории борьбы Коммунистической партии Украины за социалистическое переустройство сельского хозяйства. К., 1961, с. 24—44; Шульга З. П. Підготовка колективізації сільського господарства на Україні. Наукові записки КДУ, 1956, т. 15, вип. 1. Збірник економічного факультету № 1, с. 57—80; Його ж. Кооперування селянства на Україні в період підготовки соціалістичної колективізації.— В кн.: Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР, т. 1. К., 1967, с. 143—211; Бабій О. О. Сільськогосподарська кооперація України—одна з передумов колективізації сільського господарства.— В кн.: Питання економіки сільського господарства Української РСР. Вип. II. К., 1959, с. 28—42.

² Денисовець П. М. Колгоспне будівництво на Україні в 1921—1929 рр. Харків, 1969.

Робота по організаційному об'єднанню колективних господарств проводилася вже в ході підготовки до I Всеукраїнського з'їзду сільгоспкооперації (1921 р.). У цій справі доводилося долати чималі труднощі. В низових та середніх ланках ще відчувався вплив старих дореволюційних кадрів кооператорів, які намагалися саботувати включення колгоспів у систему сільгоспкооперації.

Велике значення для успішного розв'язання цього завдання мав досвід кооперативного й колгоспного будівництва, нагромаджений у РСФРР. Відповідні організації Російської Федерації подавали необхідну матеріально-технічну допомогу своїм українським колегам. Вони, зокрема, направляли в УСРР досвідчених працівників, які мали великий стаж практичної роботи³.

Наприкінці червня 1921 р. РНК України прийняла рішення про введення у дію на території республіки декрету Раднаркому РСФРР від 17 травня 1921 р., який сприяв дальшій активізації діяльності сільськогосподарської кооперації⁴.

Липневий (1921 р.) пленум ЦК КП(б)У доручив Політбюро розглянути питання про практичне використання (з урахуванням місцевих умов) декретів Російської Федерації, які дали б змогу регулювати діяльність сільгоспкооперації на Україні⁵. 26 жовтня 1921 р. було видано декрет ВУЦВК і РНК УСРР «Про сільськогосподарську кооперацію», розроблений на основі аналогічного декрету РСФРР⁶.

На базі постанови ВЦВК та Раднаркому Російської Федерації від 17 листопада 1921 р. і доповнення до нього «Про умови входження сільськогосподарських колективів у кооперативні сільськогосподарські спілки»⁷ Наркомзем України в грудні 1921 р. розробив спеціальне положення про зв'язок колгоспів із сільгоспкооперацією⁸. У ньому містилася чітка вказівка про необхідність залучення колективних господарств до системи кооперації. Передбачалося також здійснити ряд заходів з метою поліпшення їх роботи.

Велике значення для зміцнення кооперативного будівництва в УСРР й, зокрема, розширення його контактів з колгоспами мав лист ЦК РКП(б) «Про сільськогосподарську кооперацію». Він був опублікований у день відкриття I Всеукраїнського з'їзду сільгоспкооперації, на якому в складних умовах боротьби з буржуазно-націоналістичними елементами вироблялися основні напрями її практичної роботи. Узгальнюючи досвід попередніх років, партія мала на увазі, що входження колгоспів у систему сільськогосподарської кооперації матиме позитивне значення⁹.

Орган ЦК КП(б)У — газета «Коммунист» зазначала, що перед нею поставлене завдання подавати всебічну допомогу колгоспам, організовувати їх господарське та кредитне обслуговування, що ця діяльність може бути налагоджена лише за умови органічної єдності колективних господарств і сільгоспкооперації¹⁰.

15 квітня 1922 р. у складі «Сільського господаря»* було організовано відділ колгоспів. На II Всеукраїнському з'їзді сільгоспкооперації (26—30 жовтня 1922 р.) було піддано нищівній критиці негативне став-

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 2, спр. 464, арк. 34.

⁴ СУ УСРР, 1921, № 11, ст. 320.

⁵ Компартія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В 2-х т. Т. 1. 1918—1941 рр. К., 1976, с. 153—154.

⁶ Кооперативный бюллетень Вукоопспилки, 1921, 3 ноябр.

⁷ Известия ВЦИК РСФСР, 1921, 23 нояб.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 2, спр. 414, арк. 32.

⁹ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. В пяти томах. Т. 1 (1917—1928 гг.). М., 1967, с. 296.

¹⁰ Коммунист, 1922, 21 апр.

* «Сільський господар» — Всеукраїнська спілка сільськогосподарської кооперації.

лення старих, дореволюційних кадрів кооператорів до справи будівництва колективних господарств¹¹.

З'їзд висловився за єдність кооперативного й колгоспного будівництва, розглядаючи артіль і комуну як початкові осередки виробничого кооперування¹²⁻¹³.

Для забезпечення прав колгоспів у системі сільгоспкооперації ВУЦВК 29 листопада 1922 р. прийняв постанову, згідно з якою колективні господарства було прирівняно до кооперативних організацій I ступеня (сільгосптовариств). Крім того, колгоспи, що були членами сільгоспспілок (II ступінь кооперації), здобули право на першочергове одержання кредитів¹⁴.

З метою активізації економічної допомоги колективним господарствам та залучення їх до будівництва низової мережі кооперації — сільгосптовариств — РНК УСРР надала їм можливість одночасно вступати не лише у спілки сільськогосподарської кооперації, а й безпосередньо до сільгосптовариств¹⁵.

На Всеукраїнській нараді інструкторів сільгоспкооперації (2 лютого 1923 р.) — основної ланки її організаційних працівників — активно обговорювалися питання про форми і методи обслуговування колгоспів, організацію у них високорентабельних товарних галузей виробництва. Рекомендації, розроблені учасниками наради, було покладено в основу циркулярного листа «Сільського господаря» всім органам сільгоспкооперації, які повинні були активно сприяти справі розгортання колгоспного будівництва¹⁶.

За даними на 1 січня 1923 р., 81% сільськогосподарських спілок республіки мали у своєму складі колгоспи (в 1922 р. цей показник дорівнював лише 12%)¹⁷⁻¹⁸.

З метою ліквідації паралелізму у роботі земельних органів та сільгоспкооперації за завданням ВУЦВК на початку 1923 р. НКЗ УСРР і «Сільський господар» розробили положення про розмежування їх функцій, що стосувалися розвитку колективістського руху.

За Наркомземом зберігалися ідейно-політичне й адміністративне керівництво, підготовка законодавчих актів, землеустрій, кредитна політика, агрообслуговування.

«Сільський господар» основну увагу зосереджував на організаційно-господарських питаннях, зокрема залученні колгоспів до системи сільгоспкооперації, налагодженні їх роботи, ефективному використанні кредитів. Одним з найголовніших завдань його діяльності були постачання колективним господарствам сільгоспмашин, посівних матеріалів, племінної худоби, а також своєчасна реалізація їхньої продукції. Певна увага приділялася також поширенню агрономічних знань серед членів колгоспів¹⁹.

З метою наочно продемонструвати успіхи, досягнуті в справі розвитку і зміцнення колгоспів та сільгосптовариств, «Сільський господар» у вересні — жовтні 1923 р. провів конкурс під девізом «Червона кооперація»²⁰. Під час підбиття його підсумків враховувався як стан господарської, так і громадсько-політичної роботи. Колгоспи-переможці одержували від сільгоспкооперації значну матеріальну допомогу. Так, за результатами конкурсу 1924—25 рр. загальна сума преміального

¹¹ ЦДАЖР УСРР, ф. 290, оп. 1, спр. 182, арк. 23.

¹²⁻¹³ Сільський господар. Орган Всеукраїнської Спілки сільськогосподарської кооперації, 1922, № 3—4, с. 5.

¹⁴ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. Збірник документів та матеріалів у трьох томах. К., 1962, т. 1, с. 197.

¹⁵ Звіт Робітничо-селянського уряду України за 1923—1924 рік. До дев'ятого Всеукраїнського з'їзду Рад. Харків, 1925, с. 92.

¹⁶ Сільський господар, 1923, № 3, с. 19—20.

¹⁷⁻¹⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 1665, арк. 53.

¹⁹ Сільський господар, 1923, № 8—9, с. 47.

²⁰ ЦДАЖР УСРР, ф. 290, оп. 1, спр. 214, арк. 70.

фонду становила 218 тис. крб.²¹ Колективні господарства купували на них необхідні сільгоспмашини, худобу, реманент.

Всебічна організаційна робота по залученню колгоспів до системи сільськогосподарської кооперації мала позитивні наслідки. Про це свідчать дані таблиці № 1.

Таблиця 1
Кількість колективних господарств у системі сільгоспкооперації УСРР*

Дата	Загальна кількість колгоспів на Україні	Входять до системи сільськогосподарської кооперації	
		в абсолютних цифрах	у процентах від загальної чисельності колгоспів
1 жовтня 1923	4818	2637	54%
1 жовтня 1924	4263	3247	75,7%

* Таблицю складено на основі: Звіт Робітниче-селянського уряду України за 1923—24 р., с. 105; ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 1665, арк. 92; Селянська правда, 1924, 6 лют.; Весняна засідна кампанія і заходи с.-г. кооперації (матеріали до ІІІ сесії ВУЦВК). Харків, 1928, с. 42.

В складних умовах відбудовного періоду при земельних органах у кожному районі й губернії було створено спеціальні наради по колективізації. Залучивши до цієї справи широке коло радянських та господарських організацій, у тому числі й сільгоспкооперацію, вони провели значну за обсягом і масштабами роботу по максимальному використанню всіх наявних можливостей для розвитку колгоспного будівництва.

В наступні роки при сільгоспспілках організувалися бюро колективних господарств, які підтримували зв'язок з їх відповідними відділами й повинні були оперативно вирішувати різноманітні питання, пов'язані з господарською діяльністю колгоспів (постачання, контрактиція, кредитування тощо).

Вдосконалювалася і система агрономічного обслуговування колективних господарств. Навесні 1924 р. було ліквідовано паралелізм у роботі агрономів НКЗ та «Сільського господаря»²²⁻²³. Ці заходи здійснювалися творчо, з урахуванням фактичної наявності відповідних кадрів на місцях. В результаті цього значно поліпшився стан справ у колгоспах. Якщо в 1921 р. багатопільну сівозміну мали лише 42% колективних господарств, то у 1925 р. — уже 76%²⁴. З кожних 100 десятин посівів 15—займали інтенсивні культури. В індивідуальних господарствах цей показник не перевищував 12 дес.²⁵

Агрообслуговування та використання передової техніки в землеробстві сприяли дальшому розвитку продуктивних сил у колгоспах. У 1924 р. в Єлизаветградському окрузі вони одержали врожай на 50—60% вищий, ніж індивідуальні господарства. В 1925 р. посіви сортової пшениці у колгоспах УСРР становили 15% від усієї посівної площі республіки²⁶.

Сільгоспкооперація й далі практикувала різні форми допомоги колективним господарствам. Під час проведення хлібозаготівельної кампанії 1925 р. колгоспи одержали, зокрема, 25% прибутку від кооперативної системи як її ланка першого ступеня, а також 25% — від сіль-

²¹ Радянський селянин, 1926, № 2, с. 41.

²²⁻²³ Сільський господар. Звіт за третій операційний рік (1 січня — 1 жовтня 1924 р.). Харків, 1925, с. 104.

²⁴ На аграрном фронті, 1925, № 7—8, с. 226.

²⁵ Радянський селянин, 1926, № 2, с. 41.

²⁶ Там же.

госпспілок, що відмовилися від своєї частки доходів на користь колективних господарств²⁷.

Велике значення для активізації роботи сільськогосподарської кооперативної організації по зміцненню організаційно-матеріальної бази колгоспів мала резолюція XIV конференції РКП(б) (27—29 квітня 1925 р.) «Про кооперативну операцію». В ній підкреслювалося, що «сільськогосподарська кредитна кооперативна повинна прийти на допомогу масі напіврозорених безкінних селян і допомогти їм стати на ноги, зокрема шляхом організації артілей, сільськогосподарських товариств, колгоспів, комун і под. форм колективної організації сільськогосподарської праці і виробництва»²⁸.

«Сільський господар» наприкінці 1925 р. узяв на себе додаткові обов'язки по проведенню контрактації колгоспної продукції, налагодженню рахівництва тощо²⁹. Лише за період з 1 жовтня 1925 р. по 1 жовтня 1926 р. сільгоспкооперативна організувала 9 двотижневих курсів для підготовки рахівників³⁰. За допомогою «Кооптаха» в 10 колективних господарствах розпочалася робота по створенню інтенсивного птахівництва³¹.

Сільгоспкооперативна подавала також значну допомогу колгоспам у справі збуту їх продукції. Особливу увагу при цьому було приділено продуктам, що швидко псувалися. Вже в 1924—25 рр. сільськогосподарська кооперативна мала змогу реалізовувати на ринку 30% товарної продукції колгоспів³².

Важливим кроком на шляху більш широкого використання можливостей сільгоспкооперативної у справі дальшого економічного розвитку колективних господарств республіки стала постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 3 січня 1927 р. «Про результати колгоспного будівництва на Україні»³³. В ній було детально розглянуто питання, пов'язані з діяльністю сільгоспкооперативної у цій галузі, розроблено відповідні рекомендації щодо поліпшення її роботи. Як відзначалося в постанові, Політбюро вважало за необхідне створити у системі сільськогосподарської кооперативної спеціальний апарат, покликаний вирішувати загальні питання керівництва колгоспами та їх обслуговування³⁴.

На VI з'їзді уповноважених сільгоспкооперативної (1 квітня 1927 р.) при «Сільському господарі» було організовано секцію по колективізації — Укрколгоспсекцію³⁵. Невдовзі їй було перетворено в спеціальний центр сільгоспкооперативної — Укрколгосп³⁶. Створення цих органів дало можливість значно підвищити рівень матеріально-технічного та кредитного обслуговування колективних господарств, забезпечення пільгових умов збуту їх продукції, широкої контрактації зернових і технічних культур. До цієї роботи було підключено всі без винятку галузі й центри сільгоспкооперативної. Так, «Кооптах» розпочав у колективних господарствах налагодження промислового птахівництва. В спеціальному конкурсі, який було організовано за ініціативою «Кооптаха», взяли участь 24 колгоспи. Представники 21 з них стали слухачами створених у його системі спеціальних курсів³⁷.

Спеціалісти «Добробуту» розробляли для колективних господарств

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 290, оп. 3, спр. 643, арк. 131.

²⁸ КПРС в резолюціях..., т. 3, с. 182.

²⁹ Сільський господар, 1925, № 21—22, с. 92.

³⁰ Коопероване село, 1927, № 4—5, с. 62.

³¹ Українське скотарство, 1926, № 10, с. 46.

³² Радянський селянин, 1926, № 2, с. 40.

³³ Збірник партійних та урядових постанов про сільськогосподарську кооперативну (серпень 1926 — липень 1927 року). Харків, 1927, с. 38.

³⁴ Там же, с. 39.

³⁵ Сільський господар. Звіт за 1926—27 операційний рік (1 жовтня 1926—1 жовтня 1927 р.). Харків, 1928, с. 14.

³⁶ Вісті ВУЦВК, 1927, 9 жовт.

³⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 308, оп. 1, спр. 212, арк. 3; 310.

норми годівлі та правила утримання худоби, здійснювали відбір молодняка та дбали про їх ветеринарне обслуговування³⁸.

Зростала роль колгоспів і в роботі насінницької кооперації. У 1927 р. членами її спілок були 144 господарства³⁹.

Зміцненню колгоспів сприяло також їх агрономічне обслуговування. Найчастіше методи господарювання, якими користувалися раніше незаможники, автоматично переносилися й застосовувалися ними в колективах, що вело до негативних результатів. Тому планування роботи мало особливе значення для успішної діяльності колгоспів. Ці заходи давали змогу налагодити як ефективне кредитно-економічне обслуговування останніх сільгоспкооперацією, так і вирішувати завдання, поставлені перед кожним конкретним господарством⁴⁰. У 1926 р. колгоспи республіки обслуговували лише близько 100 агрономів — працівників Наркомзему та «Сільського господаря». Іноді в полі зору одного спеціаліста перебувало до 150—200 колгоспів⁴¹.

У постанові Політбюро ЦК КП(б)У від 3 січня 1927 р. цим питанням було приділено серйозну увагу⁴². «Сільський господар» за рішенням партії мав залучити до справи агрономічного обслуговування колективних господарств не лише спеціалістів — членів колгоспів, а й усі сили сільгоспкооперації. В зв'язку з цим необхідно було розширити мережу кооперативної агрономічної служби. Здійснені заходи дали позитивні результати. На кінець 1927 р. колективні господарства обслуговували 42 окружних агрономи, 170 спеціалістів — інструкторів і 102 агрономи — організатори колгоспів⁴³. За даними на 1 серпня 1927 р., всього в господарствах налічувалося 800 спеціалістів із сільгоспкооперації, а наприкінці 1928 р. їх кількість зросла до 2658 чол.⁴⁴

Активною допомогою колгоспам подавала й бурякова кооперація. Важливою складовою частиною її було агрообслуговування. За неповними даними, у 1928 р. агрономи кооперації розробили для 288 колективних господарств оргплани, для 39 з них виконали проекти землевпорядкування, а 140 — допомогли їх підготувати⁴⁵. Про якість агрообслуговування свідчить той факт, що за наслідками конкурсу, який було проведено в 1927 р., 208 найкращих колгоспів, або 23% усієї кількості господарств, що вирощували буряки, одержали грошові премії⁴⁶. Завдяки налагодженій системі матеріального забезпечення й агрообслуговування врожай буряків у колгоспах з одного гектара в 1928 р. досяг у середньому 128 ц (в індивідуальних господарствах він дорівнював 108,1 ц з га)⁴⁷. У тому ж році згідно з угодою, яку підписали між собою Укрколгосп та Укрбурякоспілка, бурякова кооперація 50% свого прибутку перерахувала окрколгоспсекціям⁴⁸. На кінець 1928 р. уже 96,2% колгоспів, що займалися буряківництвом, входили до системи кооперації⁴⁹.

Значну фінансову допомогу колективні господарства одержували при контрактації продукції рільництва. Із загального обсягу контрактації, яка охоплювала 507 447 гектарів посівів у 1926—1927 р.,

³⁸ Там же, ф. 325, оп. 1, спр. 444, арк. 5.

³⁹ Фесенко С. А. Эффективность сельскохозяйственного кредита на Украине. Харьков, 1928, с. 32.

⁴⁰ Пути народнохозяйственного развития УССР. Материалы к построению пятилетнего плана. Харьков, 1928, с. 219.

⁴¹ Украинский агроном, 1926, № 8—9, с. 65.

⁴² Збірник партійних та урядових постанов про сільськогосподарську кооперацію, с. 39.

⁴³ Сільський господар. Відчит за 1926—27 операційний рік, с. 16.

⁴⁴ Сільський господар. Звіт за 1927—28 операційний рік, с. 37.

⁴⁵ Річний звіт системи бурякової кооперації за 1928 р. Харків, 1929, с. 56.

⁴⁶ Український агроном, 1928, № 11, с. 41.

⁴⁷ Річний звіт системи бурякової кооперації за 1928 р., с. 51.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Там же.

409 000 га було відведено під цукрові буряки⁵⁰. Тому дані щодо кількості колгоспів, що їх культивували, досить точно відбивають зростання обсягу роботи, проведеної сільгоспкооперацією по контрактаційному обслуговуванню колгоспів. У 1927 р. їх було 898, а 1928 р.— уже 1772⁵¹.

Розробляючи план проведення весняної посівної кампанії 1928 р., РНК УСРР та УЕН звернули увагу на необхідність значного розширення масштабів контрактації⁵². Згідно з вказівками «Сільського господаря» від 18 лютого того ж року всі органи сільгоспкооперації повинні були скласти її план з урахуванням особливостей допомоги, яку вони подавали колгоспам⁵³. Уже під час весняної контрактації 1928 р. мінімальний розмір авансу колективним господарствам дорівнював 8 крб. на один гектар посівів, а індивідуальним—5 крб. Водночас збільшилася й питома вага колгоспів, охоплених контрактацією. Якщо навесні того ж року колгоспні землі становили 13,3% всіх контрактіваних площ, то восени того ж року—24,4%⁵⁴. Це мало важливе значення, якщо враховувати той факт, що загальний обсяг площ, охоплених контрактацією, на Україні зріс з 407,8 тис. га у 1925—26 р. до 6,8 млн. га в 1928—29 р., що становило більш як чверть посівної площі республіки⁵⁵. Весною 1929 р. практично всі кошти, передбачені для авансування контрактації, були передані колгоспам (лише невелику частку їх одержали земельні громади)⁵⁶.

Не менш важливу роль у діяльності сільгоспкооперації по економічному зміцненню колективних господарств відіграло їх кредитування. За даними на кінець 1925 р., 45% усіх колгоспів республіки були охоплені ним⁵⁷. Певне значення мало й наближення джерел кредитування до безпосередніх споживачів. Це завдання було покладене на сільськогосподарські кредитні товариства.

Оперуючи в основному сумами, що надходили з державного бюджету, вони проводили значну роботу по використанню наявних вільних коштів, які мали у своєму розпорядженні державні та кооперативні організації, а також селяни-одноосібники. Загальна сума цих грошей зросла з 4,9 млн. крб. у 1924 р. до 47,7 млн. крб. у 1928 р., що становило 20% усіх коштів системи сільгоспкредиту. Частка селянських грошових надходжень дорівнювала 46,3%⁵⁸.

Поєднання вищезгаданими товариствами кредитних та збутопостачальницьких функцій дало можливість надавати колгоспам кредити не в грошових одиницях, а у вигляді техніки, сільгоспмашин, які були дуже їм потрібні.

Зміцнення економіки країни, розвиток державно-кооперативної системи сільгоспкредиту дали змогу до кінця 1924—25 господарського року довести середній розмір суми, яка надходила колгоспам, до 1300 крб.⁵⁹

XIV конференція РКП(б) ще більш конкретизувала завдання в цій галузі. «Необхідно звернути увагу,— зазначалося в її рішенні,— на посилення кредитування колективних господарств..., повинно бути поліпшене постачання їм живого і мертвого реманенту»⁶⁰. В 1926—

⁵⁰ Сільський господар. Звіт за 1927—28 операційний рік, с. 18.

⁵¹ Річний звіт системи бурякової кооперації за 1928 р., с. 49.

⁵² ЦДАЖР УСРР, ф. 290, оп. 6, спр. 12, арк. 145.

⁵³ Там же, арк. 141.

⁵⁴ Сільський господар. Звіт за 1927—28 операційний рік, с. 18.

⁵⁵ Історія Української РСР. К., 1977, т. 6, с. 160.

⁵⁶ Кооперована громада, 1929, № 13—14, с. 13.

⁵⁷ Український агроном, 1926, № 2, с. 23.

⁵⁸ Звіт Укрсільбанку та огляд діяльності системи с.-г. кредиту на Україні за 5-й операційний рік (1927—28). Харків, 1929, с. 5.

⁵⁹ Радянський селянин, 1926, № 2, с. 41.

⁶⁰ КПРС в резолюціях..., т. 3, с. 185.

Таблиця 2

Динаміка зростання колективних господарств на Україні в 1923—29 рр.
(1923—1928 рр. — на 1.10; 1929 р. — на 1.04)*

Роки	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929
Кількість колективних господарств	3356	4391	5489	5064	6316	12042	14306

* Підраховано на основі: Весняна посівна кампанія і заходи с.-г. кооперації, с. 42; Історія Української РСР, т. 6, с. 74, 162.

1927 р. сума, яку сільськогосподарські кредитні товариства передали колгоспам, становила 6,7 млн. крб. (у 1925—26 р. — 4,1 млн. крб.)⁶¹

Розгортання колгоспного будівництва вимагало дальшого поліпшення роботи сільгоспкооперації по матеріальному забезпеченню колективних господарств. Про це, зокрема, йшлося в постанові Політбюро ЦК КП(б)У від 3 січня 1927 р.⁶²

За даними на кінець 1927 р., закредитованість колгоспів (на одну десятину посівів) дорівнювала 33 крб., а індивідуальних господарств — 19 крб.⁶³ Під час проведення весняної посівної кампанії 1928 р. уже 70% коштів, завдяки яким можна було забезпечити сівбу сортовим насінням, одержали колгоспи⁶⁴. Якщо у 1926—27 р. їм було направлено кредитів на суму 6,7 млн. крб., то в наступному році — 23 840 млн., а у 1928—29 р. — уже 37 600 млн. крб.⁶⁵ На кінець 1927 р. питома вага довгострокових кредитів досягла 60—70%⁶⁶ від усієї їх кількості.

З року в рік поліпшувалося постачальницьке обслуговування колективних господарств. У 1926—27 р. колгоспи одержали 12% усієї сільськогосподарської техніки (за собівартістю). В 1927—28 р. цей показник досяг 35,3%⁶⁷.

Збільшення сум кредитування поряд з іншими заходами дало можливість концентрувати у колективних господарствах дедалі зростаючу кількість тракторів. Якщо в 1925—26 р. їх було відправлено 26,8%, у 1926—27 р. — 29,7%, то в 1927—28 р. — уже 50,9% від усієї кількості машин⁶⁸. Ці поставки здійснювалися на пільгових для колгоспів умовах. Індивідуальні господарства, купуючи трактори, вносили 50% їх вартості готівкою, сільгоспкредитні товариства — 30%, колгоспи — 20%⁶⁹.

Всебічна допомога колективним господарствам по лінії сільгоспкооперації дала їм можливість значно поліпшити свої економічні показники. Так, урожайність основних зернових культур у 1925—26 р. була в них на 25—40% вищою, ніж в одноосібних господарствах⁷⁰. Відповідно, й оплата праці у тих колгоспах, що в основному склалися з незаможників, у 1927 р. була на 25—30% більшою, ніж доходи одноосібних незаможно-середняцьких господарств⁷¹. Це стало однією з найважливіших економічних передумов дальшого зростання кількості колгоспів на Україні (див. таблицю 2).

⁶¹ Коопероване село, 1928, № 9, с. 21.

⁶² Збірник партійних та урядових постанов про сільськогосподарську кооперацію, с. 39.

⁶³ Український агроном, 1928, № 9, с. 41.

⁶⁴ ЦДАЖР УСРР, ф. 290, оп. 6, спр. 12, арк. 144.

⁶⁵ Там же, оп. 7, спр. 88, арк. 24.

⁶⁶ Фесенко С. А. Указ. соч., с. 57.

⁶⁷ Сільський господар. Звіт за 1927—28 операційний рік, с. 6.

⁶⁸ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. ЦСУ УСРР. Харків, 1929, с. 207.

⁶⁹ Український агроном, 1926, № 1, с. 27.

⁷⁰ ЦДАЖР УСРР, ф. 290, оп. 4, спр. 31, арк. 16.

⁷¹ Шліхтер О. Г. Шляхи розвитку сільського господарства та колективізації. Харків, 1928, с. 16.

Отже, успіхи, досягнуті сільгоспкооперацією в справі організаційного об'єднання колективних господарств, сприяли дедалі ширшому залученню селянства спочатку до низових виробничих об'єднань, а згодом і колгоспів. До середини 1929 р. сільгоспкооперація об'єднувала 67,4% усіх селянських господарств⁷². За даними на жовтень того ж року, вже 2100 тис. з них були охоплені системою кредитної кооперації. 1918 тис. потрапили до складу спеціальних центрів, 315 тис. трудівників села стали членами колгоспів⁷³. Навіть якщо взяти до уваги той факт, що деякі із селянських господарств (8—9%) входили до складу різного роду кооперативних товариств⁷⁴, все ж до початку суцільної колективізації переважна більшість селян завдяки сільгоспкооперації здобула певні навички колективного господарювання.

⁷² ЦДАЖР УРСР, ф. 290, оп. 7, спр. 690, арк. 17.

⁷³ Кооперована громада, 1929, № 20, с. 4.

⁷⁴ Сільський господар. Звіт за 1927—28 операційний рік, с. 4.

УЧАСТЬ КОМНЕЗАМІВ УКРАЇНИ В ЛІКВІДАЦІЇ НЕПИСЬМЕННОСТІ СЕРЕД НЕЗАМОЖНОГО СЕЛЯНСТВА (1921—1925 рр.)

М. І. АЛЕЩЕНКО (Охтирка)

Після закінчення громадянської війни та розгрому іноземних інтервентів перед Комуністичною партією і Радянською державою стало важливе й відповідальне завдання — ліквідація неписьменності населення. В. І. Ленін називав його загальнополітичним, підкреслюючи, що в неписьменній країні побудувати комуністичне суспільство неможливо¹. У резолюції «Про політичну пропаганду і культурно-освітню роботу на селі», прийнятій на VIII з'їзді РКП(б) (1919 р.), намічалася, зокрема, конкретна програма боротьби з неписьменністю селян².

В роки відбудови народного господарства це питання розглядалося на XII (1923 р.) та XIII (1924 р.) з'їздах РКП(б), а у травні 1925 р. Центральний Комітет партії прийняв спеціальну постанову «Про роботу комісії по ліквідації неписьменності»³.

Комуністична партія й уряд України також приділяли велику увагу цьому питанню. Адже в 1920 р. лише половина населення республіки була письменною⁴. V Всеукраїнський з'їзд Рад (1921 р.) закликав робітників, незаможне селянство і працівників освіти до напруження зусиль для розвитку освіти та комуністичного виховання⁵. 21 травня 1921 р. уряд Радянської України прийняв постанову «Про боротьбу з неписьменністю»⁶. Вона зобов'язувала все населення республіки віком від 8 до 50 років, яке не вміло писати, навчитися грамоти українською, російською або будь-якою іншою рідною мовою. Впровадження у життя заходів, передбачених цією постановою, покладалося на Головний політико-освітній комітет (Головполітосвіта) Наркомосу УСРР,

¹ Ленін В. І. Завдання спілок молоді.— Повне збір. творів, т. 41, с. 300.

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979, т. 2, с. 79—81.

³ Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917—1959 рр.: 36. док.— К., 1959, т. 1, с. 287—288.

⁴ Історія Української РСР.— К., 1977, т. 5, с. 544.

⁵ Культурне будівництво в Українській РСР, 1917—1927: 36. док. і матеріалів.— К., 1979, с. 182.

⁶ Там же, с. 188.

створений 14 грудня 1920 р. При ньому діяла Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з неписьменністю, яку очолював голова ВУЦВК Г. І. Петровський. У губерніях, повітах і волостях також утворювалися відповідні комісії, що працювали під керівництвом виконкомів Рад.

В ліквідації неписьменності активну участь брали комітети незаможних селян. Так, КНС Козелецького повіту Чернігівської губернії на своєму з'їзді у листопаді 1921 р. вирішив, що «...незаможники повинні йти в першу чергу до шкіл по ліквідації неписьменності»⁷. Подібні рішення були прийняті на зборах членів Мечетського сільського комнезаму Пирятинського повіту, на з'їздах КНС Браїлівської, Станіславчинської, Межирівської та Овсянецької волостей Жмеринського повіту Подільської губернії (1921 р.) та на другому губернському з'їзді незаможників Волині⁸ і т. п. Питання про боротьбу з неписьменністю розглядалося й на II Всеукраїнському з'їзді незаможних селян (1922 р.)⁹.

Часто комнезами виступали ініціаторами організації на місцях шкіл лікнепу, проведення кампаній по боротьбі з неписьменністю. За пропозицією Липецького волосного КНС Харківської губернії, наприклад, відповідний відділ народної освіти відкрив вечірні курси по ліквідації неписьменності для незаможників. У Печенізькому районі тієї ж губернії комнезами організували двотижневик, під час якого їх активісти проводили агітацію серед населення за вступ до шкіл лікнепу¹⁰.

Наведені приклади підтверджують ленінські слова про те, що «трудящі тягнуться до знання тому, що воно необхідне їм для перемоги»¹¹.

1923 р. став переломним у справі ліквідації неписьменності. На його початку ЦК КП(б)У опублікував циркуляр, яким передбачалися конкретні заходи з цього питання, а всі губкоми і окружки партії зобов'язувалися всіляко сприяти їх проведенню в життя¹². Велику мобілізуючу роль у боротьбі з неписьменністю відіграло звернення Всеукраїнського центрального виконавчого комітету від 22 серпня 1923 р. до губвиконкомів, професійних та інших громадських організацій України¹³. Це питання обговорювалося також на сесії ВУЦВК у листопаді 1923 р.¹⁴ Виходячи з ленінських настанов, сесія встановила остаточний термін ліквідації неписьменності — до 10-ї річниці Жовтня, а серед членів профспілок, незаможних селян та допризовників — до 1 травня 1927 р. Різні строки були зумовлені тим, що держава в той час не мала змоги виділити кошти для одночасного навчання всіх бажуючих.

З 1923 р. активізували свою роботу по ліквідації неписьменності й комітети незаможних селян. Третій Всеукраїнський з'їзд КНС (травень 1923 р.) оголосив її головним ворогом Радянської влади і поста-

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 46, арк. 10 зв.

⁸ Незаможник, 1922, 30 серп.— орган Пирятинського повітвиконкому і повітпарткому; Комітети незаможних селян України (1920—1933 рр.): 36. док. і матеріалів.— К., 1968, с. 208, 246.

⁹ Другий Всеукраїнський з'їзд незаможних селян: Стенограф. відчит.— Харків, 1922, с. 155.

¹⁰ Березовчук М. Д. Комнезами України в боротьбі за соціалізм.— К., 1965, с. 95.

¹¹ Ленін В. І. Промова на I Всеросійському з'їзді в справі освіти 28 серпня 1918 р.— Повне зібр. творів, т. 37, с. 75.

¹² Шевчук Г. М. Культурне будівництво на Україні в 1921—1925 рр.— К., 1963, с. 52.

¹³ Культурне будівництво в Українській РСР. 1917—1927. 36. док. і матеріалів.— К., 1979, с. 287.

¹⁴ Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 36. док. і матеріалів, т. I, с. 249—250.

вив завдання добитися ліквідації неписьменності серед незаможників протягом найближчих двох років¹⁵.

Після з'їзду комнезамівці посилили свою діяльність у цьому напрямі. Так, протягом зими 1923—1924 рр. члени КНС Миколаївського округу Одеської губернії організували 110 шкіл лікнепу¹⁶.

В зв'язку з матеріальними труднощами держава не мала змоги фінансувати всі ці школи. Тому комітети незаможних селян утримували значну їх частину. Наприклад, у 1923—1924 рр. на кошти комнезамів у Балтському окрузі працювала половина лікнепів, а в Одеському — 84% їх¹⁷.

КНС відігравали провідну роль у сільських осередках добровільного товариства «Геть неписьменність» ім. В. І. Леніна, організованого в 1923 р. Вони активно залучали комнезамівців до його рядів, подавали товариству матеріальну допомогу¹⁸. Так, на засіданні Одеської губернської комісії незаможних селян 9 листопада 1923 р. було вирішено, що, вступаючи до нього, кожний КНС має зробити певний внесок у фонд товариства¹⁹.

Завдяки енергійним діям комнезамів ліквідація неписьменності серед їх членів проходила досить успішно. На IV з'їзді незаможних селян України відзначалося, що протягом 1923 р. у багатьох округах республіки чисельність неписьменних членів КНС зменшилася більше ніж на 40%²⁰.

КП(б)У приділяла особливу увагу ліквідації неписьменності серед незаможного селянства тому, що КНС були головною опорою партії на селі, провідниками її політики. На жовтневому (1923 р.) Пленумі ЦК КП(б)У перед Головополітосвітою було поставлене завдання ліквідувати на селі неписьменність, насамперед серед членів цих комітетів²¹.

Виходячи з цього, Головополітосвіта і ВЦКНС 3 квітня 1924 р. надіслали губернським політико-освітнім комітетам та комісіям незаможних селян розпорядження щодо проведення спільних дій по навчанню грамоти комнезамівців²².

Виконуючи рішення пленуму, Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з неписьменністю і Всеукраїнська Центральна комісія незаможних селян (ВЦКНС) на початку 1924 р. уклали угоду про організацію навчання грамоти членів КНС до 1 травня 1925 р.²³ (пізніше цей строк було перенесено до осені 1925 року²⁴). Комісія по боротьбі з неписьменністю мала проводити науково-методичну роботу, підбирати кадри вчителів для лікнепу та оплачувати їх працю, постачати школи навчальним приладдям і підручниками. ВЦКНС зобов'язувалася вести серед незаможників пропаганду ідей лікнепу, налагодити облік неписьменних членів КНС, організовувати школи й стежити за тим, щоб комнезамівці їх систематично відвідували.

¹⁵ Стенограф. звіт III Всеукраїнського з'їзду комітетів незаможних селян.— Харків, 1923, с. 175.

¹⁶ Чумак В. М. Про діяльність комнезамів Півдня України по підвищенню політичної активності незаможного селянства (1921—1925).— УІЖ, 1983, № 2, с. 52.

¹⁷ Там же.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 266, арк. 33, 72; спр. 271, арк. 197; спр. 285, арк. 71; спр. 315, арк. 136, 137; Харківський обласний держ. архів, ф. Р—1644, оп. 1, спр. 42, арк. 94; ф. Р—3767, оп. 1, спр. 1, арк. 377, 443.

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 191, арк. 250 зв.

²⁰ IV з'їзд незаможних селян України.— Харків, 1924, с. 49.

²¹ Компартия України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.—К., 1976, т. 1, с. 265.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 249, арк. 280; Харківський обласний державний архів, ф. Р—1644, оп. 1, спр. 23, арк. 268, 268 зв.

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 249, арк. 280.

²⁴ Березовчук М. Д. Комнезами України в боротьбі за соціалізм.—К., 1965, с. 94.

В 1924 р. подібні угоди укладали між собою губернські окружні й районні комісії незаможних селян з відповідними надзвичайними комісіями по боротьбі з неписьменністю²⁵.

Питання про навчання членів КНС грамоти неодноразово обговорювалися на численних зборах, засіданнях і пленумах районних, окружних, губернських комнезамів та ВЦКНС, а також на IV з'їзді незаможних селян України (червень 1924 р.)²⁶. З метою широкої пропаганди ідей лікнепу ЦКНС дала вказівку комнезамам проводити випуск учнів шкіл в урочистій обстановці, у присутності широких мас даного села або району. Пропонувалося організувати також конференцію випускників шкіл лікнепу і неписьменних трудящих сіл і районів, на яких би учні розповідали, що їм дало опанування грамоти²⁷.

Комнезамами проводили конкурси на кращий лікнеп. Зокрема, його організувала в 1925 р. Проскурівська окружна КНС²⁸.

Губернські комісії незаможних селян на підставі звітів окружних комісій надсилали до ВЦКНС щомісячні відомості про кількість неписьменних незаможників у губернії²⁹. Такий облік давав можливість контролювати і спрямовувати роботу по навчанню їх грамоти.

Основна маса комнезамівців охоче відвідувала лікнепи. До тих же, хто ухилявся від навчання, КНС застосовували засоби морального впливу³⁰. На засіданнях губернських, окружних і районних комісій незаможних селян цим питанням приділялася належна увага. Так, на засіданні президії Коростенської окружної КНС 5 листопада 1925 р. Овручській районній комісії незаможних селян було рекомендовано вжити заходів для поліпшення відвідування лікнепу неписьменними комнезамівцями³¹.

КНС брали активну участь в організації нових лікнепів, надавали їм матеріальну допомогу. Так, на Волині у 1924 р. завдяки піклуванню комнезамів мережа лікнепів зросла на 40% проти плану, накресленого губвідділом народної освіти³². На Поділлі губернська комісія незаможних селян у лютому 1925 р. закупила для хат-читалень та шкіл лікнепу 116 345 примірників підручників і літератури³³. В 1924—1925 рр. з 1120 лікнепів Катеринославщини 646 утримувалося на кошти КНС, КВД та кооперації³⁴. Комнезамами продовжували також брати участь у тижневих і двотижневих кампаніях допомоги ліквідації неписьменності³⁵. Наприклад, під час однієї такої кампанії в 1924 р. окружні комісії незаможних селян Катеринославщини зібрали від 3500 до 8500 крб.³⁶

У зв'язку з тим, що учительських кадрів не вистачало, КНС направляли письменних комнезамівців на курси по їх підготовці. Зокрема, про це йшла мова на засіданнях президії Волинської губернської комісії незаможних селян 30 січня 1925 р. та президії Колонтаївського районного КНС Харківської губернії 31 грудня 1924 р.³⁷

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 186, арк. 341; спр. 226, арк. 78; спр. 250, арк. 151; спр. 286, арк. 76; спр. 366, арк. 30; спр. 406, арк. 33; Харківський обласний державний архів, ф. Р—203, оп. 1, спр. 2306, арк. 251; ф. Р—1644, оп. 1, спр. 23, арк. 416 зв.

²⁶ IV з'їзд незаможних селян України, с. 49.

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 242, арк. 78.

²⁸ Там же, спр. 420, арк. 118.

²⁹ Там же, спр. 27, арк. 106; спр. 371, арк. 1, 7, 8, 9, 14; спр. 429, арк. 2, 5, 18.

³⁰ Там же, спр. 267, арк. 48; спр. 374, арк. 98.

³¹ Там же, спр. 380, арк. 16.

³² Там же, спр. 214, арк. 70 зв; спр. 273, арк. 19.

³³ Там же, спр. 266, арк. 141.

³⁴ Там же, спр. 267, арк. 438.

³⁵ Там же, спр. 241, арк. 24; спр. 271, арк. 166; спр. 286, арк. 67; спр. 289, арк. 301; спр. 433, арк. 11.

³⁶ Там же, спр. 267, арк. 438.

³⁷ Там же, спр. 271, арк. 197; Комітети незаможних селян Харківщини (1920—1933): 36. док. і матеріалів.— Харків, 1961, с. 162.

Губернські та окружні комісії незаможних селян на своїх засіданнях і пленумах регулярно розглядали стан ліквідації неписьменності серед комнезамівців. Ці питання неодноразово порушувалися на засіданнях президії і пленумах ЦКНС, яка постійно контролювала діяльність сільських комітетів. Все це сприяло поступовому зменшенню неписьменності серед їх членів.

Отже, укладена в 1924 р. угода між Всеукраїнською надзвичайною комісією по боротьбі з неписьменністю і ЦКНС успішно виконувалася. Так, у тому ж році лікнепами було охоплено близько 250 тис. незаможників, тобто 60% неписьменних членів комнезамів³⁸. Лише в березні — квітні 1925 р. опанували грамоту 32 тис. членів КНС республіки³⁹.

Таким чином, під керівництвом Комуністичної партії, при активній підтримці органів Радянської влади комітети незаможних селян разом з осередками комсомолу та іншими громадськими організаціями села активно допомагали в роботі Всеукраїнській надзвичайній комісії по боротьбі з неписьменністю та добровільному товариству «Геть неписьменність». Завдяки їх участі у цій діяльності процент неписьменних серед членів КНС за роки відбудови народного господарства помітно зменшився: в жовтні 1923 р. вони становили 35%, а на початку 1925 р. — вже 23%⁴⁰ від усієї кількості комнезамівців.

Ліквідація неписьменності серед членів КНС мала величезне значення, оскільки сприяла підвищенню політичної свідомості незаможного селянства, піднесенню його культурного рівня.

³⁸ Загорський П. С., Стоян П. К. Нариси історії комітетів незаможних селян.— К., 1960, с. 67.

³⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 311, арк. 44.

⁴⁰ Там же, спр. 333, арк. 3; Компартія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1976, т. I, с. 280.

БІЛЬШОВИЦЬКА ПРЕСА ПРО КРАХ ПЕРЕСЕЛЕНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ЦАРИЗМУ

М. А. ЯКИМЕНКО (Полтава)

Скасування кріпосного права і наступні буржуазні реформи значно прискорили розвиток капіталізму в царській Росії. Нові, капіталістичні відносини проникли й у сільське господарство. В поєднанні з феодално-кріпосницькими пережитками це створювало нестерпні умови життя для переважної більшості селян. Рятуючись від голоду та злиднів, вони шукали заробітків у містах і промислових центрах, переселялися на вільні землі Новоросії, Кубані, Поволжя, Сибіру, Далекого Сходу й Середньої Азії. Загальна кількість переселенців становила в країні понад 9 млн. чол. (1871—1916 рр.)¹.

Уже в перші пореформені десятиріччя ця проблема стала об'єктом гострої дискусії між представниками революційно-демократичного табору, з одного боку, і буржуазно-ліберального та відкрито реакційного, самодержавного — з другого. В епоху імперіалізму, коли антагонізм між експлуатованими й експлуаторськими класами досяг апогею, вона загострилася. На сторінках найрізноманітніших видань — газет, журналів, брошур і монографічних досліджень — ідеологи буржуазії та дворянства всіляко приховували справжні причини мігра-

¹ Брук С. И., Кабузан В. М. Динамика и этнический состав населения России в эпоху империализма (конец XIX в.—1917 г.).— История СССР, 1980, № 3, с. 84.

ційного руху, перекладали вину за тяжкі страждання мільйонів селян на якісь «об'єктивні фактори». Намагаючись якось виправдати дії уряду, згладити гнітюче враження від пересування із заходу на схід і назад гігантських мас змученого народу, буржуазно-дворянські дослідники придумали цілу теорію. Згідно з нею виною були малородючі степові землі, що через свої природні особливості нібито не могли бути будь-коли використані. Насправді ж причина полягала не в родючості земель. Непридатними ці землі були «...не стільки через *природні властивості*...»,— писав В. І. Ленін у праці «Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років»,— скільки внаслідок *суспільних властивостей* господарства..., що прирікають техніку на застій, населення на безправність, забитість, нещасття, безпорадність»².

В. І. Ленін досліджував проблему переселенців ще задовго до столипінської аграрної реформи. Так, у книзі «Розвиток капіталізму в Росії» він з'ясував вплив переселень на соціальну диференціацію селянства, встановивши при цьому, що вони прискорюють розшарування останнього³. У статті «Некритична критика» Володимир Ілліч звернув увагу на необхідність докладного дослідження цього складного соціально-економічного явища. «...Економіст, який бачить своє завдання в тому, щоб вивчати особливості економічного ладу і розвитку Росії,— писав він,—...неодмінно повинен поставити питання: як саме впливають переселення в Росії?»⁴. Проблема селянських міграцій порушувалася В. І. Леніним й у праці «До сільської бідности», вперше виданій 1903 р. в Женеві. Роз'яснюючи програму РСДРП, Володимир Ілліч підкреслював, що однією з головних її вимог є забезпечення для народу повної свободи пересування та заняття промислами. «Це означає,— писав він,— щоб селянин мав право йти куди хоче, переселятися куди завгодно, вибирати будь-яке село чи будь-яке місто, не питаючи ні в кого дозволу»⁵. Кілька кореспонденцій на переселенську тематику було також опубліковано в редакційній В. І. Леніним «Іскре» (№ 7, серпень 1901 р.; № 21, червень 1902 р.).

Особливої актуальності проблема переселення набула у роки першої буржуазно-демократичної революції в Росії. «Воно мало, на думку всіх контрреволюціонерів, якщо не розв'язати радикально, то принаймні значно притупити і знешкодити аграрне питання,— пояснював В. І. Ленін.— Ось чому переселення особливо почали рекламувати і всіляко заохочувати саме тоді, коли став наближатись, а потім розвиватись селянський рух в Європейській Росії»⁶. З 1906 р. переселенська політика царизму стала складовою частиною столипінської аграрної реформи, яку Володимир Ілліч охарактеризував як другий після 1861 р. крок на шляху перетворення напівфеодальної Росії у буржуазну.

Використовуючи легальну та нелегальну пресу, соратники й учні В. І. Леніна прагнули довести дану ним оцінку столипінської реформи до свідомості широких народних мас. З критикою указу від 9 листопада 1906 р.*, який став поворотним моментом в історії переселенського руху, виступили більшовики О. Г. Шліхтер, М. С. Ольмінський, М. О. Сильвін, І. І. Скворцов-Степанов, А. О. Самойлов, М. О. Семашко, М. О. Чердинцев та ін. У газеті «Пролетарий», яка фактично була центральним органом РСДРП⁷, з'явився ряд редакційних статей, у яких розкривалася справжня мета маневрів царського уряду. «З'ясо-

² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 16, с. 213.

³ Див.: Там же, т. 3, с. 167.

⁴ Там же, с. 594.

⁵ Там же, т. 7, с. 163.

⁶ Там же, т. 21, с. 309.

* Тут і далі хронологія подається за старим стилем.

⁷ Андронов А. Большевицкая печать в трех революциях.— М., 1978, с. 63.

вуючи класову сутність перерозподілу селянської землі й політики переселень, їх автори вказували, що столипінська реформа не зачіпає поміщицьких латифундій. Оскільки вихід з общини знімає з селян обмеження у володінні земельними наділами та виборі місця поселення, писали вони, земля «фактично викидається на ринок у розпорядження всесильного закону попиту і пропозиції»⁸, знедолюючи дедалі більшу кількість сільських бідняків.

В редакційній статті легального більшовицького щотижневика «Терни труда», що видавався у Петербурзі, вказувалося на кінцеву мету столипінської реформи. В ній зазначалося: «Правляча землевласницька знать просто допомагає сільським багатіям остаточно захопити в свої руки землю, сподіваючись, що багатії ці допоможуть урядові побороти селянську масу, коли вона встане на рішучу боротьбу за всю землю і волю»⁹.

Наприкінці 1907 р. В. І. Ленін завершив книгу «Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років». Однак ще у друкарні її було конфісковано й знищено. Зберігся лише один примірник, в якому не вистачало кількох сторінок. Володимир Ілліч дописав їх у 1917 р. при підготовці другого видання. В цій праці він піддав нищівній критиці буржуазно-ліберальну оцінку міграційного руху, з якою у 1905 р. виступив О. А. Кауфман¹⁰. Концепція останнього зводилася до того, щоб примирити класи, задовольнити мущика, не скривджуючи поміщика¹¹.

Після подій 1905 р. ідеологи панівних класів намагалися довести, що малоземельних і безземельних селян необхідно переселяти на вільні землі, щоб уникнути розподілу поміщицьких латифундій, якого добивалися останні. Відзначаючи заслуги переселенців в освоєнні нових земель, В. І. Ленін водночас наголошував, що головну увагу слід звернути не на окраїни, хоч яким би не було великим значення включення цих земельних просторів до загальнодержавного сільськогосподарського обігу, а на кріпосницькі латифундії центральних губерній Європейської Росії, ліквідація яких різко прискорила б економічний розвиток країни. «Росія має гігантський колонізаційний фонд,— писав Володимир Ілліч,— який ставатиме доступним населенню і доступним культурі не тільки з кожним кроком вперед землеробської техніки взагалі, але й з кожним кроком вперед у справі звільнення російського селянства від кріпосницького гніту»¹².

Під безпосереднім впливом В. І. Леніна більшовицька преса почала звертатися до цієї актуальної теми дедалі частіше. Так, газета «Звезда», що виходила в Петербурзі з 16 грудня 1910 р. по 22 квітня 1912 р., систематично публікувала повідомлення про життя переселенців. Спрямовуючи свою критику проти самодержавства, більшовики, зокрема, підкреслювали, що воно, захищаючи інтереси поміщиків і капіталістів, проводить шовіністичну політику. Переселяючи селян центральних губерній Росії на окраїни, царські власті нерідко відводили їм відібрані в корінних жителів сільськогосподарські угіддя. Так, за офіційними даними, протягом 1906—1913 рр. у Середній Азії під ділянки переселенців відійшло 13 млн. десятин землі, відібраної в так званих «іногородців»¹³. На Кавказі лише протягом 1900—1908 рр. у корінних жителів було вилучено з користування близько 400 тис. десятин землі¹⁴. З цього приводу газета «Звезда» в квітні 1911 р. писала, що для існуючого в Росії уряду на першому плані завжди сто-

⁸ Пролетарій, 1907, 7 янв.

⁹ Терни труда, 1906, 24 дек.

¹⁰ Див.: Кауфман А. А. Переселение и колонизация.—СПб., 1905.

¹¹ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 16, с. 211.

¹² Там же, с. 214.

¹³ ЦДІА СРСР, ф. 391, оп. 5, спр. 691, арк. 6.

¹⁴ Там же, оп. 3, спр. 1187, арк. 8.

ять інтереси експлуататорів¹⁵. Царизм намагався посіяти ворожнечу між народами й за допомогою цього випробуваного засобу послабити революційний рух у країні. Переселяють на Кавказ, зазначалося в надрукованій у «Звезде» статті, а «кавказьке населення, без перебільшення можна сказати, бідніше з кожним днем...»¹⁶. Звертаючись до корінного населення краю, відомий діяч РСДРП С. Г. Шаумян роз'яснював, що російський селянин «такий же пасинок для російського уряду, як і вірменський, грузинський, татарський та ін.»¹⁷.

«Звезда», як й інші більшовицькі газети, часто вміщувала на своїх сторінках кореспонденції від читачів. Вони були, як правило, невеликими за обсягом, але гострими за змістом. Так, у ній були надруковані матеріали про організацію переселень, медичного обслуговування на нових місцях, політику розселення на хутори та ін.¹⁸ На початку січня 1911 р. в газеті з'явилася велика стаття «Переселенський потік», підписана криптонімом «Кн. «Т-ий». Автор глибоко й всебічно, наскільки це дозволив обсяг публікації, проаналізував переселенське питання, відзначивши позитивні сторони міграційних процесів, серед яких на перше місце він поставив збільшення виробництва хліба, й водночас показав абсолютну нездатність уряду зробити хоч що-небудь для економічного прогресу країни¹⁹.

Переселенська політика не виправдала сподівань царизму. Її прямим наслідком було загострення ситуації не тільки в центральних районах, а й на окраїнах Росії. Значна частина переселенців виявилася розореною. Становище ускладнювалося швидким поширенням інфекційних хвороб, від яких загинули сотні тисяч людей. У Сибіру лютує чума, писав в одній із своїх кореспонденцій у «Звезде» В. Д. Бонч-Бруевич (під псевдонімом — Вл. Ольховський), однак «уряд заходів не вживає»²⁰. Опубліковані газетою статистичні матеріали про медичне обслуговування переселенців переконливо свідчили, що ніяких зрушень у цій справі не відбулося. За далеко неповними даними, кількість хворих у лікарнях Сибіру зросла з 15 913 чол. у 1909 р. до 18 155 — в 1910 р.²¹ 250 тис. чол. померли, так і не діставши необхідної допомоги²².

У боротьбі проти царизму поряд з періодичними виданнями більшовики широко використовували й неперіодичну пресу, зокрема листівки. В. І. Ленін ставив їх на одне з перших місць в арсеналі партійних засобів зв'язку з масами. У доступній для селян формі листівки закликали їх не покладати особливих надій на переселення. Так, Катеринославський комітет РСДРП у листівці «Брати селяни» переконливо доводив, що ні Селянський банк, ні землевпорядні комісії, ні переселення на окраїни не врятують їх від голоду і злиднів. «Всіма цими вигадками уряд намагається лише обманути селянську масу, а опору собі шукає в сільських куркулях та глитаях, яким і банк піде на користь, і від землевпорядних комісій що-небудь перепаде, й від продовольчої допомоги що-небудь дістанеться»²³. Кременчуцька соціал-демократична група у виданій у липні 1914 р. листівці зазначала, що в ході столипінської аграрної реформи царський уряд намагався відірвати селянську масу від революційного пролетаріату, віддати їх у цілковиту кабалу сільським глителям. Таким чином, робився висновок у листівці, політика самодержавства привела до гострої необхідності ре-

¹⁵ Звезда, 1911, 9 апр.

¹⁶ Звезда, 1911, 13 янв.

¹⁷ Шаумян С. Г. Избранные произведения.— М., 1978, т. 1, с. 389.

¹⁸ Звезда, 1911, 23 апр., 30 апр., 3 июля.

¹⁹ Звезда, 1911, 6 янв.

²⁰ Звезда, 1911, 5 февр.

²¹ Звезда, 1911, 30 апр.

²² ЦДІА СРСР, ф. 394, оп. 1, спр. 27, арк. 15.

²³ Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократической революциями.— К., 1960, с. 76.

волюційного розв'язання аграрного питання²⁴. Однак, враховуючи конкретну історичну обстановку, більшовики не закликали тоді селян до негайного революційного виступу. «Нині ще не час для такого натиску — він ще попереду», — писав Харківський комітет РСДРП у листівці, виданій 1909 р.²⁵

В період нового революційного піднесення, коли крах столипінської переселенської політики став цілком очевидним, назріла настійна необхідність докладного аналізу переселенського питання. Його блискуче зробив В. І. Ленін у статті «Переселенське питання», яка з'явилася 3 червня 1912 р. на сторінках газети «Невская Звезда». Володимир Ілліч порушив у ній ряд злободенних питань, серед яких одним з найважливіших було з'ясування характеру переселенської політики царизму і ставлення до неї соціал-демократів. Послідовно захищаючи інтереси експлуатованих класів, В. І. Ленін викрив її антинародну суть. Виступаючи проти брехливих заяв царського уряду щодо існуючої організації переселень, Володимир Ілліч на конкретних фактах довів, що реальні умови дуже далекі від тих, які змалювали П. А. Столипін та О. В. Кривошеїн у доповідній записці царю про результати своєї поїздки до Сибіру в 1910 р.²⁶ Селяни, підкреслювалося в статті, «...цілими хмарами сплавляються в Сибір у непристосованих вагонах для худоби, вщерть набитих стариками, дітьми, вагітними жінками. У цих самих вагонах для худоби (із знаменитим написом 40 чоловік, 8 коней) переселенці готують їжу, перуть білизну, тут же лежать часто заразні хворі... На кінцевих пунктах і на станціях переселенців висаджують, в кращому разі, під спеціально влаштовані намети, в гіршому разі, прямо під відкрите небо, під сонце і дощ»²⁷. При цьому слід мати на увазі, зауважував В. І. Ленін, що чиновники переселенського управління «...не договорюють того, що є, і, таким чином, прикрашують дійсність»²⁸. І зауваження Володимира Ілліча було цілком слушним. Про це свідчать, зокрема, матеріали архівів, які тільки після Великого Жовтня стали доступні дослідникам²⁹.

Стаття «Переселенське питання» — блискучий зразок володіння діалектико-матеріалістичним методом пізнання. Справа в тому, що не всі більшовики змогли одразу правильно оцінити значення переселень для економіки країни. У зв'язку з цим В. І. Ленін підкреслював, що було б помилкою не бачити прогресивного в аграрних міграціях. Треба виступати не проти переселень взагалі, зазначав він, а лише проти реакційної за своїм характером переселенської політики царизму, яка породжувала серед певної частини трудящих ілюзії про можливість докорінного поліпшення їх становища в умовах експлуататорського суспільства. «...При правильній організації переселення, — писав Володимир Ілліч, — воно могло б відіграти певну роль у господарському розвитку Росії»³⁰. Однак саме ця неодмінна умова й не виконувалася царським урядом. «Нинішня організація переселенської справи зайвий раз показує і доводить, — підкреслював В. І. Ленін, — що наш «старий порядок» абсолютно не здатний задовольнити найелементарніші господарські потреби населення...»³¹. В легальній пресі В. І. Ленін не міг висловитися в той час більш рішуче, але неважко зрозуміти, що такий висновок підводив до думки про необхідність повалення існуючого ладу.

²⁴ Див.: Там же, с. 461.

²⁵ Там же, с. 263.

²⁶ Столыпин П. А., Кривошеин А. В. Записка председателя Совета Министров и Главноуправляющего землеустройством и земледелием о поездке в Сибирь и Поволжье в 1910 г. — СПб., 1910, с. 8.

²⁷ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 21, с. 316.

²⁸ Там же, с. 317.

²⁹ История СССР, 1980, № 5.

³⁰ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 21, с. 309.

³¹ Там же, с. 310.

Найактуальніші соціально-політичні проблеми того періоду, в тому числі й переселень, дістали відображення на сторінках «Правди» — першої легальної масової робітничої газети. Тільки протягом року, з 22 квітня 1913 р. по 22 квітня 1914 р., у ній було опубліковано 169 селянських кореспонденцій і 52 редакційні статті, присвячені аграрним відносинам³². Дві статті з цього питання написав В. І. Ленін. Одна з них — «Значення переселенської справи» — з'явилася на сторінках газети 1 травня 1913 р.³³ У ній Володимир Ілліч роз'яснював трудящим масам класовий зміст здійснюваних урядом переселень найбідніших верств селянства з густозаселених губерній на окраїни Росії. Проаналізувавши дані урядової статистики, він обгрунтовано довів абсолютну безперспективність такого способу розв'язання аграрного питання. Безперечно, на якийсь час «розрідження» атмосфери в центрі Росії повинно було статися від цього, зазначав В. І. Ленін. Однак воно тривало недовго — «...які-небудь чотири роки (1906—1909). Потім уже починається нова криза, бо величезне зменшення числа переселенців при неймовірному зростанні числа «поворотних» — 36% і 60% — означає, поза всяким сумнівом, кризу і до того ж надзвичайно серйозну, яка охоплює незмірно ширшу арену. Тридцять шість і шістьдесят процентів поворотних переселенців, це — загострення кризи і в Росії і в Сибіру. В Росію повертається найнещасніша біднота, що все втратила і озлобилася»³⁴.

Поряд із статистичними даними В. І. Ленін широко використовував й інші джерела, зокрема мемуарну літературу, яку намагалася обійти мовчанням офіційна преса. Для статті «Значення переселенської справи», наприклад, він узяв факти, наведені в книзі О. І. Комарова — колишнього чиновника лісового відомства, що прослужив 27 років у Єнісейській губернії й добре знав стан справ з переселенням у Сибіру. Посилаючись на його безпосереднє свідчення, Володимир Ілліч показав безмежну тупість високопоставлених царських чиновників, казенщину, казнокрадство і безладдя у веденні цієї справи. «Ділянки не готові, — цитує він О. І. Комарова, — шляхів до них не прокладено, переселенські пункти ще будуються...»³⁵. Аналіз різноманітних за характером даних дав В. І. Леніну можливість зробити важливий у політичному відношенні висновок: «Від нової, буржуазної, аграрної політики, яка проводиться такими засобами і прийомами, якою керують такі соціальні елементи, яка відбувається в такій обстановці, не може вийти нічого крім краху»³⁶.

9 травня 1913 р. газета «Правда» опублікувала статтю В. І. Леніна «Ще про переселенську справу», яка значно доповнила попередню. У ній йшлося про динаміку міграційного руху протягом 1906—1912 рр. На підтвердження своїх висновків про крах аграрної політики царизму Володимир Ілліч навів такі дані: у 1906 р. за Урал переселилися 141 тис. чол., 1907 — 427 тис., 1908 — 665 тис., 1909 — 619 тис., 1910 — 316 тис., 1911 — 190 тис. і в 1912 р. — 196,5 тис. чол. Отже, зазначав він, факт різкого зменшення кількості переселенців після 1909 р. незаперечний, що є одним із свідчень кризи. Поряд з цим В. І. Ленін з'ясував причини незрозумілого широкой громадськості переважання серед них вихідців з українських (переважно з Полтавської, Чернігівської та Харківської) й центрально-чорноземних губерній Росії (Воронезької, Курської та Орловської). «Це — той центр Росії, — пояснював Володимир Ілліч, — де найсильніші залишки

³² Крестьянское движение в России: Июнь 1907 г.—июль 1914 г.—М., 1966, с. 498.

³³ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 23, с. 99—105.

³⁴ Там же, с. 100.

³⁵ Там же, с. 101.

³⁶ Там же.

кріпосництва, де найнижча заробітна плата, де селянським масам живеться особливо тяжко»³⁷. Таким чином, антинаукові твердження дворянсько-буржуазних істориків та економістів про причини переселенського руху в Росії, серед яких вказувалися навіть такі явно безглузді, як вікове тяжіння російського селянина до бродяжництва та невідповідність між зростаючою чисельністю населення Європейської Росії й розмірами земельного фонду³⁸, було розвінчано.

Більшовицька преса приділяла переселенському руху значну увагу, що свідчить насамперед про його велике на той час суспільно-політичне значення. Критика аграрної політики царизму сприяла дальшому згуртуванню революційних сил у країні, зміцненню братерського союзу трудящих мас міста і села у боротьбі за соціальне й національне визволення.

³⁷ Там же, с. 148.

³⁸ См.: Колонизация Сибири в связи с общим переселенческим вопросом.— СПб., 1900, с. 97.

Питання історичного краєзнавства

ВКЛАД НАРОДІВ СРСР У ВІДРОДЖЕННЯ СЕВАСТОПОЛЯ (1944—1957 рр.)

О. В. МЕШКОВ (Севастополь)

У славній 200-річній історії Севастополя важливе місце належить трудовому подвигу севастопольців, який розпочався за рік до закінчення Великої Вітчизняної війни, коли ще йшли жорстокі бої за визволення радянської землі від німецько-фашистських загарбників. Значну допомогу севастопольцям у відбудові міста подали братні народи СРСР. Завдяки їх спільним зусиллям перетворений фашистськими варварами у руїни і попіл Севастополь був за порівняно короткий період заново відроджений.

За даними Надзвичайної державної комісії, в нашій країні ворог зруйнував і спалив 1710 міст, з них 13 були найбільш пошкодженими. В це число входив і Севастополь¹, у якому були повністю зруйновані 36 промислових підприємств, міські комунікації, транспорт і зв'язок, залізничний вузол, гідроелектростанції, низьковольтна міська мережа. Найбільш по-варварському ворог руйнував житлові будинки, установи, школи, архітектурні пам'ятки. За свідченням міського відділу комунального господарства від 15 травня 1944 р., з 980 будов довоєнного житлового фонду в місті збереглося не більше 10—12, а з 5 тис. індивідуальних будинків — не більше 300—400². Загалом, завдані Севастополю фашистськими окупантами матеріальні збитки становили 2,5 млрд. крб.³ (у цінах 1941 р.).

Перед партійними органами, створеними у перші ж дні після визволення міста, стояло складне завдання — відродження Севастополя. Розв'язувати цю проблему було дуже важко, оскільки не вистачало робочої сили, кваліфікованих робітників, відчувалася відсутність ме-

¹ Борьба КПСС за восстановление и развитие народного хозяйства в послевоенный период (1945—1953 годы): Документы и материалы.— М., 1961, с. 44—45.

² Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 35, оп. 1, спр. 285, арк. 2—4.

³ Возрождение Севастополя: Сборник.— Симферополь, 1982, с. 44.

ханізмів і будівельних матеріалів. Крім того, у місті залишилося менше 3 тис. жителів, а працездатних — лише 1019 чол.⁴

Величезну допомогу у відбудові Севастополя подали ЦК ВКП(б) і Радянський уряд. Ще задовго до визволення міста за вказівкою Центрального Комітету партії Наркоматом будівництва СРСР створено «Севастопольбуд» на чолі із заступником наркома М. В. Бехтіним. Вже наступного дня після вигнання фашистів у Севастополь прибули перші 3 будівельні батальйони, які готували причали і пірси для прийняття кораблів Чорноморського флоту⁵. Планувалося також створити будівельний трест і школу ФЗН по підготовці кваліфікованих робітників для нього. В зв'язку з цим були виділені кошти на 1945 р. у сумі 26,5 млн. крб.⁶ Через рік уряд СРСР додатково виділив місту ще близько 80 млн. крб.⁷

Яскраво проявилася у відбудові Севастополя життєдайна сила ленінської дружби радянських народів. Першими ініціаторами подання допомоги виступили дагестанці. В липні 1944 р. члени колгоспу ім. К. Маркса с. Караша Лакського району звернулися до трудящих республіки із закликом почати збір коштів на відбудову Чорноморської фортеці. За короткий строк жителі Лакського і Кахітського районів зібрали близько 760 тис. крб. У зверненні колгоспників Дагестанської АРСР до трудящих Севастополя, надісланого на адресу міськкому партії і міської Ради депутатів трудящих, говорилося: «Разом з усім народом горці Дагестану уважно слідкують за роботою будівельників і громадськості, яка допомагає заліковувати рани міста-героя. Як і раніше ми пишалися захисниками Севастополя, так і тепер ми пишаємося героями праці, тими, хто, не шкодуючи сил, відбудовує Севастополь»⁸.

У грудні 1944 р. севастопольці радо зустріли делегацію з Дагестану. Разом з нею у місто прибуло 12 вагонів з устаткуванням, будівельними матеріалами і продуктами⁹. Патріотичний почин трудящих Дагестанської АРСР був підхоплений усією країною. Трудящі Владивостока відправили у Севастополь 2 пересувні електростанції по 3 тис. кВт, моряки Північного флоту зібрали на відбудову міста понад 30,5 млн. крб. готівкою і майже на 6,5 млн. крб. облігацій державних позик¹⁰. Працівники дошкільних установ міста Фрунзе Киргизької РСР і міста Уфи Башкирської АРСР зібрали й надіслали севастопольцям кошти й устаткування для дитячих садків, а також книги та іграшки. Трудящі Хабаровська зібрали на будівництво севастопольського Будинку піонерів 418 тис. крб.¹¹

На прохання секретаря міськкому партії А. О. Саріної подати допомогу по забезпеченню лікарень і дитячих садків Севастополя білизною, ковдрами, одягом відгукнулися івановські ткалі. Вони зібрали і відправили у місто 2 вагони мануфактури, з якої були пошиті простині, наволочки тощо¹². У місто безперервним потоком прибували поїзди з устаткуванням й апаратурою, будівельними матеріалами і продовольством. Особливо значну допомогу подавали севастопольцям трудящі Москви, Ленінграда, Іваново, Свердловська, Брянська, Новосибірська, Хабаровська, Владивостока, Фрунзе, Уфи, Ташкента та інших міст.

⁴ Історія міст і сіл Української РСР: Кримська область.— К., 1974, с. 190.

⁵ Возрождение Севастополя. Сборник, с. 7.

⁶ Державний архів м. Севастополя, ф. Р—79, оп. 2, спр. 6, арк. 1.

⁷ Правда, 1946, 4 марта.

⁸ Слава Севастополя, 1944, 29 авг.; 15, 17 сент.

⁹ Там же, 3 дек.

¹⁰ Правда, 1944, 4 июня.

¹¹ Слава Севастополя, 1944, 2 сент.; 1945, 4 февр.

¹² Возрождение Севастополя, с. 11.

Ленінградські проектувальники подали велику допомогу в роботі проекту щодо відбудови й реконструкції Морського заводу ім. Серго Орджонікідзе. Проектуванням забудови Севастополя займалися 27 проектних організацій Радянського Союзу¹³.

У зв'язку з тим, що в Севастополі не вистачало кваліфікованих робітників, інженерів і спеціалістів, міська партійна організація розгорнула широку роботу по залученню населення до відбудовних робіт. Значного поширення у місті набув рух черкасовців. За прикладом сталінградської патріотки А. Черкасової в червні — липні 1944 р. було створено 43 черкасовські бригади, в серпні їх було уже 180, а в грудні — 497¹⁴.

Великий вклад у відродження міста внесли моряки Чорноморського флоту і військові будівельники. 5 жовтня 1944 р. туди повернулася ескадра Чорноморського флоту. Славною традицією стало шефство воїнів-чорноморців над підприємствами, установами, школами, районами Севастополя. Широкого розмаху набуло змагання між міськими й армійськими будівельними організаціями. Воїни-будівельники показували високі зразки трудового героїзму. Так, каменяр Реза Мірзаєв щодня виконував виробничі завдання на 150%¹⁵.

Відбудовуючи своє місто, севастопольці водночас подавали допомогу фронту. У 1944 р. трудящі міста із своїх заощаджень внесли 256 тис. крб. на побудову танкової колони «Героїчний Севастополь». При цьому вони запевняли партію й уряд, що докладуть усіх зусиль до того, щоб якнайшвидше відродити любий Севастополь¹⁶. Наслідуючи цей почин, рибалки міста за короткий строк зібрали 300 тис. крб. на бронекатер «Слава Севастополя»¹⁷.

Першу річницю визволення міста, що збіглася з днем Перемоги радянського народу над фашистською Німеччиною, севастопольці відзначали такими досягненнями: в дію було введено 32 підприємства промисловості, відбудовано 112 408 кв. м житла, 56,5 км водопровідної мережі, каналізацію, відремонтовано 3240 погонних метрів шляхів і тротуарів, відкрито 47 магазинів і рундуків, 36 їдалень. У 9 школах навчалося 3,5 тис. дітей. Почали працювати 8 дитячих садків на 410 місць, 62 лікувально-профілактичні установи, в тому числі 4 лікарні на 375 ліжок¹⁸⁻¹⁹.

Активну участь у відбудові Севастополя брали трудящі братніх республік. На адресу виконкому міської Ради з різних районів країни надходили тисячі заяв з проханням про направлення на роботу. Наведемо кілька прикладів.

«Дорогі товариші! Не відмовте в моєму проханні: я хочу будувати Севастополь. Прошу надіслати мені виклик. А. Никифоров, м. Поті».

«Я нині живу однією думкою: якнайшвидше повернутися в Севастополь і взяти найактивнішу участь у його відбудові. Є. Трубова, м. Йошкар-Ола».

«Я живу і працюю в Свердловську. Але нині повинна щоб то не стало приїхати в героїчне місто і взяти участь у його відбудові. Тут під час оборони Севастополя загинув мій чоловік. Г. Кисельова, м. Свердловськ»²⁰.

Більш як з 50 областей, країв, міст і сіл у Севастополь прибули люди різних спеціальностей. Але було багато й таких, які не мали ніяких професій. Основну їх масу становила молодь віком 16—17 років.

¹³ Севастопольський стронтель, 1982, 22 апр.

¹⁴ Історія міст і сіл Української РСР: Кримська область, с. 191.

¹⁵ Державний архів м. Севастополя, ф. Р—539, оп. 1, спр. 90, арк. 61.

¹⁶ Слава Севастополя, 1944, 2 люля.

¹⁷ Історія міст і сіл Української РСР: Кримська область, с. 192.

¹⁸⁻¹⁹ Слава Севастополя, 1945, 9 мая.

²⁰ Возрождение Севастополя, с. 10.

У зв'язку з цим партійні організації Севастополя в 1945 р. розгорнули широку роботу по створенню шкіл ФЗН. Протягом кількох років їх було відкрито 43²¹.

Молодь становила близько 80% працюючого населення міста. Комсомольсько-молодіжні бригади, як правило, виконували виробничі норми на 150—200%. Хлопці і дівчата виконували будь-яку роботу, навіть і таку, як розчистка завалів, що були буквально начинені бомбами, снарядами, мінами, що їх залишив ворог.

Перший секретар міськкому ВЛКСМ П. М. Рогачев, який після визволення Севастополя очолював комсомольську організацію, у своїх спогадах писав: «То був час найбільшого випробування духу і фізичної сили. Нині молоді важко уявити, що означала у той час розчистка завалів. Адже всі роботи виконувались вручну, всі вантажі носили на собі. Тачки, кірки й носилки ще не були тоді оголошені «поза законом». Руки у кров'яних мозолях... Рукавиць не вистачало. Одяг і взуття зношувалися дуже швидко. Але ніхто не ремствував і не шукав легшої роботи...»²².

Активну участь у відродженні міста брали також й жінки. На його будовах працювали колишній секретар міськкому партії по промисловості А. О. Саріна, колишній секретар райкому партії Є. П. Гирдімова, а також Н. В. Басак, О. С. Федоринчик, М. Т. Тимченко та ін. Зразу ж після вигнання фашистів у рідне місто повернулася молодий інженер-будівельник Н. Хом'якова. Нині вона заслужений будівельник УРСР, пенсіонерка і продовжує працювати на новобудовах Севастополя.

Багато молодих будівельників, які прибули на відбудову міста з різних союзних й автономних республік, назавжди зв'язали свою долю із Севастополем. Наприклад, Є. А. Ребров ще юнаком прибув у місто з берегів Волги. Нині він прославлений бригадир-будівельник, Герой Соціалістичної Праці, почесний громадянин Севастополя. Там починали свій трудовий шлях будівельники: українець М. І. Сапіга, нині кавалер ордена Жовтневої Революції; татарин А. Х. Башманов, нині кавалер ордена Трудового Червоного Прапора; башкир Ш. Н. Нуртдінов, нині кавалер ордена Знак Пошани; білоруска В. Н. Харчук, нині кавалер орденів Трудової Слави 2-го і 3-го ступенів та багато ін.

Великими успіхами севастопольці відзначили другу річницю визволення міста. За цей період в ньому вступили в дію 2 електростанції, потужність яких набагато перевищувала довоєнну, працювало 14 шкіл, 12 дитячих садків, 10 яслів, 3 радіовузли (до війни був один). Розпочалися роботи по будівництву АТС, був відновлений Історичний бульвар і пам'ятники, що знаходилися на ньому. А найголовнішим було те, що понад 31 тис. чол. переселилися з палаток, бараків і підвалів у відбудовані та нові будинки²³.

Вся країна уважно слідкувала за відродженням міста-героя. У численних листах і привітаннях, які надходили з різних куточків, радянські люди висловлювали почуття гордості подвигом будівельників. У листі, що написав гвардії сержант А. Таргінов, туркмен за національністю, наприклад, говорилося: «Дорогі друзі севастопольці! Ми визволили від ворога ваше місто, будуйте його ще більш красивішим і могутнішим. Знайте, що нашу мирну працю дбайливо охороняють гвардійці, які носять ім'я легендарного Севастополя»²⁴. Літом 1946 р., відвідавши місто, безстрашний снайпер, Герой Радянського Союзу Л. Павличенко, яка в період оборони Севастополя знищила понад 300 ворожих солдатів і офіцерів, говорила: «Жити і працювати в Севасто-

²¹ Там же, с. 87.

²² Там же, с. 81.

²³ Слава Севастополя, 1946, 9 мая.

²⁴ Там же, 15 июня.

полі тепер так само почесно, як і у дні війни захищати його. Слова: «Я відбудовую Севастополь» звучать так само гордо, як і слова: «Я захищав Севастополь»²⁵.

У 1946 р. севастопольці приступили до виконання першого після-воєнного п'ятирічного плану. Відповідно до нього планувалося за п'ять років відновити і побудувати 270 тис. м² житлової площі²⁶. Міські комітет партії та виконком Ради депутатів трудящих вели активну масово-політичну й роз'яснювальну роботу серед трудящих міста, керували будівництвом. Розгорнувся масовий рух за перевиконання норм і дострокове завершення першої п'ятирічки. Севастопольці включилися в соцзмагання з жителями Новоросійська і Сталінграда.

До середини 50-х років Севастополь був в основному відбудований. За трудовий героїзм місто було нагороджено до 100-річчя першої оборони 1854—1855 рр. орденом Червоного Прапора. В лютому 1957 р. Севастопольський міськком партії повідомив у Центральний Комітет Компартії України про закінчення відбудови Севастополя²⁷.

Нині Севастополь — місто республіканського підпорядкування з населенням понад 340 тис. чол., великий промисловий і науковий центр півдня країни. Його житловий фонд збільшився порівняно з довоєнним у 5 разів. У Севастополі налічується близько 1 тис. проспектів, вулиць і провулків, 14 бульварів і скверів, 6 парків. Протягом останніх років у місті побудовано нові корпуси міської лікарні, Будинок політичної освіти, Палац культури рибалок, готель «Крим» на 640 і кіно-театр «Москва» — на 600 місць. На міських магістралях працює більше 250 тролейбусів і 350 автобусів, близько 300 таксі. Для теплоходів і катерів впорядковано 12 причалів.

У Севастополі діють такі великі промислові виробничі об'єднання, як Морський завод ім. Серго Орджонікідзе, «Атлантика» і управління «Південрибхолодфлот», приладобудівний завод ім. В. І. Леніна, «Ера» та ін. У місті працюють 5 науково-дослідних інститутів і лабораторій, два інститути Академії наук УРСР — Морський гідрофізичний і Біології південних морів, що ведуть комплексне вивчення Світового океану. 2 вищі військово-морські училища готують кадри для Військово-Морського Флоту. Севастопольський приладобудівний інститут за 20 років свого існування став одним з великих навчальних і науково-дослідних центрів.

Севастополь — це місто-музей просто неба. У ньому налічується близько 1200 пам'ятників археології, історії та культури. Численні меморіали, обеліски, скульптурні групи побудовані в пам'ять про події і людей, які прославили нашу Вітчизну. Великою популярністю користуються Музей героїчної оборони і визволення Севастополя з унікальними за своїм значенням панорамою оборони Севастополя 1854—1855 рр. і діорамою «Штурм Сапун-гори 7 травня 1944 р.», Музей Червонопрапорного Чорноморського Флоту, Севастопольський художній музей, Херсонський державний історико-археологічний заповідник. У місті налічується понад 150 музеїв, створених на громадських засадах на підприємствах, в установах, школах і військових частинах.

До 200-річчя з дня заснування міста на площі Нахімова, на місці перших кам'яних будов, що поклали початок Севастополю, встановлено пам'ятний знак, на якому викарбовано: «Місто, гідне пошани».

²⁵ Там же, 7 юля.

²⁶ Возрождение Севастополя, с. 19.

²⁷ Социалистическое народное хозяйство Крымской области (1945—1970 гг.): Сб. документов и материалов.— Симферополь, 1980, с. 113—114.

ДО 200-РІЧЧЯ МІСТА МЕЛІТОПОЛЯ

Б. Д. МИХАЙЛОВ (Мелітополь)

В історичній і довідковій літературі існує твердження про те, що м. Мелітополь було утворено у 1842 р.¹ Підставою для цього став, очевидно, урядовий указ від 7(19) січня 1842 р. про переведення казенного поселення Новоолександрівки в Мелітопольському повіті в розряд повітових і перейменування його у Мелітополь. У зв'язку з цим в указі йшлося про необхідність «скласти для міста... герб і план, ...дарувати всі права і переваги, з наділом землі для вигону, ...перетворити в міщан тих жителів міста Мелітополя, які виявлять на це бажання, а інших залишити в стані поселян»².

Однак численні документи свідчать, що Мелітополь виник значно раніше, а саме — після реалізації проекту Г. О. Потьомкіна про приєднання до Росії північнопричорноморських степів і Криму, коли в 1784 р. було створено Таврійську область, до якої у складі семи повітів ввійшов і Мелітопольський. Потьомкіну було наказано «...побудувати міста... повітові, і в них відкрити присутствені місця»³. В його реляції від 7 (18) лютого 1784 р. вказувалось, що для Мелітопольського повіту необхідно «побудувати місто, назвавши його Мелітополем»⁴.

Виконуючи наказ Потьомкіна від 9(20) липня 1785 р., таврійський намісник Каховський оглянув землі в районі озера Молочного⁵, де мав бути побудований адміністративний центр Мелітопольського повіту. В складеному Л. М. Максимовичем «Новом і полном географическом словаре Российского государства», що вийшов у 1788 р., вже було вміщено 2 довідки: на стор. 173 — «Мелітополь, місто в Таврійській області, біля річки Молочні води» та на стор. 207 — «Молочні води, ріка в Таврійській області, при якій знаходиться місто Мелітополь»⁶. Пізніше в «Географическом словаре Российского государства» з'явилася така довідка: «Мелітополь, повітове з 1785 року, місто Таврійської губернії, лежить біля річки Молочні води; що становить так зване Молочне озеро., відстанню від Санкт-Петербурга 2488, Москви — 1768, від губернського міста Сімферополя на північ 220 верст»⁷. В цьому ж словнику є ще одна згадка про місто: «Молочні води, або Молочна річка в Таврійській губернії, яка вливається в озеро Молочне, біля неї знаходиться повітове місто Мелітополь»⁸.

У 1864 р. в книжці «Городские поселения в Российской империи» було вміщено таке повідомлення: «Яким би слабим не було населення цього краю, але із заснуванням Таврійської області тут був відкритий

¹ Радионов М. Статистико-хронологико-историческое описание Таврической сархии.—Симферополь, 1872, с. 162—163; Татарнинов П. Очерк Таврической губернии в историко-географическом отношении.—Симферополь, 1894, с. 61; Энциклопедический словарь.—СПб., 1896, т. XIX, с. 29; Дзякович П. К. История Мелитополя.—Мелитополь, 1898, с. 12; Большая советская энциклопедия: 3-е изд.—М., 1974, т. 16, с. 46; Советский энциклопедический словарь.—М., 1978, с. 796; История городов и сел УССР: Запорожская область.—К., 1981, с. 413.

² Полное Собрание Законов Российской Империи (далі — ПСЗ) II, т. XVII, № 15193.

³ ПСЗ I, т. XVII, № 15 924, 15 925.

⁴ Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии (далі — ИТУАК).—Симферополь, 1893, № 19, с. 71—72.

⁵ Записки Одесского общества истории и древностей (далі — ЗООИД), 1881, т. 12, с. 323, № 192; Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края.—Одесса, 1836, ч. I, с. 174.

⁶ Максимович Л. М. Новый и полный географический словарь Российского государства.—М., 1788, ч. III, с. 173, 207.

⁷ Щекатов А. М. Географический словарь Российского государства.—М., 1805, ч. 4, отд. I, с. 231.

⁸ Там же, с. 309.

повіт Мелітопольський і місту Мелітополю виділено місце біля озера Молочного»⁹.

Проте на карту Мелітопольського повіту, складену в 1793 р., місто Мелітополь не нанесено, натомість вказано лише село Кизильяр, розташоване на правому боці балки Кизильяр, на ділянці № 40¹⁰.

Однак як повітове місто Мелітополь і через кілька років після свого заснування ще не відігравав якоїсь помітної ролі в адміністративному та економічному житті краю. Причиною цього були, очевидно, події, пов'язані з російсько-турецькою війною 1787—1791 рр., коли переселення відставних солдатів і селян на землі Північної Таврії тимчасово припинилося¹¹. Крім того, тоді ж посилюлися озброєні напади ногайців і татар на частини російської армії¹². Так, у 1788 р. «знову узгоджений» тракт між Олександрівським посадом (нині — Запоріжжя) і Токмаком був «небезпечним для перевезення грошових листів та естафет» через напади ногайських орд¹³. Тільки після закінчення війни у 1792 р. на Молочних водах з'являються поселенці — козаки із сім'ями¹⁴, а трохи пізніше, у 1796 р., і селяни з Малої Знаменки Дніпровського повіту¹⁵, які заснували с. Дубове (нині — с. Спаське), та татари з Кизлярського степу¹⁶, які заслужили довіря царського уряду ще в період російсько-турецької війни 1774 р.¹⁷

Є свідчення, що в 1795—1796 рр. в балці Кизильяр з'явилося 6 будинків слободи Новоолександрівської, яку назвали так нібито на честь російського полководця О. В. Суворова¹⁸. «Кизильяр» — слово тюркського походження, в перекладі означає «дівоча балка»¹⁹. Однак у списках ногайських аулів, що з'явилися на річці Молочній в 90-х роках XVIII ст., поселення Кизильяр не значиться, як, наприклад, розташовані поруч Богурдак та Єдинохта²⁰, оскільки в ньому жили українські поселенці²¹.

Жителі Богурдака та Першої Єсибеї, які були розташовані на лівому березі Молочної, навпроти Кизильяра-Новоолександрівки, у звіті «доглядачу» ногайців графу де Мезону від 23 грудня 1817 р. писали, що «...обидві згадані громади нині живуть над річкою Молочною, де по той бік цієї річки Молочної земля не належить цим двом громадам, а належить казенним поселенцям»²².

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Кизильяр зливається із слободою і офіційно називається Новоолександрівкою²³. І хоч розташована вона була на перехресті торговельних шляхів, розвивалася повільно. Не випадково в 1796 р. царський уряд розмістив «присутствени

⁹ Городские поселения в Российской империи. — СПб., 1864, т. IV, с. 682.

¹⁰ ЦДВІА СРСР, ВУА, № 20 986, арк. 20.

¹¹ Кримський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. 799, оп. 1, спр. 147, арк. 4.

¹² ИТУАК, 1916, № 53, с. 191.

¹³ Новицкий Я. П. История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей. — Екатеринослав, 1905, с. 83.

¹⁴ Голубуцкий В. А. Черноморское казачество. — К., 1956, с. 208.

¹⁵ КОДА, ф. 377, оп. 1, спр. 427, арк. 3.

¹⁶ ПСЗ II, т. XXIII, № 17 401; ИТУАК, 1896, № 24, с. 27—28.

¹⁷ Высочайшие рескрипты императрицы Екатерины II и Министерская переписка по делам Крымским. — М., 1872, с. 102.

¹⁸ Таврическая епархия Гермогена, епископа Псковского и Порховского, бывшего Таврического и Симферопольского. — Псков, 1887, с. 229; Дзякович П. К. История Мелітополя, с. 13. (Дзякович повідомляв, що в 1896 р. святкували 100-річний ювілей міста, який, на його думку, пройшов непомітно).

¹⁹ Фоменко В. Звідки ця назва? — Дніпропетровськ, 1969, с. 44—45. (І нині балка, а також передмістя Мелітополя називаються Кизияр або Кизильяр. — Б. М.).

²⁰ Сергеев А. Ногайцы на Молочных водах (1790—1832). — ИТУАК, 1912, № 48, с. 87, док. № 35; с. 103, док. № 53.

²¹ Андреевский И. Путевые заметки при объезде Днепровского и Мелітопольского уездов Таврической губернии в 1835 г. — Одесса, 1839, с. 79.

²² ИТУАК, 1912, № 48, с. 123, док. № 88.

²³ Журнал Министерства Внутренних дел, 1839, ч. XXXI, с. 319.

місяця» Мелітопольського повіту в 1796 р. в селищі Токмак²⁴, а з 1801 р.— у м. Оріховому²⁵.

Такі випадки в історії не поодинокі. Наприклад, Катеринослав був губернським адміністративним центром, а його присутствені місця довгий час знаходилися в Кременчуці²⁶. І навіть більше того, Катеринославська казенна суконна мануфактура до 1794 р. розміщувалася в Білорусії в с. Дубровному²⁷.

На початку XIX ст. потік переселенців на землі Північної Таврії значно збільшився. У 1811, 1814 й 1816 рр. в Новоолександрівку було переселено групи селян із с. Сбичаного Білгородського повіту та з с. Чернігівки²⁸. В 1814 р. у слободі будується Олександрівська церква²⁹.

Поступово Новоолександрівка перетворюється завдяки вигідному фізико-географічному положенню в один з головних торговельно-економічних центрів краю. В «Економічних примітках» до планів Генерального межування Мелітопольського повіту Таврійської губернії, що проводилося на початку XIX ст., є відомості про с. Кизильяр—Новоолександрівку. В них, зокрема, значиться, що це «...володіння казенного відомства селян, з виділеною в одному місці церковною землею. Число дворів — 297, чоловічих душ — 740, жіночих душ — 754. Річки Молочної по праву сторону при затоці від неї, і по обидві сторони урочища Кизильяра. В селі церква дерев'яна, названа в честь Олександра Невського. Церковна земля на правому березі річки Молочної, в селі 6 крамниць, в яких проводиться торгівля різними товарами, два будинки для пиття. Ярмарки бувають 1-го тижня на Світло-христову неділю, 2-а — червня 29 дня в день святих апостолів Петра і Павла і 3-я — в грудні в день чудотворця Миколи, на які приїжджають купці з різних міст — торгівлю ведуть більше худобою й іншими шовковими і паперовими товарами»³⁰. Так, у 1830 р. на ці ярмарки було привезено товарів на 48 609 крб. 80 коп.³¹, а в 1847 р. товарообіг зріс до 300 тис. крб. сріблом³².

В 1842 р. у зв'язку з тим, що Мелітопольський повіт, який займав велику територію від р. Дніпра до р. Берди, було поділено на 2—Мелітопольський (від р. Дніпра до р. Молочної) і Вердянський (від р. Молочної до р. Берди), а слобода Новоолександрівка стала на той час значним торговельним і культурним центром Північної Таврії, її знову перейменували в Мелітополь і перевели туди з м. Оріхового повітове управління. Жителям міста надавалися привілеї: протягом п'яти років купці звільнялися від гільдійських повинностей, міщани — від грошового податку в казну, а все місто — від військового постою³³.

У 1845 р. постало питання про дальшу забудову Мелітополя³⁴. Однак лише в 1867 р. був затверджений план проведення містобудівних робіт³⁵. В центрі міста з'явилися кам'яні будинки. На початок 90-х років їх уже налічувалося понад 900, у тому числі 60 дво- і триповер-

²⁴ ПСЗ I, т. XXIII, № 17 514.

²⁵ ПСЗ I, т. XXVI, № 19 757.

²⁶ Дружинин Е. И. Северное Причерноморье 1775—1800 гг.—М., 1959, с. 178.

²⁷ Там же, с. 232—235.

²⁸ ЦДА СРСР, ф. 1281, оп. 11, спр. 132, арк. 140 зв.; Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Мелитопольского уезда.—Симферополь, 1885, (прилож. к табл. с. 3); КОДА, ф. 26, оп. 1, спр. 2842, арк. 2—9.

²⁹ Историко-хронологическое описание церквей епархии Херсонской и Таврической.—Одесса, 1848, с. 67; ЗООИД, 1850, т. 2, с. 206.

³⁰ ЦДАДА, ф. 1355, № 1558, арк. 10—10 зв.

³¹ КОДА, ф. 26, оп. 1, спр. 6736, арк. 41 зв.

³² Обзорные Российской империи: Таврическая губерния. — СПб., 1849, т. XI, ч. 2, с. 13.

³³ ПСЗ II, т. XVII, № 15 193.

³⁴ КОДА, ф. 26, оп. 1, спр. 14 596, арк. 1—25.

³⁵ Там же, ф. 27, оп. 13, спр. 844, арк. 171.

хових³⁶. Крім того, відкрилися лікарня на 20 ліжок, жіноча та чоловіча гімназія, реальне училище. В 1880 р. вулиці Мелітополя були вимощені гранітом. З 1895 р. почала діяти електростанція, а з 1899 р.— водопровід³⁷.

Водночас із забудовою в Мелітополі зростало населення. Якщо у 1848 р. його кількість становила 2385 чол.³⁸, то на початку ХХ ст.— вже понад 15 тис.³⁹

Таким чином, аналіз документів свідчить, що Мелітополь як політико-адміністративний центр існує з 1784 р. Це дає підставу стверджувати, що місто існує вже 200 років.

Нині Мелітополь — місто обласного підпорядкування. В ньому проживають понад 170 тис. чол. Розвинуті машинобудування, харчова та легка промисловість. Є 2 інститути (педагогічний та інститут механізації сільського господарства), 4 середні спеціальні учбові заклади, 26 загальноосвітніх шкіл, 13 клубів і будинків культури, 94 бібліотеки, дві музичні і художня школи, краєзнавчий музей, міський парк культури і відпочинку.

Місто має славні революційні, бойові й трудові традиції. Свій двохсотрічний ювілей воно зустрічає вагомими трудовими здобутками. Підприємства машинобудівної, легкої і харчової промисловості Мелітополя випускають більш як 130 найменувань продукції з державним Знаком якості. Вона надходить у всі братні республіки і в 50 країн світу. Понад 27 тис. жителів міста — ударники комуністичної праці.

Впевнено дивиться трудовий Мелітополь у майбутнє. До 2000 року в ньому буде здійснено великі будівельні роботи, які нададуть йому закінченого архітектурного вигляду. Значно розширяться нові мікрорайони — Червона гірка, Новий Мелітополь, Південний житловий масив. У наступній п'ятирічці місто одержить природний газ, на його вулицях ходитимуть тролейбуси, будуть збудовані новий дитячий спортивний комплекс, кінотеатр, школи.

У дні святкування двохсотрічного ювілею міста не можна не порадіти успіхам цього розвинутого промислового і культурного центру півдня України.

³⁶ Розенштейн А. С. Описание города Мелитополя.— Мелитополь, 1891, с. 8.

³⁷ Михайлов Б. Д. Мелитополь. Историко-краеведческий очерк.— Днепропетровск, 1980, с. 12.

³⁸ (Герсиванов). Военно-статистическое обозрение Российской империи. (Таврическая губерния).— СПб., 1849, т. XI, ч. 2, с. 92.

³⁹ Михайлов Б. Д. Указ. соч., с. 12.

* * *

З ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ ФОРМУВАНЬ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ (1918—1938 рр.)

Д. Д. ПИХА (Київ)

У спільній боротьбі за новий, справедливий мир, як відзначається в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», виникло велике братство людей праці, почуття єдиної родини, зміцнилася дружба народів нашої багатонаціональної країни¹. Частиною радянського народу — нової історичної спільності людей, яка склалася за роки будівництва соціалізму,

¹ Див.: Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 р. К., 1982, с. 6.

є й наші Збройні Сили. Їх організація, як і соціалістичної держави в цілому, здійснювалася відповідно до ленінської національної політики. У даному повідомленні автор прагне висвітлити основні форми втілення принципів цієї політики в радянському військовому будівництві в роки громадянської війни та побудови соціалізму в СРСР. Це було зумовлено конкретно-історичними умовами того часу.

Після перемоги Великого Жовтня для захисту першої в світі держави трудящих було створено Робітничо-Селянську Червону Армію, декрет про організацію якої В. І. Ленін підписав 15 січня 1918 р. За своїм характером та соціально-політичною сутністю вона корінним чином відрізнялася від армії царської Росії та інших буржуазних країн світу. За царизму представники багатьох народів перосійської національності, зокрема казахи, киргизи, таджики, туркмени, узбеки, якути, корінні жителі Півночі й Північного Кавказу, взагалі не призивалися на військову службу. Самодержавний уряд боявся довірити зброю найбільш експлуатованим та пригнобленим. Докорінна відмінність Червоної Армії від армій капіталістичних країн визначалася природою соціалістичної держави, в якій був повністю й назавжди ліквідований соціальний та національний гніт. Як за своїми цілями й завданнями, так і за складом Червона Армія була дійсно народною. Вона мала захищати класові інтереси трудящих усіх націй та народностей.

Ленінський декрет скасував перепони й обмеження, які існували під час призову на військову службу. В цьому документі особливо підкреслювалося, що РСЧА повинна формуватися з «усіх громадян Російської республіки... хто готовий віддати свої сили, своє життя для захисту завоювань Жовтневої революції, влади Рад і соціалізму»².

І коли у 1918 р. пролунав ленінський заклик: «Соціалістична Вітчизна не безпелець!», на нього відгукнулися сотні тисяч передових робітників і селян — представників усіх народів нашої країни. З метою організації відсічі об'єднаним силам зовнішньої та внутрішньої контрреволюції вони вступали до лав Червоної Армії. Її частини й з'єднання являли собою багатонаціональні військові формування, в яких панували відносини довіри, товариської взаємодопомоги, непорушної, міцної бойової дружби. Основу, ядро нової армії становили бійці — росіяни. В роки громадянської війни у складі РСЧА їх налічувалося 77,6% від загальної кількості воїнів³.

Інтереси надійного захисту історичних завоювань Великого Жовтня і зміцнення влади трудящих, особливо в колишніх національних окраїнах, вимагали залучення до цієї справи широких мас місцевого населення. В зв'язку з цим почали створюватися національні військові формування як в усередині бойової Червоної Армії, так і окремо в інших радянських республіках. При цьому Комуністична партія ніколи не розглядала національні формування як ідеальну форму військового будівництва в соціалістичній державі. Інтернаціональна природа останньої диктувала й необхідність аналогічного характеру армії. Тому у складній обстановці того часу, коли ще повністю не були ліквідовані недовіра та обережне ставлення однієї нації до іншої, а буржуазні елементи, прикриваючись прапором «національних інтересів», вели активну боротьбу проти Радянської влади, національне військове будівництво давало можливість, по-перше, залучати до справи захисту соціалістичної Батьківщини десятки і сотні тисяч представників раніше пригноблених національностей; по-друге, розвивати та зміцнювати інтернаціональну пролетарську класову солідарність, яка була важливою передумовою перетворення Збройних Сил нашої країни в армію братерства й дружби народів.

² КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза. Документы. 1917—1968. М., 1969, с. 19.

³ Центральний державний архів Радянської Армії (далі — ЦДАРА), ф. 9, оп. 9, спр. 4, арк. 22.

Практичні результати діяльності Комуністичної партії по створенню національних формувань у складі РСЧА в роки громадянської війни виявилися майже відразу. Вже у 1918 р. було сформовано окремий татаро-башкирський батальйон. Протягом весни й влітку 1919 р. створюються ще 4 татарські стрілецькі бригади. Було організовано й окрему Башкирську армію у складі кавалерійської дивізії і стрілецької бригади. Всі вони зробили вагомий вклад у розгром Колчака, Дутова, Денікіна та інших ворогів Радянської влади. Частини 4-ї татарської бригади з боями пройшли від Уралу до Туркестану. Там це з'єднання ввійшло до складу військ Туркестанського фронту й взяло активну участь у боротьбі проти контрреволюційного оренбурзького білого козацтва та розбійницьких басмацьких банд⁴. Комуністична партія активно сприяла також залученню до лав Червоної Армії трудящих східних районів країни, які раніше не призивалися на військову службу. В квітні 1919 р. було сформовано 1-й радянський киргизький стрілецький полк, а влітку того ж року — киргизьку кавалерійську дивізію. У складі РСЧА вони громили націоналістичні басмацькі банди й інші, ворожі Радянській владі сили, які тероризували мирне населення Середньої Азії⁵.

Для захисту революційних завоювань Великого Жовтня в усіх радянських республіках теж було організовано збройні сили. Хоч вони і комплектувалися за інтернаціональним принципом, у них переважали представники корінної національності.

Ще в грудні 1917 р. було створено перше військове формування на Україні — полк Червоного козацтва. Його командиром став В. М. Примаков. Основу цієї бойової частини становили робітники — червоногвардійці Харкова, а також революційно настроєні солдати старої армії*. 31 грудня 1917 р. уряд Радянської України закликав трудящих поповнювати її ряди. У зверненні до народу, зокрема, підкреслювалося: «Усі, хто прагне боротися проти буржуазії та контрреволюції, хто відчуває себе вільним сином вільного народу Української Народної Республіки, — всі записуйтеся в полки Червоного козацтва»⁶.

Незабаром, 20 січня 1918 р., Український Радянський уряд видав декрет «Про організацію народно-революційної соціалістичної армії на Україні». В ньому зазначалося: «Для захисту й зміцнення народної влади та для остаточної перемоги робітників і найбільшого селянства над буржуазією організувати нову соціалістичну Робітничо-Селянську Червону Армію — Червоне козацтво»⁷. Завдяки активній агітаційній та організаторській діяльності більшовицьких організацій України в найкоротший строк було організовано ряд нових військових частин. Так, у Кременчузі створено 3-й Червоний полк і кілька червоногвардійських загонів. Одночасно в Харкові було сформовано 1-й Пролетарський полк ХПЗ, 1-й Робітничо-селянський та 1-й Пролетарський кулеметний полки, 1-й Партизанський загін і 1-й інженерний робітничо-селянський полк⁸. Швидко організовувалися військові частини також у Донбасі, Катеринославі, Полтаві та інших містах і районах республіки. Згодом усі військові формування України, а також озброєні загоны, які прибули на допомогу українському народові з Радянської Росії, були згруповані в три армії⁹. У короткий строк вони розгромили

⁴ Лахтиков М. Советская Армия — армия братства и дружбы народов СССР. М., 1952, с. 38, 40.

⁵ Там же, с. 39.

* 18 червня 1919 р. полк було розгорнуто у бригаду, яку, в свою чергу, 1 листопада перетворено у кавалерійську дивізію. 2 жовтня 1920 р. її реорганізовано в 1-й Кінний корпус Червоного козацтва.

⁶ Вестник Украинской Народной Республики, 1917, 31 дек.

⁷ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. К., 1957, т. 3, с. 51.

⁸ Краснознаменный Киевский. К., 1979, с. 15.

⁹ Там же, с. 16.

Каледіна в Донбасі й війська контрреволюційної Центральної ради. Радянську владу було встановлено майже на всій території республіки.

Однак у березні 1918 р. становище на Україні серйозно погіршилося. Почалася її окупація австро-німецькими загарбниками. З ними повернулася й Центральна рада. В Катеринославі 17 березня відкрився II Всеукраїнський з'їзд Рад. Особливу увагу його делегатів було звернено на необхідність посилення роботи по зміцненню збройних сил. Наприкінці березня до лав захисників Радянської влади на Україні вступило більш як 4000 добровольців з Катеринославщини, 800 — з Луганська, понад 3000 — з Юзово-Макіївського району, майже 3500 — з Чернігівської губернії, 2000 — з Полтави, 1000 — із Сум, 400 — з Куп'янська, 1500 чол. — з Олександрівська¹⁰.

Велику допомогу нашій республіці в технічному оснащенні її збройних сил подала РСФРР. Лише протягом березня — квітня 1918 р. на Україну було відправлено з Радянської Росії 165 тис. гвинтівок, 1840 кулеметів, 36 гармат, 23 тис. ручних гранат і більш як 17 млн. патронів¹¹.

Згідно з рішеннями II Всеукраїнського з'їзду Рад усі військові частини, які дислокувалися на території УСРР, були згруповані в п'ять армій. До складу кожної з них входили у середньому 3000—3500 бійців¹². Під керівництвом верховного головнокомандуючого всіма військами України В. О. Антонова-Овсієнка вони самовіддано билися із загарбниками, виявивши при цьому масовий героїзм. Проте сили були нерівними. Радянським військам не вдалося відвернути окупацію республіки кайзерівською армією. Абсолютна більшість їх бойових частин, які відступили на територію РСФРР, поповнили ряди її Червоної Армії.

На I з'їзді КП(б)У, який відбувся в липні 1918 р. у Москві, перед партійними організаціями було поставлене завдання очолити збройну боротьбу робітників і селян проти австро-німецьких окупантів та націоналістичної контрреволюції. Згідно з рішенням з'їзду в нейтральній зоні (встановленій між Україною й Росією за Брестським мирним договором) на базі партизанських загонів було організовано дві дивізії (по чотири полки у кожній). Богунський, Таращанський, Новгород-Сіверський і Ніжинський становили 1-у Українську радянську дивізію, а Глухівський, Карачанський, Суджанський та Обоянський — 2-у. Полк Червоного козацтва був перетворений у бригаду. Всі ці з'єднання ввійшли до складу Української радянської армії. Керівним ядром її стала Реввійськрада, членами якої обрано В. О. Антонова-Овсієнка, В. П. Затонського й Ф. А. Сергеева (Артема)¹³. Армія готувалася до ведення бойових дій з метою визволення території республіки. Цьому сприяла й зовнішньополітична ситуація. В листопаді 1918 р. у Німеччині спалахнула революція. Кайзерівський режим було повалено. Уряд РСФРР анулював грабінницький Брестський договір. У зв'язку з цим Радянська Росія змогла подати відкриту допомогу Україні. Під ударами Української радянської армії, а також бойових частин Червоної Армії, які прийшли їй на допомогу, окупанти залишили територію УСРР.

Національні військові формування були створені й у інших братніх республіках. У листопаді 1918 р. організовано Західну*, в січні 1919 р. — Латиську радянську армію, а у березні — окрему Естонську

¹⁰ Красный Николаев, 1923, 23 февр.

¹¹ УІЖ, 1958, № 1, с. 78—79.

¹² Краснознаменный Киевский, с. 19.

¹³ Там же, с. 22.

* У березні 1919 р. вона одержала нову назву — Білорусько-Литовська радянська армія.

радянську бригаду¹⁴. Всі вони мужньо билися з ворожими революції силами.

Проте ситуація на фронтах громадянської війни в 1919 р. знову загострилася. Навесні й влітку того року Антанта організувала похід військ Колчака, Юденича і Денікіна проти молоді Радянської влади. В такій обстановці необхідно було об'єднати військові сили та матеріальні ресурси всіх республік. Відсутність єдиного військового командування, системи постачання, єдиного керівництва народним господарством негативно позначалася на боротьбі з інтервентами і білогвардійцями. Враховуючи ситуацію, яка склалася на фронті, ЦК РКП(б) на початку травня 1919 р. обговорив питання «Про єдине командування над арміями як Росії, так і дружніх соціалістичних республік». Незабаром В. І. Ленін розробив «Проект директиви ЦК про воєнну єдність», в якому підкреслювалося, що найважливішою умовою успішного завершення боротьби з ворогом є «єдине командування всіма загонами Червоної Армії і якнайсуворіша централізація в розпорядженні всіма силами й ресурсами соціалістичних республік...»¹⁵.

Ленінську ідею про створення воєнно-політичного союзу було зустрінuto на місцях з ентузіазмом. ЦВК УСРР, наприклад, не лише схвалив її, а й 18 травня звернувся до урядів братніх республік із закликом об'єднати збройні сили та матеріальні ресурси, підпорядкувавши їх єдиному центру¹⁶. Його палко підтримали інші республіки. 1 червня 1919 р. ВЦВК прийняв історичний декрет «Про об'єднання радянських республік: Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії для боротьби із світовим імперіалізмом»¹⁷.

Згідно з цим документом національні військові формування ввійшли до складу єдиних збройних сил Радянської країни. На той час на Україні налічувалося три армії. 2-а Українська одержала нову назву — 14-а армія. З військ 1-ї та 3-ї українських армій було сформовано 12-у. Війська Радянської Латвії перетворювалися в 15-у, а Білорусько-Литовська армія — у 16-у¹⁸.

З утворенням воєнно-політичного союзу радянських республік Червона Армія стала армією братерства й дружби між усіма народами нашої країни. Було значно підвищено її боєздатність. Вона успішно розгромила війська Колчака і Денікіна, а згодом Врангеля та панської Польщі. Ці перемоги дали можливість радянському народові розгорнути мирне соціалістичне будівництво.

Після закінчення громадянської війни чисельність армії різко скоротилася. У зв'язку з цим було ліквідовано й більшість національних формувань. Проте Комуністична партія постійно враховувала той факт, що небезпека нового нападу з боку сил світової реакції ще залишається. В. І. Ленін вимагав зміцнювати оборону країни й армію¹⁹. Серед заходів, спрямованих на посилення оборони країни в умовах мирного часу, партія надавала великого значення залученню до військової служби громадян усіх національностей. У 1920 р. в Азербайджані було сформовано окрему стрілецьку бригаду, а у Вірменії — об'єднану бригаду. В 1921 р. організовано Грузинську Червону Армію у складі двох бригад піхоти, одного кавалерійського полку, а також технічних і допоміжних підрозділів²⁰. Згодом усі вони були об'єднані в окрему Кавказьку армію (ОКА).

¹⁴ Шуктомов П. И. Дружба, скрепленная в боях. М., 1972, с. 20.

¹⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 38, с. 388.

¹⁶ Образование СССР. Сборник документов. 1917—1924. М., 1949, с. 125.

¹⁷ КПСС — организатор защиты социалистического Отечества. М., 1974, с. 127.

¹⁸ 50 лет Вооруженных Сил СССР. М., 1968, с. 80.

¹⁹ Див.: Ленін В. І. Доповідь Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів про зовнішню і внутрішню політику 22 грудня.— Повне збір. творів, т. 42, с. 124.

²⁰ Берхин И. Б. Военная реформа в СССР (1924—1925). М., 1958, с. 117.

В. І. Ленін приділяв особливу увагу національному військовому будівництву у республіках Закавказзя. 13 лютого 1922 р. в листі до секретаря Закавказького крайкому РКП(б) і члена Реввійськради ОКА Г. К. Орджонікідзе він писав: «Абсолютно необхідно, щоб на з'їзді Рад Грузії було прийнято рішення про обов'язкове посилення Червоної Армії *Грузинської* і щоб це рішення було виконане *на ділі*... Це політично... необхідно...»²¹.

Виконуючи цю вимогу В. І. Леніна, партійні й радянські організації Грузії мобілізували в ряди армії три тисячі комуністів, які повинні були зміцнити ряди армії. Перший з'їзд Рад республіки, який відбувся в березні 1922 р., зобов'язав усі керівні органи влади як у центрі, так і на місцях приділити максимум уваги Грузинській Червоній Армії. Завдяки ряду здійснених заходів було поліпшено матеріально-побутові умови бійців, підвищено рівень ідейно-політичної роботи серед них тощо²².

Організація національних військових частин у районах Середньої Азії наштовхувалася на певні перепони. Основні труднощі були пов'язані з тим, що там була недостатня кількість командних кадрів — вихідців з корінних жителів. Апарат по обліку військовозобов'язаних був нечисленним, а даних про віковий ценз населення зовсім не існувало. Негативне значення мали й загальна економічна та культурна відсталість середньоазіатських народів. Необхідно було провести величезну організаторську й політичну роботу серед місцевих жителів для того, щоб вони змогли зрозуміти докорінну відмінність Червоної Армії від старої, царської. Лише це мало забезпечити тут, як і в інших районах країни, успіх. Вирішенню цієї проблеми сприяло утворення СРСР у грудні 1922 р. Республіки, які об'єдналися, добровільно передали у відання союзних органів справу оборони багатонаціональної Радянської держави й організації її Збройних Сил. З метою дальшого зміцнення останніх XII з'їзд РКП(б) визнав за необхідне розширити масштаби національного військового будівництва.

Питання про організацію національних бойових частин всебічно обговорювалося на IV нараді ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік та областей (червень 1923 р.). Їх увагу було звернуто на важливість посилення виховної роботи серед населення, а також на необхідність створення військових шкіл для підготовки командирів, які мали стати основою майбутніх національних формувань²³.

Реалізація цих партійних рішень у широкому плані почалася під час проведення воєнної реформи 1924—1925 рр. Комуністична партія здійснила ряд заходів, спрямованих на підвищення боєздатності Червоної Армії. Одним з них був, зокрема, перехід до змішаної кадрово-територіальної системи. Відповідно до неї створювалися національні формування. В республіках, народи яких до Жовтневої революції призивалися на військову службу, було організовано як кадрові, так і територіальні національні військові частини. В тих же районах, місцеві жителі яких раніше не залучалися до служби в армії, створювалися, як правило, кадрові національні військові з'єднання. З представників національних меншостей формувалися відповідні підрозділи, які включалися до складу загальних з'єднань РСЧА.

За даними на осінь 1924 р., в Червоній Армії налічувалося 9 національних військових з'єднань і 8 окремих частин, у тому числі в ЗСФРР — 1-а та 2-а грузинські, вірменська й азербайджанська стрілецькі дивізії; в УСРР — 4 територіальні стрілецькі дивізії; у БСРР — 2-а білоруська територіальна стрілецька дивізія; в РСФРР — окремий

²¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 44, с. 372.

²² Берхин И. Б. Указ. соч., с. 119.

²³ КПРС у резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1979. Т. 2, с. 472.

дагестанський ескадрон, якутська стрілецька рота з кавалерійським взводом, татарська стрілецька рота; в Бухарській СРР — окремі стрілецький батальйон і кавалерійський дивізіон, у Хорезмській СРР — окремі ескадрон та стрілецька рота²⁴.

З метою більш широкого охоплення національним військовим будівництвом усієї території країни Реввійськграда СРСР розробила й у грудні 1924 р. затвердила спеціальний план, розрахований на п'ять років. Він базувався на науковому, марксистсько-ленінському аналізі конкретних умов розвитку кожної з республік, які входили до складу Радянського Союзу. При цьому враховувалися реальні можливості їх бюджету, загальна чисельність людських ресурсів, наявність національних командних військових кадрів, стан обліку населення, географічні особливості, стан шляхів сполучення тощо. Всебічна оцінка цих факторів дала можливість поставити справу національного військового будівництва на солідну наукову основу.

Програма встановила порядок комплектування національних частин. У республіках та областях, населення яких раніше залучалося до армійської служби, призов проходив на основі закону про загальний військовий обов'язок. У тих же місцевостях, трудящі яких раніше не призивалися до лав армії, впроваджувалися такі форми залучення до неї, які б забезпечували поступовий перехід до обов'язкової військової служби. Серед них слід відзначити: прийом добровольців, відбір за рекомендаціями партійних, комсомольських і профспілкових організацій, мобілізацію за розверсткою, частковий призов і, нарешті, призов на загальних умовах усіх трудящих Союзу РСР, які досягли відповідного віку.

За п'ятирічним планом передбачалося створити такі національні формування: в Узбецькій СРР — стрілецьку та кавалерійську дивізії, у Туркменській і Казахській АСРР — по одній кавалерійській дивізії, в Бурят-Монгольській АСРР — кавалерійський полк, у Якутській АСРР — територіальний стрілецький полк, у Карельській АСРР — егерський батальйон, Татарській та Башкирській АСРР — по одній територіальній стрілецькій дивізії й кавалерійському полку та ін.²⁵

Основними районами національного військового будівництва (за п'ятирічною програмою) стали, таким чином, східні райони країни, республіки Середньої Азії та Поволжя. Що ж до тих національних формувань, які вже існували, то передбачалося довести до штатної норми частини 1-ої грузинської кадрової, 2-ої грузинської територіальної, вірменської кадрової й азербайджанської територіальної дивізій. На Україні та в Білорусії було заплановано зміцнити раніше організовані національні формування²⁶.

Дбаючи про розширення масштабів військового будівництва, Комуністична партія в той же час виявляла особливе піклування про навчання й виховання бійців та командирів національних формувань. Необхідно було, як відзначав М. В. Фрунзе, «створити такі частини, які б цілком і повністю задовольняли всім сучасним бойовим вимогам. Такими, і ніякими іншими, і повинні бути наші національні частини»²⁷. Вже до листопада 1924 р. було створено 18 національних командних і військово-політичних шкіл, у тому числі: в РСФРР — 6, у ЗСФРР — 7, УСРР — 3, БСРР — 1 та в Середній Азії — 1. До навчання в них за рекомендаціями партійних, комсомольських і профспілкових організацій залучалися перевірені, ідейно загартовані представники трудящих.

Національні військові частини за своєю структурою, організацією, методами навчання й виховання особового складу були подібними до

²⁴ Берхин И. Б. Указ. соч., с. 126.

²⁵ Там же, с. 129—130.

²⁶ Там же, с. 130.

²⁷ Фрунзе М. В. Избранные произведения. М., 1965, с. 215.

частин і з'єднань Червоної Армії, являли собою її складові одиниці. Ідейно-політичне навчання бійців велося в них їх рідною мовою. В умовах, коли переважна більшість особового складу національних формувань не володіла російською мовою або була неписьменною, це сприяло більш успішному вирішенню поставлених перед ними завдань. III з'їзд Рад СРСР, який відбувся у травні 1925 р., заслухавши доповідь М. В. Фрунзе, схвалив діяльність Реввійськради країни в галузі національного військового будівництва. ЦВК і РНК СРСР було доручено «забезпечити виконання накресленої програми національних формувань, як таких, що відповідають інтересам усіх народів Союзу РСР у справі захисту загальної їх соціалістичної Батьківщини»²⁸.

Завдяки спільним зусиллям партійних, радянських та військових органів п'ятирічну програму національного військового будівництва було виконано. Нагромаджений досвід, успіхи, досягнуті в справі підготовки національних військових кадрів, дали можливість розгорнути національні бойові частини у великі з'єднання. Деякі з них за високі показники, досягнуті в бойовій та політичній підготовці воїнів, в 1936 р. були нагороджені Радянським урядом: 1-а грузинська гірсько-стрілецька дивізія — орденом Червоного Прапора, а 2-а грузинська стрілецька — орденом Червоної Зірки²⁹.

Організація національних бойових формувань мала велике політичне й воєнне значення. Вона дала змогу підготувати до оборони своєї Вітчизни багатонаціональні маси трудящих. Мобілізаційні можливості Радянської держави значно зросли, посилилася боєздатність її Збройних Сил. Крім того, національне військове будівництво активно сприяло вихованню народів нашої країни у дусі дружби й братерства. Національні військові формування стали також прекрасною школою підготовки політично підготовлених й освічених кадрів, необхідних кожній радянській республіці. Повернувшись додому, вони ставали активними провідниками політики Комуністичної партії, надійною опорою Радянської влади на місцях, організаторами соціалістичного будівництва.

Національні формування існували в складі Червоної Армії до другої половини 30-х років. На той час у результаті здійснення ленінської програми індустріалізації країни, колективізації сільського господарства й проведення культурної революції було в основному побудовано соціалізм у Союзі РСР. Навіки зникли вікова відсталість народів нашої країни та фактичне нерівноправ'я між ними. Всі братні радянські республіки перетворилися на промислово розвинуті. Зміцніли морально-політична єдність нашого суспільства, дружба трудящих різних націй і народностей, які ще тісніше згуртувалися навколо Комуністичної партії. Радянські люди були палкими патріотами Батьківщини, які глибоко розуміли свій обов'язок — у разі потреби мужньо захищати завоювання Великого Жовтня.

Все це створило об'єктивні передумови для переходу до єдиного принципу комплектування Червоної Армії, який найбільш повно відповідав політичному характеру й соціальній природі багатонаціональної Радянської держави.

Враховуючи це, ЦК ВКП(б) та РНК СРСР 7 березня 1938 р. прийняли спеціальну постанову «Про національні частини і формування РСЧА». В ній, зокрема, зазначалося: «1. Національні частини, з'єднання, військові училища й школи РСЧА переформувати в загальносоюзні з екстериторіальним комплектуванням, змінивши відповідним чином дислокацію частин і з'єднань. 2. Громадян національних

²⁸ Съезды Советов СССР в постановлениях и резолюциях. М., 1939, с. 84.

²⁹ Ворошилов К. Е. Статьи и речи. М., 1936, с. 649.

республік і областей залучати до виконання військової служби на загальних для всіх національностей СРСР підставах»³⁰.

Це рішення повністю відповідало й зросло вимогам щодо захисту Радянської держави. На той час виникла безпосередня загроза нападу на нашу країну з боку фашистської Німеччини та імперіалістичної Японії. Ситуація, яка створилася, диктувала необхідність бути завжди готовими дати рішучу відсіч будь-якому агресору. В тих умовах Комуністична партія та уряд прийняли рішення про ліквідацію територіальних формувань, серед яких були й національні. Було здійснено перехід до кадрової системи організації Червоної Армії, яка в складній міжнародній обстановці мала забезпечити: по-перше, прискорене опанування особовим складом нової бойової техніки та зброї (за умови існування територіальних з'єднань з їх короткостроковими зборами цього важко було досягти) та, по-друге, найбільш вигідну дислокацію військ, можливість їх пересування в ті райони, де виникала загрозна ситуація (раніше це було зробити важко тому, що територіальні й національні частини мали постійний, конкретно визначений район дислокації).

Здійснені Комуністичною партією, її місцевими організаціями заходи дали можливість якісно поліпшити особовий склад Червоної Армії. Так, у 1940 р. 35,5% призовників різних націй та національностей мали вищу, середню й неповну середню освіту, 55,3% — закінчили 4—6 класів. Неписьменних не було зовсім³¹.

Молоді патріоти з почуттям гордості й великим бажанням йшли до лав армії. В її рядах вони опановували бойову техніку та зброю, вдосконалювали свою військову майстерність.

За даними на середину 1941 р., загальна чисельність Червоної Армії досягла понад 5 млн. чол.³² Вона стала багатонаціональною грізною силою соціалістичної держави, завдяки якій в 1941—1945 рр. удалося розгромити війська гітлерівських загарбників.

Нині Радянські Збройні Сили набагато могутніші, ніж напередодні Великої Вітчизняної війни. Вони користуються загальною любов'ю й підтримкою всіх народів нашої країни. Її воїни, виконуючи свій патріотичний та інтернаціональний обов'язок, докладають усіх зусиль до того, щоб завжди бути готовими разом з братами по зброї з дружніх соціалістичних країн дати рішучу відсіч будь-якому агресору.

³⁰ КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза, с. 294.

³¹ КПСС во главе строительства Советских Вооруженных Сил. М., 1963, с. 226.

³² История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1970. Т. 5. кн. 1, с. 130.

БОРОТЬБА СРСР ЗА НЕЗАСТОСУВАННЯ ХІМІЧНОЇ ЗБРОЇ

Ю. В. КОСТЕНКО (Київ)

Боротьба за всеохоплюючу заборону хімічної зброї є одним з найважливіших аспектів діяльності міжнародної громадськості у справі зміцнення миру, усунення загрози війни. Поряд з ядерною і бактеріологічною, хімічна зброя належить до числа найбільш небезпечних і варварських видів засобів масового знищення.

У США нині нагромаджено такі запаси отруйних речовин, що їх вистачить для п'ятидесятиразового знищення всього населення нашої планети¹. Навіть знаходячись на складах, вони небезпечні для життя

¹ Васильев Р. Опасные планы заокеанских отравителей.— Междунар. жизнь, 1982, № 4, с. 146.

людини. За свідченням американської газети «Нью-Йорк таймс» від 25 лютого 1980 р., у Сполучених Штатах з 1967 р. було зареєстровано 955 випадків витоку газів із складів їх зберігання, що призвело до отруєння обслуговуючого персоналу. Хімічні засоби ведення війни особливо небезпечні ще й тому, що, на відміну від ядерних, доступні широкому колу держав. До того ж, з розвитком науково-технічної революції створюються їх нові модифікації. Так, нині в США приймається на озброєння бінарна хімічна зброя. Не виключено, що завтра з'являться нові, досконаліші її види.

Радянський Союз послідовно добивається якнайшвидшої заборони хімічних засобів ведення війни, ліквідації матеріальної основи застосування цього виду зброї масового знищення. Ця принципова політика СРСР закріплена в рішеннях XXIV, XXV та XXVI з'їздів КПРС. Ще у 1969 р. Радянський Союз разом з іншими соціалістичними державами був ініціатором пропозиції повністю заборонити і знищити хімічну зброю. В останні роки радянська дипломатія доклала чимало зусиль для підготовки конвенції, яка поставила б надійний заслін на шляху розробки, виробництва і нагромадження запасів хімічної зброї, а також передбачала б її цілковите знищення.

Дане повідомлення присвячено деяким аспектам історії створення режиму незастосування хімічної зброї та боротьби Радянської держави за його зміцнення.

Вперше хімічна зброя в широкому масштабі була застосована 22 квітня 1915 р. У боях під бельгійським містечком Іпр німецькі війська використали хлор. Під час німецької хімічної атаки в районі Стінсраатом-Лангемарк були уражені 15 тис. чол., з яких 5 тис. загинули. Жертвами артобстрілу німцями англійських позицій снарядами «Жовтий хрест» 12 липня 1917 р. стали 2 тис. чол. Внаслідок австро-угорської хімічної атаки хлор-фосгеновою сумішшю на плато Доберф у червні 1916 р. були отруєні 6 тис. чол., з яких 5 тис. загинули². Чисельність потерпілих від отруйних речовин протягом першої світової війни становила 1,3 млн. чол., серед них 90 тис. чол. загинули³.

Використання хімічних отруйних речовин справедливо було засуджено громадськістю всього цивілізованого світу. В результаті багатосторонніх переговорів було розроблено і 17 червня 1925 р. підписано в Женеві (Швейцарія) «Протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів та бактеріологічних засобів»⁴. За станом на листопад 1982 р., учасниками цього міжнародно-правового документа були 102 держави⁵, в тому числі СРСР.

Характерною особливістю цього протоколу є те, що він являє собою кодифікацію міжнародних звичаїв та норм ведення війни, зобов'язань, прийнятих раніше в різних міжнародних актах, загальних принципів міжнародного права. При розробці Женевського протоколу враховувалися відповідні попередні міжнародно-правові акти. Так, у Петербурзькій декларації 1868 р. наголошувалося на технічні межі, в яких потреби війни повинні зупинитися перед вимогами людяності. Метод обмеження допустимих засобів війни набув дальшого розвитку в Гаазьких конвенціях про закони і звичаї війни 1899 і 1907 рр. Згідно з додатком до Гаазької конвенції 1907 р. заборонялося «застосовувати отруту чи отруєну зброю», а також «зброю, снаряди або речовини, здатні спричинити зайві страждання»⁶.

Подібні положення містилися також у договорах, укладених після першої світової війни. Так, ст. 171 Версальського мирного договору від

² Док. ООН А/38/86 от 7 февраля 1983 г.

³ Химическое и бактериологическое оружие и последствия его возможного применения.— М., 1970, с. 11.

⁴ Документы внешней политики СССР.— М., 1965, т. X, с. 525—526.

⁵ Док. ООН А/37/560, с. 4—7.

⁶ Законы и обычаи войны: Важнейшие междунар. конвенции.— М., 1942, с. 10.

28 червня 1919 р. проголошувала, що, «зважаючи на заборону користування задушливими, отруйними та їм подібними газами, а також всілякими аналогічними рідинами, речовинами чи пристроями, увіз їх до Німеччини суворо забороняється»⁷. Конвенція по скороченню озброєнь центральноамериканських держав 1923 р. наголосила, що застосування хімічної зброї «суперечить принципам гуманності й міжнародного права»⁸.

Водночас, як справедливо вказував радянський вчений С. А. Тарасенко, деякі з учасників Женевського протоколу до моменту його підписання не були зв'язані зобов'язаннями по міжнародних угодах, що забороняли застосування на війні хімічних засобів. Тому згідно з буквою протоколу вони були повинні «визнати цю заборону й... поширити цю заборону на застосування бактеріологічних засобів війни»⁹.

Згідно з Женевським протоколом 1925 р. сторони визнали себе зв'язаними його умовами відносно одна одної. Однак багато держав, у тому числі й Радянський Союз, який ратифікував протокол 5 квітня 1928 р., спеціально застерігали, що цей міжнародно-правовий документ обов'язковий для них тільки відносно країн — його учасників і не є таким по відношенню до тих ворожих держав, збройні сили чи союзники яких де-юре або де-факто не додержуються обмежень, встановлених протоколом. Тобто фактично держави залишили за собою право застосування хімічної зброї у відповідь.

Незважаючи на велике політичне значення Женевського протоколу, що заклав міжнародно-правову основу заборони хімічної та бактеріологічної зброї, він є недостатньо ефективним, оскільки не забороняє розробку, виробництво, а отже, і нагромадження запасів хімічної зброї. Не передбачено ним також ліквідацію запасів і об'єктів по її виробництву. Слід відзначити, що, підписуючи цей протокол, Радянський Союз пропонував доповнити заборону використання хімічної зброї припиненням її виробництва. На жаль, ця ініціатива не знайшла підтримки капіталістичних держав¹⁰.

Крім того, у Женевському протоколі не містяться положення, що регулюють здійснення заходів по перевірці фактів його недодержання. Цей документ нерідко трактують, як заборону застосування хімічної зброї на війні, але не у збройних конфліктах. Наприклад, у внесеному на розгляд Комітету по роззброєнню 10 лютого 1983 р. «Докладному викладі позиції Сполучених Штатів щодо змісту заборони хімічної зброї» відзначалося, що мають місце обставини, не охоплені даним протоколом¹¹.

Женевський протокол не визначає також, застосування яких саме задушливих, отруйних чи інших подібних газів та аналогічних рідин, речовин і процесів підлягає забороні*. Це дало можливість деяким західним державам розширити свої застереження щодо протоколу такою мірою, що вони взагалі вивели для себе з-під заборони ряд категорій хімікатів. Наприклад, уряди Великобританії, Канади, Австралії, Нідерландів, Норвегії не вважають, що «CS» та інші подібні гази і агенти по боротьбі із заворушеннями підпадають під заборону Женев-

⁷ The Problem of Chemical and Biological Warfare.— Stockholm, 1973, vol. 3, p. 153.

⁸ Ibid., p. 24.

⁹ Тарасенко С. А. О запрещении химического оружия.— Советский ежегодник международного права. 1979.— М., 1980, с. 136.

¹⁰ СССР в борьбе за разоружение: Советская делегация на IV сессии Подготовительной комиссии по разоружению.— М., 1928, с. 41.

¹¹ Док. Комитета по разоружению CD/343 от 10 февраля 1983 г.

* На переговорах про заборону хімічної зброї, які проводяться нині в Комітеті по роззброєнню, робиться спроба визначити ці критерії. Переважна більшість держав вважають, що під хімічною зброєю слід розуміти, крім хімікатів, також боєприпаси, пристрої та устаткування, спеціально призначені для ведення хімічної війни.

ського протоколу 1925 р.¹² Таку ж позицію зайняла Японія, ратифікуючи протокол у травні 1970 р.¹³ США під час ратифікації його 10 квітня 1975 р. обумовили для себе можливість використання ряду шкідливих хімікатів, причому не тільки з поліцейськими, а й з певними військовими цілями. Не випадково ці держави утрималися або голосували проти прийнятої в 1969 р. резолюції Генеральної Асамблеї ООН 2603 А/XXIV/, в якій широко трактувався Женевський протокол 1925 р. Зокрема, вказувалося, що він «містить загальноприйнятї норми міжнародного права, які забороняють застосування в міжнародних збройних конфліктах усіх біологічних і хімічних засобів ведення війни незалежно від можливого технічного розвитку»¹⁴.

Незважаючи на вказані можливості різного тлумачення, Женевський протокол 1925 р. став серйозною перешкодою на шляху застосування хімічної зброї і насамперед під час другої світової війни. Учасники фашистського блоку не наважилися в широкому масштабі використовувати її в бойових діях, хоча третій рейх, як стало відомо з матеріалів Міжнародного трибуналу в Нюрнберзі, вів підготовку до хімічної війни, вироблялися і нагромаджувалися такі небезпечні види отруйних речовин, як табун і зарин.

Хімічна зброя ввозилася на тимчасово окуповану територію СРСР. Про це свідчить, зокрема, нещодавно знайдений і знешкоджений у Барановичах (Білорусія) гітлерівський склад — понад 400 т боєприпасів з іпритом, табуном та миш'яком¹⁵.

Непохитна рішучість держав антигітлерівської коаліції суворо покарати фашистів за будь-які спроби застосування у війні хімічної зброї вплинула на них. Однак слід відзначити, що фашистські війська епізодично використовували хімічні гази, зокрема, проти військових частин і цивільних осіб, які героїчно оборонялися в Аджимушкайських каменоломнях¹⁶.

Хімічна зброя застосовувалася також італійськими фашистами в їх агресії проти Ефіопії у 1935—1936 рр. та у ряді випадків японськими військами в Китаї до і під час другої світової війни.

Однак найбільш широко, дійсно у масовому масштабі, хімічні отруйні речовини використовувалися американськими збройними силами в період агресії в Індокитаї. Зокрема, проведення операції «Ренч хенд» у В'єтнамі спричинило глибокі зміни в екології, завдало величезних економічних збитків і заподіяло непоправну шкоду здоров'ю населення країни. У 1961—1971 рр. там було використано більш як 100 тис. т різних хімічних і отруйних речовин, в тому числі 96 тис. т фітотоксикантів. Хімічній обробці токсичними речовинами було піддано 44% тропічних лісів і джунглів та 40% посівних площ Південного В'єтнаму. При цьому хімічні речовини застосовувалися у величезних дозах — від 10 до 100 кг на га¹⁷. Згідно з офіційними даними уряду СРВ, жертвами цього стали 2 млн. чол., з яких 3,5 тис. загинули¹⁸. На Міжнародному симпозиумі по застосуванню гербіцидів та дефоліантів у війні, який відбувся 13—20 січня 1983 р. у Хошіміні, відзначалося, що ці речовини знищили корисні мікроорганізми, змінили склад ґрунтів і в деяких випадках спричинили втрату їх урожайності¹⁹.

Найнебезпечніший для людини гербіцид так званої оранжевої рецептури, який містить у собі діоксин — дуже токсичну і стійку речовину, що зберігається в природі довгий час. Результати науково-

¹² The Problem of Chemical and Biological Warfare, p. 59—63.

¹³ Arms Control and Disarmament Agreements. Texts and Histories of Negotiation. United States Arms Control and Disarmament Agency, 1982 Edition, p. 11.

¹⁴ Док. ООН А/7630. Доп. № 30, с. 20.

¹⁵ Шиманский М. Без права ошибаться.— Известия, 1979, 23 июня.

¹⁶ Советская военная энциклопедия.— М., 1976, т. I, с. 112—113.

¹⁷ Док. ООН А/37/219, с. 20—21.

¹⁸ Док. ООН А/35/71, с. 2.

¹⁹ Док. Комитета по разоружению CD/349 от 21 февраля 1983 г.

дослідних робіт в'єтнамських вчених, підтверджені науковцями Австралії, Швейцарії й Сполучених Штатів, свідчать, що мінімальна кількість цього агента може призвести до серйозних наслідків для людини, до зміни її генетичного апарату²⁰. Навіть за скромними підрахунками, у 57 тис. т цього гербіциду містилося не менш як 170 кг діоксину. Слід відзначити, що лише кількох десятків грамів цієї речовини достатньо для того, щоб знищити населення багатомільйонного міста.

Як вказував учасник комісії по розслідуванню наслідків хімічної війни США у В'єтнамі академік АН СРСР О. В. Фокін, характер хромосомних аберацій та інших змін генетичного характеру у людей, які зазнали впливу «оранжевої суміші», подібний до хромосомних порушень у мешканців Хіросіми і Нагасакі²¹.

Широкомасштабне застосування хімічних отруйних речовин проти народів В'єтнаму, Лаосу і Кампучії було рішуче засуджено в усьому світі. Під впливом світової громадської думки в 1975 р. США були змушені ратифікувати Женевський протокол 1925 р. Згідно з офіційною заявою уряду США, у 1969 р. було припинено виробництво смертоносних та інкапаситуючих хімічних агентів і наповнення ними нових боеприпасів²².

Однак приход до влади адміністрації Р. Рейгана і взятий нею курс на досягнення військової переваги над СРСР знаменували собою новий етап нарощування військово-хімічного потенціалу США. 8 лютого 1982 р. президент Сполучених Штатів заявив про намір відновити виробництво хімічної зброї і звернувся до конгресу з проханням виділити відповідні кошти. Лише на 1983 фінансовий рік Пентагон запросив 705 млн. доларів, а вартість всієї програми хімічного переозброєння, розрахованої на ряд років, становитиме 10 млрд. доларів²³. Нині запаси хімічної зброї у США оцінюються у більш як 150 тис. т, а кількість боеприпасів близько 3 млн. одиниць. Проте, згідно з планами мілітаристів, намічено довести кількість хімічних боеприпасів до 5 млн. одиниць і замінити боеприпаси, що застарівають, новими — головним чином з отруйними речовинами нервово-паралітичної дії в бінарному спорядженні²⁴.

Як повідомляє зарубіжна преса, принципова відмінність бінарної зброї від традиційної, так званої унітарної, полягає у тому, що дві її складові частини порівняно невеликої токсичності на шляху до цілі сполучаються в корпусі снаряда, утворюючи особливо небезпечну отруйну речовину. Компоненти бінарної хімічної зброї відрізняються більшою безпечністю, простотою і економічністю у виробництві, при транспортуванні й використанні.

Нині США зберігають запаси хімічної зброї як на власній території, так і у ФРН, Японії та на деяких островах Тихого океану. Щодо нової хімічної зброї, то військові спеціалісти Сполучених Штатів виступають за її розміщення насамперед у Західній Європі. Зокрема, у грудні 1981 р. заступник помічника міністра армії США Е. Хоубер заявила, що наукова рада міністерства оборони рекомендувала розмістити таку зброю на американських військових базах в Англії²⁵. Американська і західноєвропейська преса висловлюють припущення, що подібні плани існують і щодо ФРН та Італії. Представники Пентагону не приховують, що застосування хімічної зброї планується на віддалених театрах воєнних дій — насамперед в Європі.

²⁰ Док. ООН А/35/71, с. 2.

²¹ Правда, 1982, 4 апр.

²² Док. Комітета по розоруженню CD/264 от 23 марта 1982 г.

²³ Томпсон Ю. Вашингтон саботирует разработку Конвенции о запрещении химического оружия.— *Международ. жизнь*, 1983, № 9, с. 85.

²⁴ Петров А. Химическое оружие и алхимики из Вашингтона.— *Правда*, 1983, 10 июня.

²⁵ Красота П. Запрещение химического оружия: кто против.— *Правда*, 1982, 22 янв.

Щоб відвернути увагу світової громадськості від небезпечних для справи миру планів розширення й оновлення американського арсеналу хімічної зброї, Вашингтон удався до звинувачень Радянського Союзу в порушенні Женевського протоколу 1925 р. В США за участю урядових органів проводиться наклепницька кампанія, яка має на меті приписати СРСР причетність до застосування хімічної зброї в Лаосі, Кампучії та Афганістані, яке нібито мало місце. В ноті уряду СРСР урядові США від 5 квітня 1982 р. наголошувалося, що «вірний Женевському протоколу 1925 р., СРСР ніколи і ніде не вдавався сам до використання хімічної зброї і не передавав її іншим країнам»²⁶.

Під тиском США, незважаючи на заперечення СРСР та інших соціалістичних держав, а також країн, що не приєдналися, наприкінці 1980 р. в ООН було нав'язано рішення про створення групи експертів для розслідування так званих фактів застосування хімічної зброї в цих районах світу. Однак експерти не підтвердили жодного «доказу» причетності СРСР до порушення Женевського протоколу.

Більше того, Радянський Союз ніколи не заперечував необхідності зміцнення режиму невикористання хімічної зброї, насамперед шляхом якнайшвидшого укладення міжнародної конвенції про заборону її розробки, виробництва і нагромадження, а також про знищення її запасів. СРСР зробив чимало кроків у цьому напрямі. Так, 28 березня 1972 р. він разом з іншими соціалістичними країнами, які входять до складу Комітету по роззброєнню, а також УРСР та БРСР вніс на розгляд цього органу ведення переговорів у галузі обмеження гонки озброєнь проект такої конвенції. В період з 1976 р. по 1980 р. Радянський Союз вів із США двосторонні переговори з метою вироблення спільної ініціативи про заборону хімічної зброї. Однак вони були перервані Сполученими Штатами в односторонньому порядку, оскільки стояли на шляху їх далекоюсяжних планів хімічного переозброєння.

У 1982 р. на другій спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН, присвяченій роззброєнню, Радянський Союз висунув проект «Основних положень конвенції про заборону розробки, виробництва і нагромадження запасів хімічної зброї та про її знищення», яким передбачається фактична ліквідація матеріальної основи застосування цього виду зброї²⁷. Проект став темою широкої дискусії в Комітеті по роззброєнню.

В ході переговорів про заборону хімічної зброї було внесено ряд пропозицій відносно розробки процедур контролю за незастосуванням під час воєнних дій хімічної і бактеріологічної (біологічної) зброї, які не передбачені Женевським протоколом 1925 р. Наприклад, на другій спецсесії Генеральної Асамблеї ООН, присвяченій роззброєнню, документ з цього питання представила Бельгія²⁸.

За пропозицією Франції 37-а сесія Генасамблеї ООН прийняла резолюцію²⁹, яка містить, зокрема, звернення до Генерального секретаря ООН з проханням розробити за допомогою кваліфікованих експертів процедури своєчасного й ефективного розслідування інформації про дії, які є порушенням Женевського протоколу. Соціалістичні країни, в тому числі й УРСР, голосували проти такої резолюції, оскільки, згідно з нею, розробка в ході переговорів на основі консенсусу (загальної згоди) цих процедур по суті підмінялася нав'язуванням їх шляхом голосування. Пропонуючи встановлення контролю за дотриманням Женевського протоколу 1925 р., ця резолюція веде до розширення зобов'язань держав-учасниць шляхом голосування за участю й тих держав, які до протоколу не приєдналися. На сесії Генасамблеї

²⁶ Док. ООН А/37/173 от 8 апреля 1982 г.

²⁷ Док. ООН А/С—12/АС.1/12 от 17 июня 1982 г.

²⁸ Док. ООН А/С—12/АС. 1/18 от 16 июня 1982 г.

²⁹ Резолюция 37/98 D от 13 декабря 1982 г.

за цю резолюцію проголосували не набагато більше ніж половина учасників Женевського протоколу. Так було зроблено крок до створення небезпечного прецедента ревізії міжнародної угоди всупереч думці значної частини її учасників. Подібна практика грубо суперечить Віденській конвенції 1969 р. про право міжнародних договорів, зокрема статті 39, яка допускає зміну в договорі тільки із згоди між його учасниками.

Крім того, як вказується у листі Постійного представника СРСР при ООН від 30 березня 1983 р. на ім'я Генерального секретаря ООН, серйозні заперечення вишикають у зв'язку з тим, що в резолюції робиться спроба покласти на Генерального секретаря не властиві йому за Статутом ООН функції контролю за виконанням угод у галузі роззброєнь³⁰.

Слід відзначити, що Радянський Союз, інші країни соціалістичної співдружності при розробці всіх міжнародних угод у галузі обмеження гонки озброєнь і роззброєння велику увагу приділяють питанням перевірки. Як підкреслював член Політбюро ЦК КПРС, перший заступник Голови Ради Міністрів СРСР, міністр закордонних справ СРСР А. А. Громико, «...для Радянського Союзу перевірка ніколи не була вузьким місцем виконання угод або переговорів у ході погоджень, хоч ми чули з іншої сторони дуже багато демагогії щодо цього, особливо за рамками стола переговорів. Там, де необхідна перевірка,— ми за перевірку. Де немає потреби в спеціальній перевірці,— ну, значить, її не повинно бути і немає потреби в ній»³¹. У радянських «Основних положеннях» конвенції про заборону хімічної зброї передбачена струнка система перевірки зобов'язань держав, яка ґрунтується на розумному поєднанні її національних і міжнародних форм. Згідно з радянською пропозицією, у випадку виникнення підозри в порушенні конвенції з боку якої-небудь держави-учасниці на її території можуть проводитися (із згоди цієї держави) міжнародні інспекції. Крім того, Радянський Союз пропонує перевіряти знищення запасів шляхом систематичних обов'язкових інспекцій (у межах квоти, що підлягає узгодженню). Таким же чином має контролюватися й виробництво надтоксичних смертоносних хімікатів, яке у незначних межах дозволятиметься державам-учасницям для цілей, не пов'язаних із створенням хімічної зброї (в медицині, для наукових досліджень тощо).

В ході сесії Комітету по роззброєнню 1983 р. Радянський Союз заявив про свою згоду на включення у майбутню конвенцію положення, яким заборонялося б застосування хімічної зброї, причому процедури перевірки додержання цього зобов'язання передбачали б використання механізму контролю конвенції, включаючи перевірку на місці у межах добровільності.

У конвенції повинно бути підкреслено, що вона ніяким чином не обмежує і не зменшує зобов'язання, які держави вже прийняли згідно з Женевським протоколом. «Інакше кажучи, — відзначав на засіданні Комітету по роззброєнню представник СРСР В. Л. Ізраєлян, — конвенція, що готується, органічно впліталася б у тканину вже існуючих міжнародних угод, не руйнуючи, а, навпаки, зміцнюючи її. Потенціально держава — не учасник конвенції, якби таке трапилось, ніякою мірою не звільнялася б від своїх зобов'язань по Женевському протоколу. Щодо учасників конвенції, то вони були б зв'язані зобов'язанням не застосовувати хімічну зброю відразу по двох міжнародних угодах»³².

Пропозиція СРСР була позитивно оцінена учасниками переговорів про заборону хімічної зброї. Представник Індонезії, зокрема, за-

³⁰ Док. ООН А/38/131 от 31 марта 1983 г.

³¹ Радянська Україна, 1983, 5 квіт.

³² Док. Комитета по разоружению CD/PV. 196 от 22 февраля 1983 г., с. 20.

явив, що «висловлена радянською делегацією згода на включення положення про заборону застосування хімічної зброї, безумовно, є конкретним вкладом цієї делегації у досягнення реального прогресу в діяльності робочої групи по хімічній зброї»³³.

Радянська пропозиція дала можливість Комітету по роззброєнню конкретизувати пошуки загальноприйняттого рішення відносно включення в конвенцію положень про заборону застосування хімічної зброї. В результаті дискусії у створеній в ході літньої частини сесії Комітету 1983 р. спеціальній контактній групі намітилася спільність поглядів учасників переговорів, зокрема, про необхідність послатися у преамбулі конвенції на зобов'язання, взяті державами по Женевському протоколу 1925 р. У конвенції вказувалося б, що заборона повинна поширюватися на застосування хімічної зброї в будь-якому збройному конфлікті проти всіх країн без винятку. Учасники обговорення дійшли згоди щодо необхідності вироблення відповідних засобів перевірки можливих фактів використання цієї зброї.

Однак ще існують різні підходи до питання про доцільність поширення заборони на хімічні засоби боротьби із заворушеннями та на гербіциди, а також про те, як закріпити в конвенції положення про право на відплату³⁴. Ці та інші питання будуть вирішуватися в міру просування в справі узгодження тексту конвенції про заборону розробки, виробництва і нагромадження запасів хімічної зброї та про її знищення.

Таким чином, зміцнення Женевського протоколу 1925 р. є одним з найважливіших аспектів всеосяжної заборони хімічної зброї. Труднощі, які виникли на переговорах з цього питання в Комітеті по роззброєнню, насамперед пов'язані з намаганням певних кіл в США поставити людство перед загрозою якісно нового витка в гонці озброєнь. Радянський Союз, неухильно виконуючи взяті зобов'язання по Женевському протоколу, конкретними справами, конструктивними пропозиціями сприяє просуванню вперед багатосторонніх переговорів у галузі заборони хімічної зброї.

³³ Док. Комітета по розоруженню CD/PV. 197 от 24 февраля 1983 г., с. 8.

³⁴ Док. Комітета по розоруженню CD/CW/CRP/80 от 14 июля 1983 г.

Трибуна Молодого Автора

В. Ю. ЧОПОВСЬКИЙ (с. Князівка, Івано-Франківська обл.)

ВІСВІТЛЕННЯ РЕВОЛЮЦІЙНО-ВИЗВОЛЬНОЇ БОРЬБИ ТРУДЯЩИХ НА СТОРІНКАХ ПРОГРЕСИВНОЇ ПРЕСИ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ (1933—1939 рр.)

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції мала вирішальний вплив на піднесення революційно-визвольного руху трудящих західноукраїнських земель, які перебували під гнітом буржуазно-поміщицької Польщі. Героїчну боротьбу робітників, селян та прогресивної інтелігенції краю за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною очолила Комуністична партія Західної України (КПЗУ). Успішне будівництво соціалізму в Країні Рад, торжество ленінської національної політики зміцнювали віру західноукраїнських трудящих у свої сили в цій боротьбі. В історико-партійній літературі широко висвітлено це питання¹.

Цінним джерелом вивчення історії революційно-визвольного руху на Західній Україні є комуністична та прогресивна преса. В історичній літературі ця тема досліджена побіжно. У даній замітці зроблено спробу заповнити прогалину.

Актуальність вивчення даної проблеми визначається необхідністю поглибленого вивчення історії КПЗУ і революційного руху трудящих Західної України, а також боротьбою з буржуазно-націоналістичними фальсифікаторами історії. Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС наголошував: «...винятково важливо вміти донести в дохідливій і переконливій формі правду про соціалістичне суспільство, про його переваги, про його мирну політику до найширших народних мас в усьому світі. Не менш важливо вміло викривати брехливу, підривну імперіалістичну пропаганду»².

В умовах фашистського терору за допомогою легальної та нелегальної преси КПЗУ щоденно несла в трудящі маси ленінські ідеї, організовувала їх на боротьбу за соціальне і національне визволення, проти наступу фашизму та загрози другої світової війни, за возз'єднання з Українською РСР. Роз'яснюючи роль прогресивної преси у визвольній боротьбі трудящих, ЦК КПЗУ у тезах, прийнятих II з'їздом КПЗУ у жовтні 1925 р., відзначав, що вона «...повинна висвітлювати перед ними завдання їх боротьби за свої щоденні потреби й інтереси, стати могутнім органом виховання їх революційної класової свідомості»³.

Обстановка, що склалася в Західній Європі у зв'язку з установами фашистського режиму в Німеччині в січні 1933 р., вимагала рішу-

¹ Волянчук М. М., Маланчук В. Ю. Поширення марксистсько-ленінських ідей на Західній Україні.— Львів, 1960; Цьох Й. Т. Комуністична преса Західної України. (Роль друкованої пропаганди в ідеологічній діяльності КПЗУ.) 1919—1939 рр.— Львів, 1966; Олексюк М. М. Прогресивна преса Західної України в боротьбі на захист СРСР (20—30-ті роки).— Київ, 1973; Панчук М. І. Боротьба КПЗУ за ідейне й організаційне зміцнення партійних лав і посилення впливу на маси.— Київ, 1982 та ін.

² Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 14—15 червня 1983 року.— Київ, 1983, с. 7.

³ Івано-Франківський обласний державний архів (далі — ІФОДА), ф. 2, оп. 1, спр. 229, арк. 38.

чої і наполегливої боротьби за згуртування всіх прогресивних і демократичних сил. Визначну роль у цьому відіграли підпільні видання КПЗУ і КСМЗУ «Наша правда», «До наступу», «Walka mas» («Боротьба мас»), «Комсомолец ЗУ», «Досвітні вогні» та інші. Серед трудящих завоювали визнання прогресивні видання, такі як «Знання», «Зеркало», «Праця», «Наша праця», «Наш голос», які висвітлювали боротьбу трудящих західноукраїнських земель проти капіталу та загрози фашизму, на захист СРСР, за їх соціальне і національне визволення.

Бойовим теоретичним органом КПЗУ був нелегальний журнал «Наша правда», матеріали якого відзначалися злободенною і актуальною тематикою. Вже в лютневому номері за 1933 р. «Наша правда» писала про необхідність об'єднати трудящим свої ряди навколо єдиного народного фронту, що створювався на Західній Україні. «Не можна забувати при цьому,— писав журнал,— що пролетарський фронт в більшовицькому розумінні є бойовим співробітництвом між свідомим революційним комуністичним авангардом і ще не революційними масами працюючих»⁴.

Широкого розмаху на Західній Україні, як і в усій Польщі, набрав рух за створення єдиного антифашистського народного фронту, який охоплював усі верстви населення: робітників, трудове селянство, прогресивну інтелігенцію. Місцевим партійним організаціям доводилося боротися проти буржуазії та її прислужників — українських буржуазних націоналістів. Намагаючись зірвати боротьбу КПЗУ за створення єдиного народного фронту, керівники буржуазно-націоналістичних партій восени 1934 р. вирішили провести всеукраїнський національний конгрес і конгрес українців, які мали відбутися під антикомуністичними, антирадянськими лозунгами.

КПЗУ розгорнула кампанію за скликання робітничо-селянського конгресу, ідея про його скликання знайшла широку підтримку у трудящих. 16 лютого 1934 р. ЦК КПЗУ через «Нашу правду» звернулася з листом до західноукраїнського пролетаріату, селянства і прогресивної інтелігенції, в якому вказувалося: «найважливішим завданням робітничо-селянського конгресу є зміцнення робітничо-селянського союзу і братерської єдності працюючих мас усіх національностей проти розгнужданого шовінізму панівних класів та їх продажних агентів»⁵. У містах створювалися ініціативні комітети по скликанню конгресу, проходили збори і мітинги трудящих. На сторінках комуністичної преси вони роз'яснювали трудящим найважливіші завдання, що їх мав розглянути цей форум.

Підготовку до проведення конгресу комуністи проводили з допомогою також легальної організації «Українського селянського об'єднання» (УСО), що перебувало під впливом КПЗУ та її органу — газети «Праця». Підтримуючи ідею скликання конгресу, робітники і селяни обговорювали його завдання, висували свої вимоги. Про популярність серед трудящих мас руху за скликання конгресу свідчить той факт, що тільки в перші місяці його кампанія охопила 89 місцевостей у 35 повітах Західної України⁶.

Буржуазно-поміщицький уряд Польщі вживав усіх заходів проти діяльності «Українського селянського об'єднання». В усіх повітах проводились масові арешти комуністів, обшуки в приміщеннях комітетів і квартирах членів об'єднання. Газети широко інформували своїх читачів про безчинства урядових властей. Так, тільки протягом квітня 1934 р. у Львові було заарештовано 225 чол., з яких 150 віддано до суду⁷. Ідею політичного єднання трудящих вороже зустріло духовенство.

⁴ Наша правда, 1933, № 1, с. 25.

⁵ Там же, 1934, № 2, с. 25.

⁶ Там же, с. 81.

⁷ Львівський обласний державний архів (далі ЛОДА), ф. 256, оп. 1, спр. 68, арк. 40.

Польські власті та українські буржуазні націоналісти докладали чимало зусиль, щоб не допустити проведення конгресу. Значної матеріальної шкоди було завдано редакції газети «Праця». 2 травня 1934 р. під її будинок українськими буржуазними націоналістами було підкладено бомбу. З приводу цього ворожого акту «Наша правда» писала: «Бомба, підкинута ОУН (організація українських націоналістів — В. Ч.) до редакції «Праці», мала між іншим на меті перешкодити дальшій організації приготувань до конгресу і провокаційно полегшити окупаційній владі репресії проти організаторів конгресу, легальної національно-визвольної преси»⁸.

Незважаючи на те, що конгрес не відбувся, кампанія по його скликанню відіграла певну роль у згуртуванні демократичних сил Західної України в боротьбі проти фашизму, в створенні передумов для єдності дій робітничого класу, селян і прогресивної інтелігенції в революційно-визвольній боротьбі, сприяла зміцненню авторитету КПЗУ серед народних мас.

Важливою подією в житті комуністів Західної України став IV з'їзд КПЗУ (жовтень — листопад 1934 р.), що проходив у Ворзелі біля Києва. «Наша правда» опублікувала його рішення і розгорнула активну роботу по роз'ясненню програмних завдань з'їзду серед комуністів та широких верств трудящих, за втілення їх в життя. Секретар ЦК КПЗУ Г. Рваль в статті «За єдиний пролетарський фронт на Західній Україні» вказував на перші успіхи в створенні єдиного антифашистського фронту, який знаходив широкий відгук серед працюючих української, польської, єврейської національностей. Стаття закликала трудящих до рішучої боротьби проти усіх ворогів Країни Рад. «Комуністи Західної України, — вказувалось в статті, — приступаючи до здійснення цього завдання, повинні почувати ту особливу відповідальність, яку накладає на них боротьба за зміцнення гегемонії пролетаріату в селянському і національно-визвольному русі, боротьба в обороні соціалістичної Батьківщини — СРСР — УРСР, боротьба за перемогу пролетарського інтернаціоналізму»⁹.

Місцевим партійним організаціям друковане слово допомагало в пропаганді серед трудящих матеріалів і рішень VII конгресу Комуністичного Інтернаціоналу (21 липня — 30 серпня 1935 р.). В листопадовому номері журналу «Наша правда» за 1935 р. була опублікована промова Г. Димитрова на конгресі, статті Ю. Ленського «Конгрес єдності боротьби» і Г. Рваля «Боротьба за право на самовизначення і жадання автономії»¹⁰, в яких даються конкретні поради партійним організаціям щодо створення єдиного антифашистського народного фронту.

Важливе місце «Наша правда» відводила критиці ідеології і антинародної політики українських буржуазних націоналістів. Вона надрукувала ряд матеріалів, серед них статті Степанюка «На боротьбу проти смертельного ворога працюючих ОУН (УВО)», А. Бориса «Як українські фашисти готуються до контрреволюційної антирадянської війни», «Антифашистський народний фронт і боротьба проти українського націоналізму» та інші¹¹, які викривали справжнє обличчя «захисників» українського народу і в союзі з фашистською Німеччиною готували похід проти СРСР. «Історія ОУН (УВО) є неперервним ланцюгом організації контрреволюційних саботажів, воєнних приготувань на службі імперіалістів проти соціалістичної батьківщини міжнародного пролетаріату, зокрема, приготувань збройного нападу на Радянську Україну»¹².

На сторінках «Нашої правди» постійно велися рубрики «З боротьби робітничого класу проти наступу капіталу та фашизму», «Селянські бої

⁸ Наша правда, 1934, № 2, с. 28.

⁹ Наша правда, 1935, № 1, с. 33.

¹⁰ Там же, 1935, № 4, с. 9—26; 30—36; Цьох І. Т. Назв. праця, с. 238.

¹¹ Наша правда, 1934, № 2; с. 20—31, 31—41.

¹² Там же, с. 32.

і виступи», «1 Травня на Західній Україні», «Боротьба за єдиний пролетарський фронт» та інші. У листопаді 1935 р. видання центрального органу КПЗУ журналу «Наша правда» припинилося.

Одним із пропагандистів прогресивних революційних ідей серед західноукраїнських трудящих був нелегальний орган ЦК КПЗУ газета «До наступу», перший номер якої вийшов на початку 1935 р. Тираж газети коливався від 3,5 тис. до 5 тис. примірників. Протягом 1935—1936 рр. вийшло всього 13 номерів газети. Газета багато уваги приділяла комуністичному вихованню народних мас. Звертаючись до робітників, селян і трудової інтелігенції, газета писала: «Хто бажає боротьби з окупацією, з фашизмом, з війною, з національним і соціальним гнітом, з терором — той мусить стати на шлях боротьби в широкому народному фронті! Хто бажає здобути повну територіальну автономію для Західної України, той мусить стати під прапором народного фронту»¹³.

Підпільна газета КПЗУ великого значення надавала зближенню комуністів з рядовими соціалістами та членами соціал-демократичних партій в боротьбі проти наступу капіталу і фашизму. «Ми комуністи,— вказувалося в статті, надрукованій в газеті «До наступу»,— всіма силами будемо піддержувати єдиногофронтіві стремління наших класових братів, робітників та селян УСПД та УСРП, ми не ставитимемо їм ніяких домагань, крім щирої волі боротьби з фашизмом та окупацією»¹⁴.

Звернення комуністів до західноукраїнських трудящих знайшло широкий відгук у краї. У ряді міст пройшли мітинги і збори за участю робітників, комуністів і соціал-демократів, які висловились спільно боротись проти наступу фашизму та загрози другої світової війни. 30 квітня 1935 р. робітники Снятина, зібравшись на мітинг, засудили політику керівництва УСРП на чолі з Стаховим, Матчаком і Макухом, які «були і є наймитами капіталу і далі думають вести працюючі маси під замаскованим червоним прапором», і висловились за «прилучення до одноцілого фронту всіх працюючих світу»¹⁵.

Комуністична та прогресивна преса таврувала ганьбою українську націоналістичну буржуазію, яка намагалась здійснити свої брудні задуми при активній допомозі польських імперіалістів. Майже в кожному номері газети «До наступу» друкувалися матеріали, які викривали тісний зв'язок буржуазних партій з польськими окупантами. «ОУН,— писала газета в одному з номерів,— ворожа не лише соціальному, але і національному визволенню працюючих мас Західної України. Вона служить українській буржуазії, тій самій, що задля класових інтересів запродалась польській окупації, пішла на явну угоду із окупантськими катями»¹⁶.

У статті «Хай живе світовий Жовтень!» газета «До наступу» наголошувала, що єдиний вихід для трудящих західноукраїнських земель — це піти шляхом радянських братів, які встановили новий суспільний державний лад.

Значну допомогу КПЗУ, її легальним і нелегальним виданням у вихованні трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму, в боротьбі з буржуазним націоналізмом подавали західноукраїнські пролетарські письменники і публіцисти Я. Галан, О. Гаврилюк, С. Тудор, П. Козланюк, К. Пелехатий та інші. В червні 1934 р. у Львові відбулися збори письменників, учасники яких прийняли «Протест західноукраїнських пролетарських письменників», який був вміщений в дрогобицькій прогресивній газеті «Наш голос». «Об'єднаний наступ сил українського фашизму,— говорилося в протесті,— викликає гостру потребу організованої відсічі

¹³ До наступу, 1936, № 2, с. 1.

¹⁴ Там же, 1935, № 4, с. 9.

¹⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 6, оп. 1, спр. 736, арк. 64.

¹⁶ До наступу, 1935, № 5, с. 15.

одноцілого пролетарського фронту, в якому поруч найширших робітничо-селянських мас організовано стане західноукраїнська трудяща, протифашистська інтелігенція.

Від імені групи західноукраїнських пролетарських письменників висловлюємо наше глибоке обурення проти брудної протирадянської роботи українського фашизму, а зокрема його літературно-мистецької експозитури, й рішуче осуджуємо їх зазіхання на існування УРСР — невід'ємної частини СРСР»¹⁷.

Визначну роль у боротьбі проти фашизму і загрози війни відіграли представники передової інтелігенції, які перебували в рядах КПЗУ. З участю пролетарського письменника О. Гаврилюка у Львові з 1 липня 1935 р. почав виходити легальний прогресивний журнал «Знання»¹⁸. В той період боротьба за створення єдиного антифашистського народного фронту набрала на Західній Україні, як і в усій Польщі, широкого розмаху. Основне завдання редколегії журналу полягало в тому, щоб допомогти КПЗУ в комуністичному вихованні трудящих, викритті антинародної політики польського уряду та їх прислужників — українських буржуазних націоналістів.

Історичною подією в антифашистському русі став Міжнародний конгрес захисту культури, що відбувся в червні 1935 р. в Парижі. В статті «Конгрес захисту культури» журнал «Знання» повідомляв про роботу і участь в ньому відомих діячів української радянської літератури П. Тичини, П. Панча, О. Корнійчука, І. Микитенка. «Цей конгрес,— писав журнал,— що його вістря в обороні культури було спрямоване проти новітнього варварства фашизму викликав чимале зацікавлення всього світу й став політично-культурною подією величезної ваги»¹⁹.

З рішеннями конгресу солідаризувалась прогресивна інтелігенція Польщі і Західної України. В знак підтримки його рішень польські та західноукраїнські пролетарські письменники В. Броневський, В. Василевська, Л. Кручковський, А. Струг, Я. Галан, О. Гаврилюк, С. Тудор, П. Козланюк та інші написали декларацію, що була вміщена в журналі «Знання». Декларація вказувала на ту загрозу, яку ніс для прогресивних сил і розвитку культури фашизм: «Коли в народних робітничих і селянських масах росте прагнення до об'єднання сил у боротьбі з фашизмом — ідемо з ними в одному ряді... Боремося за свободу слова, за незалежність письменника та його праці. Закликаємо всіх незалежних письменників і митців солідаризуватися з нами до захисту поступу, миру й культури»²⁰.

Важливою формою висвітлення ходу боротьби за створення на західноукраїнських землях єдиного антифашистського фронту були листи читачів, які друкувалися в журналі під рубрикою «Голоси про народний фронт». В листах висловлювалось схвалення і підтримка трудящими тактики та ідейної платформи єдиного фронту, спрямованих на інтернаціональне об'єднання всіх прогресивних сил у боротьбі проти наступу капіталу та фашизму. Польський фашистський уряд на початку 1936 р. заборонив видання журналу «Знання».

У фондах Львівського обласного державного архіву виявлено кілька примірників прогресивного журналу «Зеркало», що виходив з ініціативи І. Михайлюка в 1935—1936 рр. в Коломиї. Його тираж становив 1 тис. примірників. Значну матеріальну допомогу і моральну підтримку видавцю і редактору журналу подавали західноукраїнські пролетарські письменники Я. Галан, О. Гаврилюк, П. Козланюк. Вони виступали на сторінках журналу із статтями. Так, у відповідь на звернення М. Горького до діячів культури Заходу «З ким Ви, майстри культури?» Я. Галан

¹⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 6, оп. 1, спр. 688, арк. 391.

¹⁸ ЛОДА, ф. 110, оп. 3, спр. 11, арк. 2.

¹⁹ Знання, 1935, № 2, с. 3.

²⁰ Там же, № 4, с. 10.

опублікував статтю «Стаємо в ряди!». Прогресивна інтелігенція Західної України, писав Я. Галан, активно підтримує трудящі маси в революційно-визвольній боротьбі. Він звернувся із закликом до народних мас: «Проти капіталізму та фашизму, проти клерикалізму та темноти, проти імперіалістичних воєн. За соціалізм, за знесення всякого визиску робочого народу, за єдність всіх трудящих, за Україну робітників та селян — стаємо в ряди!»²¹.

Провідну роль в антифашистському русі прогресивної інтелігенції як невід'ємної частини розвитку революційно-визвольної боротьби трудящих Західної України відіграв конгрес діячів культури, що відбувся 16—17 травня 1936 р. у Львові. Скликанню конгресу передувала велика підготовча робота в умовах жорстокого терору з боку всіх сил реакції. Значну роль у розгортанні антифашистського руху інтелігенції, підготовці до конгресу відіграла стаття Я. Галана «Фашизм проти культури», надрукована в журналі «Зеркало». «Українські працівники культури не можуть остати позаду, якщо їм дорога культура західноукраїнських земель. Цей конгрес мусить об'єднати найкращих й найбільш поступових представників західноукраїнського культурного життя. Це є необхідна передумова поборення фашизму, цього варварства ХХ сторіччя»²².

20 січня 1936 р. в приміщенні редакції журналу «Зеркало» відбулася нарада літераторів Покуття, в роботі якої брав участь П. Козланюк. Вказуючи на ті завдання, що стоять перед редакцією журналу та її активом, він наголошував на необхідності «...постійно вдосконалювати свою зброю, гострити своє слово»²³, яке б допомогло активізувати кожного робітника, селянина, передову інтелігенцію на боротьбу за знищення існуючого ладу на Західній Україні.

Оргкомітет конгресу у Львові звернувся із закликом до прогресивної інтелігенції взяти активну участь в підготовці та роботі конгресу. В зверненні вказувалось: «Закликаємо Вас допомогти нам у нашій акції, приступити до неї і взяти участь у з'їзді (так в деяких документах називався конгрес.— В. Ч.). Успіх з'їзду буде перемогою справи, якій усі служимо, а його значення буде тим більше в сучасний переломний момент, коли мобілізуються всі сили по цей і по той бік барикади»²⁴. На початку 1936 р. до Коломиї, з метою допомогти підготувати спеціальний номер, присвячений антифашистському конгресу працівників культури, приїздив О. Гаврилук. При його допомозі «Зеркало» опублікувало матеріали під рубрикою «Селянські поступові письменники Покуття приєднуються до Конгресу в обороні культури, проти фашизму і середньовіччя»²⁵. Значна частина тиражу цього журналу була конфіскована поліцією.

Антифашистська спрямованість журналу «Зеркало» викликала роздратування міністерства внутрішніх справ Польщі. У своєму листі станіславському воєводі воно зажадало «...застосування всіх, які є в його розпорядженні, репресивних заходів як до керівників групи, так і до видань, маючи на меті ліквідацію комуністичної діяльності на Покутті»²⁶. Після видання трьох номерів журналу польські власті заборонили це останнє видання західноукраїнських пролетарських письменників і публіцистів.

Таким чином, незважаючи на суворі умови розгулу та цензуру польських властей, прогресивна преса Західної України була надійним помічником КПЗУ в згуртуванні трудящих на революційно-визвольну боротьбу за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною в єдиній сім'ї народів СРСР.

²¹ Зеркало, 1935, № 2, с. 1.

²² Галан Я. О. Твори у чотирьох томах. — Київ, 1978, т. 3, с. 338.

²³ Спогади про Петра Козланюка. — Львів, 1974, с. 108.

²⁴ ЛОДА, ф. 256, оп. 1, спр. 107, арк. 82.

²⁵ Зеркало, 1936, № 1—2, с. 1—12.

²⁶ Цьох Й. Т. Назв. праця, с. 235.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

З ДОСВІДУ КОМПЛЕКСНОГО ВИКОРИСТАННЯ ЕКРАННИХ І ЗВУКОВИХ ЗАСОБІВ НАВЧАННЯ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ СРСР У СТАРШИХ КЛАСАХ

Одним з найважливіших завдань, що стоять перед загальноосвітньою школою на сучасному етапі, є дальше удосконалення процесу навчання і виховання учнів. «Зростають вимоги до ідейно-політичного виховання молоді, формування її марксистсько-ленінського світогляду, почуття відповідальності, організованості й дисципліни»¹,— підкреслюється в Проекті ЦК КПРС «Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи».

Це неможливо здійснити без залучення екранних і звукових засобів навчання (діа- і кінофільмів, діапозитивів, звукозаписів та інших аудіовізуальних засобів). Вони дають необхідну за навчальною програмою інформацію, допомагають формувати в учнів цілісні і зрозумілі їм уявлення про світ, закономірності його розвитку, тобто марксистсько-ленінський світогляд. Крім того, аудіовізуальні посібники викликають у школярів певні асоціації, розвивають мислення, творчу уяву, естетичні почуття, що сприяє моральному вихованню підростаючого покоління.

Успіх у цій справі забезпечить тільки систематичне, цілеспрямоване, комплексне використання всього арсеналу наявних екранних та звукових засобів навчання, у тому числі й літературних. При цьому необхідно керуватися цілями та завданнями, що впливають з навчальної програми і пояснювальної записки до неї, а також враховувати мету конкретного уроку, вікові й індивідуальні особливості учнів. При використанні названих посібників слід керуватися такими основними критеріями їх добору:

— ідейно-естетична й ідеологічна спрямованість та загостреність екранного, звукового чи іншого звукового посібника;

— адекватність та ідентичність відібраних навчальних посібників історичним подіям, фактам і явищам, що вивчаються, наявність в них необхідного документального матеріалу, який забезпечує історичну достовірність;

— наявність необхідного пізнавального, виховного й естетичного матеріалу, в якому на високому ідейно-теоретичному і художньому рівні розкривається велич радянського народу, його мужність, патріотизм, героїзм, інтернаціоналізм, моральні й естетичні ідеали;

— доступність сприйняття з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей учнів;

— повна відповідність відібраних засобів навчання цілям, завданням і дидактичним вимогам уроку.

Керуючись цими критеріями, наприклад, при вивченні теми «Революція 1905—1907 рр. у Росії — перша народна революція епохи імперіалізму», розрахованої на 10 уроків, з досить значної кількості наявних посібників радимо використати такі: кінофільми — «Рік 1905», «Червона Пресня», «В. І. Ленін на засланні та в еміграції», «Партія більшовиків напередодні й у роки першої російської революції (1905—1907 рр.)»; кінофрагменти — «9 січня 1905 р.», «На барикадах Пресні»; діафільми — «Більшовики в роки першої російської революції (1905—1907 рр.)»,

¹ Рад. Україна, 1984, 4 січ.

«Ленін про революцію 1905—1907 рр.»; фонозаписи спогадів — І. Ю. Капленкова («Подвиг матросів крейсера «Варяг»), К. А. Кошкіна («Кривава Неділя 9 січня 1905 р.»), П. І. Румянцева («Про діяльність Іваново-Вознесенської Ради робітничих депутатів»), І. В. Личева («Про початок повстання на броненосці «Потемкин»), А. І. Горчиліна («В дні Всеросійського жовтневого страйку 1905 р.»).

Наведемо приклади комплексного використання технічних засобів навчання (ТЗН) на деяких уроках з цієї теми. Так, урок «Піднесення революції восени 1905 р.» проводився за планом: 1. Всеросійський жовтневий політичний страйк. 2. Ради робітничих депутатів — органи збройного повстання і революційної влади. 3. Царський маніфест 17 жовтня та його оцінка більшовиками. 4. Створення буржуазних партій. Октябристи і кадети — ліберальні партії². В ході уроку використовувалися такі посібники: фрагменти з 2-ї і 3-ї частин кінофільму «Рік 1905»; відповідні фрагменти з діафільмів «Більшовики в період першої російської революції (1905—1907 рр.)» та «Ленін про революцію 1905—1907 рр.»; фрагменти з грампластинок «Прапор над барикадами (до 70-річчя першої російської революції)» та «Червона Пресня»; картографічні матеріали — учбова карта «Перша революція в Росії в 1905—1907 рр.» з Атласу історії СРСР та розділ «Грудневе збройне повстання».

Починаючи виклад першого питання, вчителю необхідно зробити короткий вступ, де охарактеризувати умови, в яких відбувалася перша в Росії революція. Зокрема, слід сказати, що вона проходила в іншій міжнародній обстановці, ніж подібні революції в Європі. Світ на той час вступив в епоху імперіалізму, коли вкрай загострилися всі суперечності капіталізму. Крім того, трудящим масам Росії доводилося вести боротьбу водночас і проти пережитків кріпосництва, і проти капіталізму, за соціалістичну перебудову суспільства.

Восени 1905 р. революція в Росії вступила в новий, вищий етап свого розвитку. Боротьба охопила всю країну, виявляючись у найрізноманітніших формах — від мирних маніфестацій і політичних страйків до збройних сутичок. До лав революційних борців вливалися все нові й нові загони російського пролетаріату. В жовтні їх налічувалося 308 тис. чол., а в грудні — вже 372 тис. Під впливом робітничого класу проти царизму і поміщиків активно виступило й селянство. Революція похитнула армію і флот. Відбулися повстання матросів у Кронштадті, Владивостоку, Севастополі тощо.

У ході революції виникли політичні організації робітничого класу — Ради робітничих, а потім і селянських та солдатських депутатів, що були не тільки органами повстання, а й зародковою формою революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства. Таким чином, усім ходом викладу вчитель підводить учнів до висновку, що революційне піднесення охопило всі верстви трудящих, «...підходячи все ближче і ближче на практиці до всенародного збройного повстання»³.

Охарактеризувавши історичну обстановку, що склалася на осінь 1905 р., вчитель ставить проблемні запитання приблизно такого змісту: 1. В чому виявлявся наростаючий характер революції восени 1905 р.? 2. Чому Всеросійський жовтневий страйк був кульмінаційним пунктом масових виступів пролетаріату в 1905 р. і поставив на порядок денний підготовку збройного повстання? 3. Доведіть, що Ради депутатів восени 1905 р. стали зародковими органами революційної влади.

Про дальший хід подій учні дізнаються з фрагментів кінофільму «Рік 1905» та діафільму «Більшовики в роки першої російської революції (1905—1907 рр.)». Вчитель коротко має спинитися на тактиці біль-

² Див.: Волобуев О. В., Клокова Г. В. Методика преподавания истории СССР (VIII—IX классы): Пособие для учителей.— М., 1979, с. 290.

³ Ленін В. І. Перші уроки.— Повне збір. творів, т. 9, с. 240.

шовиків та меншовиків, їх ставленні до збройного повстання, наголосивши, що курс на його організацію був визначений В. І. Леніним і прийнятий III з'їздом РСДРП, в рішенні якого, зокрема, зазначалося: «...Завдання організувати пролетаріат для безпосередньої боротьби з самодержавством шляхом збройного повстання є одним з найголовніших і найневідкладніших завдань партії в нинішній революційний момент»⁴. У фільмі учні бачили, як у відповідь на це рішення конференція московських більшовиків, що відбулася 10 (23) жовтня 1905 р., ухвалила рішення оголосити наступного дня з 12-ї години загальноміський страйк. 15 (28) жовтня страйкували 100 тис. робітників Москви. Вони висунули лозунги «Геть царський уряд!», «Хай живуть Установчі збори!». Одночасно оголосили страйк робітники Петербурга. «Москва і Петербург,— писав В. І. Ленін,— поділили між собою честь революційного пролетарського почину»⁵. Політичні страйки в Москві й Петербурзі зумовили піднесення революційного руху в усій країні. 13 (26) жовтня Володимир Ілліч вже писав з Женев: «Барометр показує бурю!... *Всеросійський політичний страйк* охопив на цей раз дійсно всю країну, об'єднавши в геройському піднесенні найбільш пригнобленого і найбільш передового класу *всі народи* проклятої «імперії» Російської»⁶.

Припинивши демонстрацію фільму, вчитель у ході викладу першого питання повинен підкреслити, що Всеросійський жовтневий політичний страйк переконливо показав зв'язок партії більшовиків з народними масами і життєвість більшовицьких лозунгів. До страйкуючих робітників приєдналися дрібні службовці, студенти, учні, адвокати, лікарі, інженери і т. д. Кількість учасників страйку перевищила 2 млн. чол., у тому числі 1 млн. промислових робітників і понад 700 тис. залізничників. Поступово вчитель підводить учнів до розуміння того, що жовтневий страйк почав стихійно переростати в повстання. В. І. Ленін писав з цього приводу: «Повстання наближається, воно виростає на наших очах з всеросійського політичного страйку»⁷. Царський уряд, наляканий зростанням революції, поспішив піти на деякі поступки, щоб врятувати самодержавний лад. Учитель демонструє «Маніфест 17 жовтня», в якому цар обіцяв політичні свободи і скликання законодавчої думи, й зачитує відповідний текст з цього документа.

Коротко прокоментувавши переглянуті учнями фрагменти, вчитель має доповнити екранну інформацію своєю розповіддю. Зокрема, йому слід сказати про перехід царизму в наступ, посилення ним репресій. Важливо також підкреслити, що внаслідок розгулу чорносотенного терору, погромів, каральних експедицій було вбито близько 4 тис. і поранено більш як 10 тис. чол. Однак ніщо вже не могло спинити загальнонародного збройного повстання, підготовку якого розпочали більшовики на чолі з В. І. Леніним. При цьому треба звернути увагу учнів на політичну, військово-технічну і організаційну сторони цієї підготовки, розповісти, що майже повсюдно створювалися бойові дружини, проводилося навчання вуличних боїв і стріляння, створювалися майстерні для виготовлення бомб, склади зброї, а також спеціальні бойові групи, які В. І. Ленін вважав необхідними для збройного повстання⁸. Слід також спинитися на діяльності технічної групи ЦК на чолі з Л. Б. Красінін. Вона була створена після III з'їзду РСДРП з метою здійснення військово-технічної підготовки повстання.

Урок на тему «Грудневе збройне повстання — кульмінація революції» рекомендуємо проводити за таким планом: 1. Грудневе збройне

⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898—1917).— К., 1978, т. 1, с. 109.

⁵ Ленін В. І. Всеросійський політичний страйк.— Повне зібр. творів, т. 12, с. 2.

⁶ Там же, с. 1, 2.

⁷ Там же, с. 3.

⁸ Див.: Ленін В. І. Промова в питанні про збройне повстання.— Повне зібр. творів, т. 10, с. 111.

повстання в Москві. 2. Збройне повстання в інших містах країни. 3. Причини поразки Грудневого збройного повстання, його уроки й історичне значення. Вчителю можуть стати у пригоді кінофільми «На барикадах Пресні» та «Партія більшовиків напередодні й у роки першої російської революції (1905—1907 рр.)» *, а також відповідні фрагменти з раніше названих діафільмів та грамзаписів. Урок слід почати з розповіді вчителя про хід збройного повстання в Москві. При цьому необхідно висвітлити й таке питання, як робота більшовиків з молоддю. В. І. Ленін надавав їй великого значення, особливо участі молоді в революційних боях. «Сміливіше створюйте нові й нові дружини, посылайте їх у бій,— писав у зв'язку з цим В. І. Ленін,— вербуйте більше робітничої молоді, розширяйте звичайні рамки всіх партійних організацій, починаючи від комітетів і кінчаючи фабричними групами, цеховими спілками, студентськими гуртками!»⁹.

Далі слід навести факти, які свідчать про розростання революції вглиб і вшир. Так, у жовтні—грудні 1905 р. страйкували вже 1227 тис. робітників, серед яких учасники політичних страйків становили 66,4%. Почастішали виступи селян. У листопаді їх кількість досягла 796. Всі ці факти й цифри закріплюються потім у ході демонстрації відповідних кадрів з 2-ї частини кінофільму «Партія більшовиків напередодні й у роки першої російської революції» та діафільму «Більшовики в роки першої російської революції».

Приступивши безпосередньо до викладу самого ходу збройного повстання в Москві, слід наголосити, що московський пролетаріат став його заступником. Під час перегляду кадрів фільму учні бачили, як посилювалося революційне піднесення в частинах Московського гарнізону, вищим виявом якого був виступ Ростовського гренадерського полку, розквартированого в Москві. Враховуючи бойові настрої робітників і солдатів, Московська міська конференція більшовиків, яка відбулася 5 (18) грудня, висловила за оголошення страйку і за збройне повстання. Московська Рада робітничих депутатів ухвалила розпочати 7 (20) грудня політичний страйк. Учитель може зачитати текст цієї постанови, а потім і рішення Всеросійської конференції залізничників, яка закликала робітників залізниць до страйку. Далі демонструються кадри з фільму «Червона Пресня». Вони показують, як поступово 150-тисячний страйк переріс у збройне повстання, центром якого стала Пресня, як боролися бойові дружини, зокрема на Прохоровській мануфактурі (бойову дружину там очолював З. Я. Литвин-Седой). Особливо запеклі бої точилися в Замоскворіччі, де опорними пунктами робітників стали друкарня Ситіна та фабрика Цінделя. Вдалим доповненням до переглянутих фрагментів фільму будуть свідчення безпосереднього учасника тих подій А. Блохіна: «З штабу Замоскворецького району ми одержали завдання відправитися на Волнову вулицю до приміщення друкарні Ситіна (нині—Перша зразкова друкарня) для спорудження барикад. Тільки-но приступили до справи, ... з'явився козацький загін ... Ми вирішили не допускати козаків. Роззосередившись на сусідньому горищі і воротах, обстріляли їх»¹⁰.

Висвітлюючи події на Пресні, необхідно приділити увагу участі в них молоді, розповісти про виявлені нею мужність і героїзм. Для цього вчитель може зачитати хвилюючі рядки із статті В. І. Леніна «Уроки московського повстання», де, зокрема, йдеться про те, як «...дві дівчини-робітниці, що несли червоний прапор в 10 000-ній юрбі, кинулися назустріч козакам з криками: «убийте нас! живими ми прапор не віддамо!». І козаки збентежилися й поскакали геть...»¹¹. Згодом з'ясувалося,

* Якщо цих фільмів немає, можна використати фрагменти зі стрічки «Рік 1905».

⁹ Ленін В. І. Нові завдання і нові сили.— Повне збір. творів, т. 9, с. 290.

¹⁰ Блохин А. Незабываемые дни.— Правда, 1975, 19 дек.

¹¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 13, с. 349—350.

що ці дівчата — Марія Козирєва і Олександра Бикова — працювали на Трьохгорній мануфактурі. Докладніше про долю цих дівчат можна дізнатися із статті Е. Васютіна «Прапорonosці Пресні», присвяченої 70-річчю Грудневого збройного повстання в Москві¹². Досвід показує, що уривок з цієї статті доцільно зачитати в проміжку між демонстрацією фрагментів з кінофільму «Червона Пресня».

Наступні кадри цього фільму дають учням можливість побачити, як царський уряд поспішно стягував до Москви військові сили, як після прибуття 15 і 16 грудня з Петербурга Семеновського гвардійського й з Варшави Ладозького піхотного полків почався штурм Пресні. Після перегляду цих фрагментів учитель називає головні осередки повстання і показує їх на картосхемі. При цьому слід звернути увагу учнів на місцезнаходження районних Рад робітничих депутатів і відзначити, що відсутність єдиного центру керівництва повстанням (керівники Московського комітету більшовиків і організатори повстання були заарештовані ще на його початку) негативно позначилася на грудневих подіях. Потім учитель може зачитати відповідний уривок із статті В. І. Леніна «Уроки московського повстання»¹³ та продемонструвати кадри з діафільму «Більшовики в період першої російської революції». Це допоможе у розкритті загального ходу подій. Учні дізнаються, як повсталі пробивались крізь кільце оточення в ніч з 18 на 19 грудня, виявляючи виняткові зразки мужності та героїзму, зберігаючи стійкість і революційний дух. Підбиваючи підсумки героїчної боротьби бойових дружин Пресні та інших районів Москви, необхідно підкреслити, що в ході боїв та в дні розправи над учасниками повстання московський пролетаріат втратив 1059 чол., у тому числі 137 жінок¹⁴.

Характеристика збройних повстань в інших містах Росії дається в загальному плані, називаються лише основні пролетарські центри: Ростов-на-Дону, Катеринослав, Новоросійськ, Харків, Нижній Новгород (Сормово), Перм (Мотовилиха). Окремо слід спинитися на повстанні в Ростові-на-Дону, яке відбувалося в дуже складних умовах (керівництво Донським комітетом РСДРП знаходилося в руках меншовиків, які виступали проти повстання). Однак більшовикам вдалося організувати робітників, створити бойові дружини, які протягом восьми днів вели нерівну боротьбу проти царських військ. Грудневі події 1905 р. в Ростові-на-Дону та в інших містах доцільно проілюструвати відповідними кадрами з діафільму «Більшовики в роки першої російської революції (1905—1907 рр.)».

Кілька слів треба сказати про повстання в Сибіру, організоване Читинським комітетом РСДРП і Радою солдатських та козачих депутатів на чолі з більшовиками В. К. Курнатовським, А. А. Костюшко-Волужаничем, І. В. Бабушкіним, М. К. Ветошкіним, О. І. Парамоновим та ін. Після розгрому Грудневого повстання в Москві й у Центральному районі царський уряд направив у Читу каральні експедиції під командуванням генералів Ренненкампа та Меллера-Закомельського. Вони вчинили жорстоку розправу над революційними робітниками та їх керівниками. Багатьох більшовиків, у тому числі І. В. Бабушкіна, А. А. Костюшка-Волужанича й О. І. Попова, було розстріляно. Особливу увагу треба приділити характеристиці І. В. Бабушкіна, яку дав йому В. І. Ленін у статті «Іван Васильович Бабушкін». Так, Володимир Ілліч писав про нього, що він діяв «...уперто, неухильно серед пролетарських мас, допомагаючи розвиткові їх свідомості, їх організації, їх революційної самодіяльності»¹⁵.

¹² Известия, 1975, 11 дек.

¹³ Збірник творів В. І. Леніна: Для учнів середніх шкіл і середніх спеціальних навчальних закладів.— К., 1972, с. 72—73.

¹⁴ Декабрьские вооруженные восстания 1905.— Советская историческая энциклопедия. М., 1964, т. 5, с. 64.

¹⁵ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 20, с. 76.

Коротко необхідно сказати й про повстання селян у Грузії під керівництвом Гурійського комітету сільських робітників. При цьому треба пояснити учням зміст вимог повсталих (конфіскації поміщицьких земель і передачі їх у користування селянам, повернення викупних платежів тощо).

Аналізуючи уроки московського повстання, доцільно використати відповідні кадри з діафільму «Ленін про революцію 1905—1907 рр.», висловлювання Володимира Ілліча про грудневі події, які були генеральною репетицією Великої Жовтневої соціалістичної революції. На закінчення слід підкреслити, що Грудневе збройне повстання в Москві відіграло величезну роль у розвитку активності мас, у підготовці їх до пролетарської революції. «Після грудня це був уже не той народ.— писав В. І. Ленін.— Він переродився. Він дістав бойове хрещення. Він загартувався у повстанні. Він підготував ряди бійців, які перемогли в 1917 році...»¹⁶.

Після цього учні відповідають на поставлені учителем ще на початку уроку проблемні запитання.

Форми і методи комплексного використання екранних і звукових посібників можуть бути різними, але принципи його залишаються загальною єдиними. Так само, як і при звичайному використанні екранних і звукових засобів навчання, тут велику роль відіграє підготовка учителя до уроку, дотримання основних її етапів, до яких насамперед належать:

— ознайомлення з наявними фондами екранних та звукових засобів навчання і ретельний добір найдоцільніших з них;

— перегляд або прослуховування відібраних кіно- чи діафільму, діапозитива чи звукозапису;

— складання методичної розробки (плану-конспекту уроку й т. д.);

— підготовка вступного слова й супроводжувального тексту до відібраних посібників;

— перевірка технічного стану кінопроекційної та звукознімальної апаратури;

— проведення пробного уроку з метою виявлення можливих ускладнень у його ході.

Як показує практика, саме ретельна підготовка до уроків з комплексним використанням екранних і звукових засобів навчання визначає їх якість і ефективність. При цьому слід насамперед з'ясувати, чи може відібраний посібник сприяти досягненню поставленої мети, дати правильне уявлення про історичний матеріал, що вивчається, доповнити підручник, викликати інтерес до теми, сконцентрувати увагу на її основній думці й т. д. Правильне визначення місця та ролі навчального посібника в системі уроків можливе лише при наявності чітких і глибоких знань як його структури, так і дидактичного значення.

На етапі, що передує демонстрації екранного чи звукового посібника, велику роль відіграє вступне слово учителя, в якому він дає коротку характеристику відбраного для демонстрації матеріалу, розкриває задум авторів діа- чи кінофільму, творів художньої літератури й т. д. При цьому необхідно пам'ятати, що чим складнішим є посібник за своєю образно-композиційною структурою, тим ретельнішою має бути і робота з ним по підготовці до використання, але тим вагомішими будуть і ефективність та якість уроку. Комплексне використання екранних і звукових засобів навчання сприяє кращому засвоєнню матеріалу, робить уроки з історії динамічними, емоційно насиченими, доступними для сприйняття, що є необхідними умовами підвищення якості знань учнів.

В. І. ПЕТРЕНКО (Донецьк)

¹⁶ Ленін В. І. Подвиг пресненських робітників.— Повне збір. творів, т. 37, с. 370—371.

НАШ КАЛЕНДАР

БІБЛІОТЕКА І АРХІВ РСДРП У ЖЕНЕВІ

(До 80-річчя створення)

На початку 1984 р. виповнюється 80 років з часу заснування бібліотеки і архіву РСДРП, які відіграли значну роль у збиранні документальних і друкованих матеріалів з історії створення нашої партії, революційного робітничого руху в Росії на рубежі XIX—XX століть, у поширенні марксистської літератури, формуванні політичного світогляду пролетаріату, його ідейному загартуванні.

У політичній і теоретичній боротьбі пролетарської партії нового типу, у розповсюдженні революційної теорії серед широких мас трудящих В. І. Ленін велику роль відводив друкованим матеріалам, партійним періодичним виданням, книгам, бібліотекам. У важких умовах підпільної роботи в Росії і політичної еміграції Володимир Ілліч ретельно збирав і зберігав партійні документи, марксистську літературу, періодичні видання соціал-демократичних організацій. Його архів і бібліотека в період боротьби за створення марксистської партії робітничого класу в Росії були головним центром, де концентрувалися партійні документи та соціал-демократична література.

Основним джерелом розповсюдження марксистської літератури, важливим засобом політичного виховання робітничого класу В. І. Ленін вважав нелегальні бібліотеки соціал-демократичних організацій. У січні 1903 р. Володимир Ілліч зазначав, що пролетаріат «...проявляє постійний інтерес до політичного знання, пред'являє постійно (а не тільки в періоди особливого заворушення) величезний попит на нелегальну літературу»¹ і звертав увагу соціал-демократичних організацій на важливість роботи по розповсюдженню марксистської літератури, вивченню попиту на неї, по організації і влаштуванню бібліотек. Соціал-демократичні комітети і групи відповідно до переліку основних питань, розроблених В. І. Леніним, у своїх звітах до II з'їзду РСДРП подавали відомості про агітаційно-пропагандистську та видавничу роботу, про розповсюдження та розподіл літератури, організацію книжкових складів та бібліотек, про проведення серед робітників читань і обговорень партійних видань, про вивчення їх читацьких інтересів і попиту на нелегальну літературу².

З утворенням на II з'їзді РСДРП марксистської пролетарської партії нового типу, з посиленням революційного руху в Росії виникла необхідність в утворенні бібліотеки і архіву партії, які б поруч із задоволенням її практичних потреб стали б науковою базою для вивчення теорії та історії революційної боротьби пролетаріату взагалі і російського революційного робітничого руху зокрема.

В січні 1904 р. в Женеві при особистій участі В. І. Леніна «Група ініціаторів», до якої увійшли В. Д. Боңч-Бруєвич, П. М. Лепешинський, В. В. Воровський, М. С. Ольмінський, М. М. Лядов та інші вирішили створити таку бібліотеку і архів партії. Члени групи віддали у дар новоствореній бібліотеці всі наявні в них книги. В. Д. Боңч-Бруєвич завів інвентарну книгу, вписав до неї все, що надійшло до фонду бібліотеки. В. І. Ленін схвалив цю ініціативу і заявив, що вони з Н. К. Крупською пожертвують з своєї приватної бібліотеки все, що зможуть виділити³. 28 січня 1904 р. «Група ініціаторів» звернулася до комітетів РСДРП про подання допомоги в організації партійної бібліотеки та архіву, зокрема, переслати у Женеву свої архіви, частину літератури, всі легальні і нелегальні періодичні видання, а також надати їй грошову допомогу⁴.

У зв'язку з рішенням «Групи ініціаторів» створити в Женеві «Бібліотеку і архів при ЦК РСДРП» В. І. Ленін написав звернення «Від Центрального Комітету Росій-

¹ Ленін В. І. З чого почати? — Повне збір. творів, т. 5, с. 10.

² Див.: Ленін В. І. До питання про доповіді комітетів і груп РСДРП загальнопартійному з'їздові. — Повне збір. творів, т. 7, с. 74.

³ В. И. Ленин и библиотечное дело. — М., 1977, с. 308.

⁴ Див.: Ленін В. І. Примітки. — Повне збір. творів, т. 8, с. 509; т. 9, с. 434.

ської соціал-демократичної робітничої партії», в якому говорилось: «Від щирого серця вітаючи прекрасний почин «Групи ініціаторів» по створенню «Бібліотеки і архіву при Центральному Комітеті Російської соціал-демократичної робітничої партії», дуже просимо всіх товаришів і співчуваючих цій давно назрілій справі в міру своїх сил сприяти нашим товаришам, які взяли на себе організацію цієї складної і важливої справи»⁵.

Цей документ разом із зверненням «Групи ініціаторів» був надрукований у партійній друкарні в Женеві у листку «До всіх»⁶. Він був надісланий всім російським емігрантським колоніям Європи і Америки, комітетам і групам РСДРП і соціалістичним партіям, а також окремим громадсько-політичним діячам з проханням надсилати літературу, газети, журнали, листки. Незабаром на ім'я «Групи ініціаторів» почала надходити значна кількість партійних документів, листівок, прокламацій, книг, газет, журналів. Для керівництва організаційною роботою по створенню бібліотеки і архіву «Групою ініціаторів» був обраний Бібліотечний комітет, секретарем якого став В. Д. Бонч-Бруєвич⁷.

7 (20) лютого 1904 р. В. І. Ленін як член ЦК РСДРП підписав «Положення про бібліотеку і архів при ЦК РСДРП», згідно з яким «Бібліотечна група», що складалася з товаришів: А. І. Ільїної, Ф. Ф. Ільїна, В. М. Величкіної, П. М. Оліна, М. М. Замятіна, В. Д. Бонч-Бруєвича, визначалася як самостійна партійна організація, яка автономно завідує заснованою на кошти цієї групи бібліотекою. ЦК надав бібліотечній групі право називати бібліотеку «Бібліотекою і архівом при ЦК РСДРП» з тією умовою, щоб користування бібліотекою було доступне публіці взагалі і членам партії особливо в якнайширших розмірах. ЦК не зобов'язував подавати будь-яку грошову допомогу групі і не відповідав за її зобов'язання. Центральний Комітет допомогатиме їй в разі сприятливого стану партійної каси, у вигляді одноразових позик або процентних відрахувань»⁸.

Після ретельної підготовки «Бібліотека і архів при ЦК РСДРП», читальний зал при них на початку червня 1904 р. були відкриті у центрі російської політемігрантської колонії на вулиці Каруж у Женеві для громадського користування. Це стало значною подією в ідейному житті партії, важливим заходом більшовиків у створенні матеріальної бази для розгортання ідеологічної роботи.

Завдяки допомозі комітетів РСДРП бібліотека і архів поповнювались книгами, газетами, журналами, партійними документами. Деякі видавництва, зокрема, «Общественная польза» надіслали повні комплекти своїх видань. До кінця вересня 1904 р. бібліотека одержала 118 видань журналів і газет 17 мовами. В ній були зібрані майже всі нелегальні видання попередніх років, багато архівного матеріалу. Фонд бібліотеки на той час становив 3759 томів книг. У великій кількості були представлені праці В. І. Леніна «Крок вперед, два кроки назад», «Чому я вийшов з редакції «Искры»?», «Земська кампанія і план «Искры», а також статті В. В. Воровського, М. С. Ольмінського та інших більшовиків⁹. В бібліотеці і архіві знаходились також матеріали, що характеризували антипартійну, дезорганізаторську діяльність меншовиків і боротьбу більшовиків за виконання рішень II з'їзду РСДРП. У жовтні 1904 р. в бібліотеці і архіві були зібрані документи і матеріали майже всіх комітетів РСДРП. Зокрема, там було 57 матеріалів Одеського, 34—Катеринославського, 68—Київського комітетів РСДРП¹⁰.

Протягом липня—вересня читальний зал бібліотеки і архіву відвідувало 60—85 чоловік¹¹. Згідно з розробленими правилами користування газетами і журналами у читальному залі бібліотеки було безплатним, а книгами — за невелику плату. Активним читачем партійної бібліотеки був В. І. Ленін. В. Д. Бонч-Бруєвич згадував, що Володимира Ілліча особливо цікавила стара революційна література, яку одержувала

⁵ Там же, т. 8, с. 157.

⁶ Там же, с. 509.

⁷ Там же, т. 9, с. 434.

⁸ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 8, с. 509.

⁹ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 9, с. 434; Комаров Н. С. Создание и деятельность библиотеки и архива РСДРП в Женеве (1904 — январь 1906 гг.). — Исторический архив. 1955, № 1, с. 233.

¹⁰ Комаров Н. С. Указ. статья, с. 233.

¹¹ Там же, с. 234.

бібліотека від різних організацій і установ. Дуже уважно Ленін читав і переглядав комплекти «Полярной звезды», «Колокола», повне зібрання творів О. Герцена, сучасну літературу¹². Читачами бібліотеки були російські та зарубіжні марксистки, робітники.

Після того, як меншовики захопили більшість у ЦК, вони намагалися підпорядкувати своєму впливові, відвоювати у більшовиків бібліотеку і архів. На своїх зборах 27 вересня 1904 р. «Група ініціаторів» прийняла постанову, в якій висловила обурення поведінкою меншовицького ЦК РСДРП. В ній зокрема вказувалося, що бібліотека і архів не бажає існувати під домолковим мечем авантюристичної політики нового ЦК, тому пропонувалося відмовитися від сумнівної честі: знаходитись при такому Центральному Комітеті. Відповідно до цієї постанови бібліотека і архів при ЦК РСДРП з 27 вересня стали називатися «бібліотекою і архівом РСДРП»¹³.

Після створення організаційного центру більшовиків по підготовці до скликання III з'їзду РСДРП — Бюро комітетів більшості (БКБ) до В. І. Леніна звернулася «Група ініціаторів» про передачу майна і керівництва бібліотекою Бюро комітетів більшості. В. І. Ленін підтримав це прохання і підписав «Заяву групи ініціаторів, які заснували бібліотеку РСДРП у Женеві», де говориться, що група ініціаторів передає бібліотеку «Бюро комітетів більшості» «... для загального керування справами бібліотеки аж до рішення, яке буде прийняте щодо неї III партійним з'їздом»¹⁴. На засіданні БКБ на пропозицію В. І. Леніна члени колишньої «Групи ініціаторів» були затверджені як спостережний комітет «Бібліотеки і архіву ЦК РСДРП»¹⁵.

На III з'їзді РСДРП було заслухано доповідь комітету бібліотеки і архіву РСДРП і визначено головне завдання бібліотеки — сприяти удосконаленню соціал-демократичної освіти. На той період фонд бібліотеки (з січня 1904 р. по травень 1905 р.) становив 4760 томів книг, мав багатий відділ нелегальної літератури, виданої як соціал-демократами, так і революційними партіями і фракціями інших країн. В її фондах були праці К. Маркса, Ф. Енгельса, твори Ф. Лассаля, Ж. Жореса, Ж. Геда, П. Лафарга та інших. Особливо повно була представлена в бібліотеці соціалістична преса, а також видання, які могли допомогти в справі соціал-демократичного виховання. У вересні 1904 р. кількість відвідувачів бібліотеки становила 1768, жовтні — 2460, листопаді — 2703, грудні — 2719 чол. та ін. Комітет бібліотеки висловив упевненість у тому, що ця важлива справа, яка стала тепер на твердий ґрунт, не загине і за діяльної підтримки товаришів розвиватиметься дедалі ширше і плодотворніше, поки не перенесеться у вільну Росію¹⁶.

На той час жодна інша бібліотека не могла надати своїм читачам такого вибору марксистських видань, допомоги пропагандистам, агітаторам, революціонерам, тим, хто приїздив з Росії.

Таким чином, бібліотека РСДРП була пропагандистом партійної літератури, більшовицьких ідей, центром політичної освіти і марксистської підготовки революціонерів. Нині фонди бібліотеки і архіву ЦК РСДРП знаходяться в Інституті марксизму-ленінізму при ЦК КПРС¹⁷.

Л. П. КАЛІБЕРДА (Київ)

¹² В. И. Ленин и библиотечное дело, с. 309.

¹³ Комаров Н. С. Указ. статья, с. 235.

¹⁴ Ленин В. И. Заява групи ініціаторів, які заснували бібліотеку РСДРП у Женеві.— Повне збір. творів, т. 9, с. 142.

¹⁵ Див.: Там же, с. 434.

¹⁶ Третий съезд РСДРП. Апрель—май 1905: Протоколы.— М., 1959, с. 533—537.

¹⁷ В. И. Ленин и библиотечное дело, с. 38.

КОМСОМОЛ УКРАЇНИ — ПОМІЧНИК КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ У ВІЙСЬКОВО-ПАТРІОТИЧНОМУ ТА ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНОМУ ВИХОВАННІ МОЛОДІ (1919—1937 рр.)

Неухильно втілюючи в життя ленінський принцип партійного керівництва комсомолом, КПРС накопичила у цій сфері значний і цінний досвід, який творчо використовується і розвивається. У свою чергу, комсомол постійно вдосконалює складне мистецтво виховання молодого покоління, мобілізації його на вирішення завдань будівництва нового суспільства. Як відзначалося на XXVI з'їзді КПРС, комуністичне виховання молоді і далі залишається найважливішим завданням ВЛКСМ¹. З новою силою на цьому було наголошено на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС².

Значний вклад у справу комуністичного виховання молоді, зокрема в її військово-патріотичне та інтернаціональне виховання, був внесений комсомолом України — складовою частиною ВЛКСМ — у довоєнні роки. У боротьбі трудящих Країни Рад по захисту завоювань Великого Жовтня, за відбудову народного господарства, а також дострокове виконання завдань ленінського плану соціалістичного будівництва в роки перших п'ятирічок викристалізувалися і набули життєвої сили ті форми та методи роботи з молоддю, які витримали випробування часом і міцно ввійшли в арсенал організаційних та ідеологічних засобів Комуністичної партії та її найближчого резерву — комсомолу.

У даній публікації автор робить спробу здійснити історіографічний аналіз літератури, присвяченої висвітленню питань участі комсомольських організацій республіки у військово-патріотичному та інтернаціоналістському вихованні молоді в 1919—1937 рр.

Питання військово-патріотичного та інтернаціонального виховання молодого покоління завжди перебували в полі зору Комуністичної партії. Втілюючи в життя настанови і конкретні завдання В. І. Леніна в справі виховання у молоді почуття пролетарської солідарності, готовності захищати соціалістичну Вітчизну, партія в роки соціалістичного будівництва провела значну роботу в даному напрямі. При цьому вона безпосередньо спиралася на свого вірного помічника і найближчий резерв — Ленінський комсомол. Результати виховної діяльності партії і комсомолу повною мірою виявилися у грізні роки Великої Вітчизняної війни та в період післявоєнної відбудови народного господарства нашої країни.

Як відомо, комсомол України має славні традиції в справі військово-патріотичного виховання юнацтва. Вже IV з'їзд КСМУ в травні 1922 р., спираючись на набутий досвід шефської роботи Тульського губвиконкому над однією з дивізій Червоної Армії, ухвалив рішення про шефство над Кінним корпусом Червоного козацтва³. На середину 20-х років припадає вихід кількох праць, присвячених військово-патріотичній тематиці, проте вони не містили значного матеріалу про діяльність комсомолу в цьому питанні⁴. Лише в брошурі «Червоні літуні...» порівняно детально показані деякі форми шефства комсомолу Донбасу над однією з частин морської авіації. Правда, через переважання там матеріалу про історію самого гідролітажного цілісного картини шефства авторам дати не вдалося. В основному описовий характер притаманний і книзі М. С. Потапчика, присвяченій роботі комсомольського гуртка любителів аві-

¹ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 80—81.

² Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року.— К., 1983, с. 54—55.

³ IV з'їзд КСМУ: Зб. матеріалів.— Харків, 1928, с. 35.

⁴ День Флоту 16 жовтня.— К., 1924; Красные летуны комсомольского Донбаса — подшеф 4 гидроавиаотряда Черного моря.— Донецк, 1925; Куль Г. Ленинский комсомол в Красной Армии и Красном Флоте.— Харьков, 1927 та ін.

ації⁵. Однак ця література мала велике значення, вона пробуджувала в молоді прагнення до опанування військово-технічними знаннями, сприяла зростанню її високих морально-політичних якостей, готовності до захисту завоювань революції.

Інтернаціональне виховання молоді Радянської України включало як діяльність, спрямовану на встановлення та зміцнення відносин братерства і співробітництва всіх націй і народностей СРСР, так і роботу по вихованню почуття пролетарської солідарності з народами зарубіжних країн. На жаль, в історико-комсомольській літературі 20-х — середини 30-х років внутрішній аспект інтернаціонального виховання показаний зовсім мало. Можна назвати лише кілька робіт, у яких певною мірою висвітлюється це питання⁶. Серед них назвемо книгу Г. Рашміділова, в якій вдало поєднано теоретичні положення з конкретними фактами, що характеризують рівень інтернаціонального виховання молоді на початку 30-х років. Автор цілком слушно зазначив, що виховання молоді в дусі інтернаціоналізму означає не лише організацію різних заходів і збирання матеріальних коштів для молоді Заходу, а й активну боротьбу за соціалізм, остаточне переборення залишків національної ворожнечі у відносинах між різними націями.

Щодо праць з питань встановлення інтернаціональних зв'язків з молоддю зарубіжних країн, то вони з'явилися також лише наприкінці 20-х років. Хоча комсомол України, як свідчать архівні дані, проводив роботу в цьому напрямі вже з кінця 1922 р.⁷ Багато в чому це пояснюється специфікою тогочасних інтернаціональних зв'язків радянської молоді з ровесниками із зарубіжних країн, комуністичні спілки яких працювали часто в досить складній обстановці. Так, у 1925 р. 20 спілок молоді з 39, що входили до КІМу, працювали нелегально⁸. Тому природно, що відкрита публікація багатьох матеріалів була неможливою. Разом з тим у другій половині 20-х років комсомол республіки накопичив значний досвід у проведенні інтернаціоналістської роботи, мав певну систему форм і методів її здійснення, виростив кадри працівників-інтернаціоналістів.

Зазначимо, що в історичній літературі вже у перші роки існування комсомолу певна увага приділялася показу діяльності зарубіжних комуністичних спілок молоді. Ряд брошур, написаних у даному плані, з'явився в той час і на Україні⁹.

Значення цих невеликих за обсягом праць полягало, насамперед, у тому, що вони знайомили молодь республіки з повсякденним життям ровесників у капіталістичних країнах, сприяли зміцненню братерської солідарності з ними, викликали почуття гордості за Країну Рад, де непорушним законом стало піклування про підрастаюче покоління.

Діяльність партії та комсомолу по інтернаціональному вихованню, відвідування Радянської України з осені 1925 р. зарубіжними молодіжними делегаціями, участь комсомольських організацій республіки в ряді заходів, що проводилися з метою подання допомоги революційному руху на Заході,— все це створило передумови для бурхливого зростання інтернаціональних зв'язків ЛКСМУ з прогресивними спілками молоді інших країн. В 1927 р. такі зв'язки підтримували 65 осередків та організацій комсомолу України¹⁰. З'явилася реальна можливість для узагальнення набутого у цій справі досвіду та ширшого обміну ним.

Авторами праць, які висвітлювали безпосередню діяльність комсомольських організацій по встановленню та зміцненню зв'язків із зарубіжними спілками молоді,

⁵ Потапчик М. С. Комсомольці, в повітря.— Харків, 1927.

⁶ Голуб Ф. ЛКСМУ в культурно-національному будівництві.— Харків, 1929; На фронті національно-культурного будівництва.— Дніпропетровськ, 1929; Димний М. Україна гостем у Грузії.— Харків, 1930; Рашміділов Г. За інтернаціональне виховання молоді.— Харків — Одеса, 1931; Потапчик Н. Рабочие-татары на социалистической стройке.— Харьков, 1932 та деякі ін.

⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 9-а, арк. 217.

⁸ VII съезд ВЛКСМ: Стенограф. отчет. — М. — Л., 1926, с. 264.

⁹ Сборник «КИМ».— Харьков, 1920; Юная гвардия: О движении рабочей молодежи на Западе.— Харьков, 1923; Через кордон: Матеріал до шефства над польським комсомолом.— Харьков, 1925; Паперников Я. К истории юношеского движения в Польше.— Харьков, 1925; Лясоцький Я. Комсомол Польщі у боротьбі.— Харьков, 1926; Шавыкин А. Международный комсомол.— Харьков, 1926 та ін.

¹⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 110, арк. 88.

були, як правило, ініціатори та активні учасники такого роду заходів¹¹. Призначені для широкого кола читачів, їх популярні брошури і статті показували не тільки конкретні досягнення окремих комсомольських осередків по організації інтернаціональної роботи, а й розкривали її велике суспільно-політичне значення у справі виховання інтернаціоналістів-ленінців. Наведені в них реальні факти справжнього ентузіазму в справі встановлення систематичних зв'язків з молодіжними спілками інших країн, невідомого інтересу до їх діяльності повністю спростовували твердження буржуазних писак, які намагалися у спотвореному вигляді зобразити роботу комсомолу по інтернаціональному вихованню.

На початку 30-х років, в умовах дедалі зростаючої кризи капіталістичної системи та загострення міжнародної обстановки, посилення уваги до питань оборонно-масової й військово-патріотичної роботи знайшло своє відображення і в історико-комсомольській літературі. Про діяльність комсомолу Радянської України по вихованню гідних захисників країни Жовтня розповідає ряд різного роду праць: агітаційно-пропагандистські брошури і статті, підручники для мережі комсомольської політосвіти, документальні видання¹². Далеко не рівноцінні за змістом, вони в цілому торкаються значного кола питань військово-патріотичної діяльності ЛКСМУ, висвітлюють вплив шефства над військовими підрозділами, на поліпшення військової підготовки майбутніх захисників Батьківщини. Це було досить важливо у період будівництва Червоної Армії на основі змішаних територіально-кадрових формувань. Позитивними рисами праць 30-х років є те, що в них міститься ряд цінних фактичних даних про участь ЛКСМУ України в підвищенні обороноздатності СРСР, даються критичні рекомендації щодо поліпшення рівня і ефективності оборонно-масової роботи, характеризуються деякі заходи партії і комсомолу у цьому напрямі.

Викликає певний інтерес аналіз діяльності створених комсомолом разом з Тсовіахімом військово-навчальних пунктів¹³, ряд даних про результати роботи аероклубів України¹⁴, відомості про кількість військово-морських гуртків та станцій на початку 30-х років¹⁵. Разом з тим авторами обійдено ряд важливих проблем, майже відсутній матеріал про керівництво партії процесом військово-патріотичного виховання молоді, недостатньо розкрито спільну діяльність комсомолу і оборонно-масових товариств, зовсім мало фактичного матеріалу про роботу на місцях. Слабо досліджено, зокрема, і таке питання, як шефство ЛКСМУ над Чорноморським флотом.

Щоправда, ця прогалина була певною мірою заповнена збірником, підготовленим під керівництвом голови комісії Істмолу при ЦК ЛКСМУ Б. Ю. Свердлова¹⁶. Написаний на базі праць В. І. Леніна та із залученням багатого фактичного та статистичного матеріалу, деяких архівних даних, добре ілюстрований, він досить змістовно і послідовно висвітлює етапи комсомольського шефства над Чорноморським флотом. Особливо цінною, на наш погляд, є вміщена в ньому стаття М. Журкіна, у якій вперше ґрунтовно відображено шефство комсомолу республіки над Чорноморським флотом, його масовий характер (у 1925 р. шефські зв'язки з цим флотом мали 209 організацій ЛКСМУ України)¹⁷. У ній також чітко простежено, як вдосконалюва-

¹¹ Глущенко І. Ми — кимовці. — Харків, 1929; Кимовець ли ты, товарищ? — Луганськ, 1929; Рот-фронт. — Петрівськ, 1929; С. Луцький А. Революційний договір ти сяч. — Харків, 1930; Ізгур І. Кременчук—Аммендорф. — Комсомолец-агітатор, 1930, № 5—6; його ж. Міжнародне листування й робкортство. — Харків—Одеса, 1931; його ж. Інтернаціональний зв'язок у боротьбі проти воєнної небезпеки. — Молодий комунар, 1932, № 5—6; Шумський А. Опыт интернациональной работы. — М., 1932; Ізгур І. Огонь в конвертах. — Київ—Одеса, 1934 та ін.

¹² Цалкін І. Будьмо напоготові! — Харків, 1930; Резолюції та постанови Всеукраїнської військової наради при ЦК ЛКСМУ. — Харків, 1930, В'ядро Ш. Комсомолка і Червоній Хрест. — Харків, 1931; Гольдін Д. Завдання комсомолу в військовоїзації та обороні країни. — Харків, 1931; Комсомол — шеф авіації. — Харків, 1931; Рутман Г. Воєнна небезпека і завдання комсомолу. — Харків, 1931; Десять років шефства комсомолу над морським флотом. — Харків, 1933.

¹³ Пилипенко М. С. Військове навчання комсомолу. — Молодий комунар, 1933. № 3—4, с. 48—49.

¹⁴ Крайзман М., Каєм С. І в кожному пропелері дише спокійно радянський кордон! — Харків, 1934, с. 40—41.

¹⁵ Цалкін І. Назв. праця, с. 27.

¹⁶ Дві п'ятирічки бойового шефства. — Харків—Одеса, 1933.

¹⁷ Там же, с. 75.

лися форми таких зв'язків, показано їх вплив на підвищення рівня бойової підготовки червонофлотців.

У 30-х роках на Україні продовжували виходити популярні праці, документальні матеріали про діяльність Комуністичного Інтернаціоналу Молоді та його загонів¹⁸, підручники для мережі комсомольської політосвіти, присвячені питанням молодіжного руху¹⁹. В цілому література 20-х — початку 30-х років досить детально, із залученням численних фактів і прикладів, висвітлювала інтернаціональну діяльність лише деяких комсомольських організацій на місцях. Факти публікацій ряду брошур і статей в місцевих видавництвах, в масових суспільно-політичних журналах свідчать про прагнення партії і комсомолу залучити до цієї справи якомога ширші маси молоді.

На жаль, у той час ще не з'явилися праці по інтернаціональній діяльності ЛКСМУ в цілому, виховання підростаючого покоління у цьому плані розглядалося авторами окремо від інших форм ідеологічної діяльності, не показано рівень і масштаби інтернаціональної роботи серед молоді на селі, недостатньо розкрито питання використання молодіжними комуністичними спілками Заходу досвіду комсомолу СРСР.

З другої половини 30-х років до початку 50-х рр. в агітаційно-пропагандистській літературі по історії ЛКСМУ інтернаціональна діяльність комсомолу України розкривається лише в загальному плані. У той же період з'явилося кілька праць, що висвітлювали боротьбу молоді в капіталістичних та колоніальних країнах, торкалися проблем молодіжного руху²⁰.

З другої половини 50-х років у зв'язку з дальшим підвищенням ролі ВЛКСМ у всіх сферах суспільно-політичного життя країни посилилася увага партії до питань комплексного підходу до ідеологічної роботи, зріс інтерес і до досвіду військово-патріотичного виховання молоді в довоєнні роки. Проте аж до другої половини 60-х років значних науково-дослідних праць, присвячених розробці цієї проблеми, в республіці не з'явилося. Вона висвітлювалася лише в популярних виданнях з історії ЛКСМУ. Виняток становить, мабуть, лише науково-популярна брошура М. Карпова²¹. Це зумовлювалося, насамперед, труднощами у збиранні документальних джерел з цього питання. Відомо, що значну частину оборонно-масових заходів комсомол республіки проводив спільно з Тсоавіахімом та деякими іншими товариствами, архіви яких загинули у 1941 р. Треба було провести копітку роботи по виявленню відповідного матеріалу в партійних та державних архівах, періодичній пресі.

Велике значення для посилення інтересу до проблем військово-патріотичного та інтернаціонального виховання мала постановка цих питань у першій узагальнюючій праці з історії ЛКСМУ²².

Наукове дослідження теми військово-патріотичного виховання молоді у 60-х—70-х роках проводили в республіці такі історики, як І. Я. Ковальов, В. Т. Солодков, певною мірою — Д. Д. Пиха, І. В. Толстих, С. М. Свотін та ін.²³ Особливо плідно працює над цією проблемою І. Я. Ковальов, який у 1978 р. захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора наук, що була присвячена діяльності ЛКСМУ по військово-патріотичному вихованню підростаючого покоління в довоєнні роки. Спн-

¹⁸ Тепер Б., Місенжников В. КІМ і молодь.— Харків, 1930; Кабо Я., Тепер Б. КІМ на повороті: Зб. матеріалів.— Харків, 1930; Гельц М. Рік боротьби спільно з революційною молоддю Німеччини.— Харків, 1931; Хітаров Р. КІМ перед вирішальними боями.— Харків, 1931 та ін.

¹⁹ Міжнародний комуністичний юнацький рух: Хрестоматія.— Харків, 1931; Міжнародне становище і завдання КІМ.— Харків, 1933 та ін.

²⁰ VII Конгрес Комінтерну про молодь.— К., 1935; Сисоєв В. На аванпостах боротьби проти імперіалізму: про комсомол Японії та Китаю.— К. — Одеса, 1935; Героїчна молодь Іспанії.— К., 1937; Чечоткіна О. Героїчна молодь Китаю.— К., 1940 та ін.

²¹ Карпов М. Юний шеф.— К., 1958.

²² Історія Ленінської комуністичної спілки молоді України.— К., 1968.

²³ Ковалев І. Я. Комсомол в защите Родины.— К., 1968; його ж. З досвіду оборонно-масової роботи комсомолу України в роки довоєнних п'ятирічок.— УІЖ, 1969, № 6; его же. Комсомол и оборона Родины 1921—1941 гг.: На материалах Украины.— К., 1975; Солодков В. Т. З історії шефства комсомолу над Радянським Військово-Морським Флотом (1922—1923 рр.).— УІЖ, 1976, № 8; Поляков О. В., Солодков В. Т. Комсомол України — шеф Чорноморського флоту (1922—1940 рр.).— УІЖ, 1979, № 6 та ін.

раючись на ленінське вчення про захист соціалістичної Вітчизни, він у монографії «Комсомол и оборона Родины» вперше в історико-комсомольській літературі республіки висвітлив цілеспрямовану діяльність партії по керівництву оборонно-масовою роботою і військово-патріотичним вихованням молоді.

Коло проблем, досліджених автором у цій праці, досить широке, до того ж багато з них раніше майже не піднімалися в історико-комсомольській літературі. До останніх слід віднести такі питання, як шефство ЛКСМУ над прикордонними військами і Дніпровською військовою флотилією, участь республіканського загону комсомолу у виконанні плану будівництва бойових кораблів у роки перших п'ятирічок, про його діяльність по військово-санітарній підготовці молоді. Аналізує І. Я. Ковальов й причини деяких недоліків під час проведення шефської роботи комсомольськими організаціями, а також показує своєчасність заходів, які вживала партія з метою їх ліквідації. Вміщений у монографії матеріал про форми і методи військово-патріотичного виховання радянської молоді переконливо підтверджує те, що трудящі Союзу РСР завжди прагнули і прагнуть до миру на землі.

У книзі І. Я. Ковальова, а також у його статтях, на жаль, не виявлено таких питань, як шефська допомога ЛКСМУ 2-у Кінному корпусу та П'ятій кавалерійській школі, немає даних про постійне представництво ЦК КСМУ при 1-у Кінному корпусі, недостатньо висвітлено допризывну підготовку в ЧОП — частинах особливого призначення, які у прикордонних районах України існували до 1925 р. Напевно, варто було б уточнити й строки проведення в республіці «тижня Червоного Флоту», який І. Я. Ковальов та деякі інші автори визначають січнем 1923 р., тобто тим же часом, у який він проводився на території РРФСР²⁴.

Є підстави вважати, що тема військово-патріотичного виховання молоді республіки у довоєнні роки є однією з найбільш активно досліджуваних в історико-комсомольській літературі. Однак і тут є ряд проблем, які вимагають у майбутньому свого вирішення. На наш погляд, слід приділити більше уваги питанням військово-патріотичного виховання на селі, а також серед студентської та учнівської молоді (у тому числі учнів шкіл ФЗН), з'ясувати особливості і специфіку цієї роботи.

На наш погляд, потребують вивчення й такі проблеми, як військово-патріотичне виховання молоді в роки громадянської війни, зокрема, варто висвітлити роль комсомолу України у поповненні кадрами створеної в березні 1919 р. Дніпровської військової флотилії; допризывної підготовки молоді в загонах ЧОП; спільну діяльність місцевих комсомольських організацій та груп сприяння партії*. Більш глибоко слід розкрити й питання про роль республіканського загону комсомолу в комплектуванні навчальних закладів Червоної Армії, особливо у 1919—1925 рр., про його участь у відродженні та будівництві Балтійського та інших флотів і флотилій.

Щодо праць, присвячених проблемам діяльності партії та комсомолу по інтернаціональному вихованню молодого покоління республіки в роки соціалістичного будівництва, то вони у післявоєнний період з'явилися далеко не відразу. Фактично до кінця 60-х років ці питання знаходили своє відображення лише в узагальнюючих працях з історії ЛКСМУ, причому розкривалися певною мірою епізодично. Тому етапи становлення і пошуків ефективних методів інтернаціонального виховання, процес накопичення досвіду і зміни форм цієї роботи не був висвітлений достатньо послідовно і повно.

Сучасна історіографія цієї теми представлена статтями у наукових збірниках і періодичній пресі²⁵. Крім того, деякі автори висвітлюють питання інтернаціонально-

²⁴ Див., наприклад: Поляков О. В., Солодков В. Т. Назв. праця, с. 100; Ковальов І. Я. Комсомол и оборона Родины..., с. 117. В дійсності ж, комсомольські організації лише деяких приморських міст республіки організували «тиждень Чорноморського флоту» одночасно з його проведенням в РРФСР (Работа, 1923, № 2, с. 62). Проте для більшості районів України ЦК КСМУ двічі переносив час цього заходу (ІА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 9-а, арк. 225, 232). Тому у більшості великих міст України «тиждень» відбувся весною 1923 р.

* Назва організацій ВЛКСМ у Червоній Армії до вересня 1930 р.

²⁵ Михайловський І. М. Комсомол України — активна сила в боротьбі за зміцнення дружби і співробітництва народів СРСР в період побудови соціалізму. — Комсомол України — активний помічник партії в справі комуністичного виховання молоді. Одеса, 1979, вип. 1; Заморіна Л. Л. Діяльність ЛКСМ по зміцненню дружби та братерського співробітництва народів СРСР в роки першої п'ятирічки.—

го виховання молоді в окремих регіонах, наприклад, у Донбасі, на Дніпропетровщині тощо²⁶. Значне місце даній проблемі відводиться й у монографіях І. М. Михайловського та Г. І. Гончарука²⁷.

Даючи оцінку сучасній літературі з питань інтернаціонального виховання молодого покоління в Українській РСР, слід відзначити, що авторам в цілому вдалося, спираючись на широку джерельну базу, показати основні напрями, закономірності і тенденції в його розвитку. Ця робота, що здійснюється під керівництвом партії, висвітлена як одна з складових частин ідеологічної діяльності Комуністичної партії, комсомолу, профспілок та інших громадських організацій серед трудящих.

Значно ширше розкрито діяльність комсомолу республіки по організації шефської допомоги новобудовам Сибіру, Казахстану, Далекого Сходу, відображено високу суспільну активність і справжній ентузіазм, виявлений молоддю України в ході соціалістичного змагання. Із залученням значної кількості фактичного матеріалу авторами висвітлені також питання інтернаціональних довоєнних зв'язків комсомольських організацій республіки, зокрема, з молоддю Західної України та Польщі.

Досить цінним в літературі, присвяченій інтернаціональному аспекту діяльності комсомолу України є те, що в ній на основі широкого кола архівних та інших джерел відображені ті глибинні процеси в житті радянського суспільства, які стали міцним фундаментом для торжества ідей соціалістичного інтернаціоналізму в нашій країні.

До недостатньо висвітлених питань, на наш погляд, слід віднести, проблему участі молоді Заходу в будівництві соціалізму в СРСР, діяльність комсомолу по переборенню націоналістичних передсудів, зокрема, серед молоді національних меншостей тощо.

Аналіз літератури з проблем інтернаціонального виховання підростаючого покоління України свідчить, що у їх розробці досягнуто певного рівня, який дає змогу підвести деякі підсумки і виробити рекомендації щодо дальшого дослідження теми. Зазначимо, що порівняно широко в історико-комсомольській літературі висвітлений період 1928—1932 рр., але окремі проблеми вимагають більш глибокого дослідження. До нинішнього часу недостатньо висвітлено роботу комсомолу республіки по інтернаціональному вихованню сільської, студентської, учнівської молоді, діяльність комсомольських організацій великих новобудов у справі виховання молодих робітників у дусі пролетарського інтернаціоналізму, зокрема, представників комуністичних спілок молоді зарубіжних країн. Частина з останніх, звичайно, жила і працювала на Україні²⁸.

Потребують свого дальшого дослідження багатопланові питання участі комсомолу України у допомозі кадрами таким республікам і регіонам, як Білорусія, Казахстан, Далекий Схід, Сибір, Кавказ. Не розроблені й питання участі ЛКСМУ в діяльності МОДРУ, особливо після VIII з'їзду ВЛКСМ. На нашу думку, назріла необхідність створити монографію, присвячену інтернаціональному вихованню комсомолу України в 1919—1937 рр., для написання якої вже є достатня джерельна база. Крім

Вісник Харк. держ. ун-ту, 1974, № 116, вип. 11; Давидюк А. Т. Деятельность Коммунистической партии Украины по воспитанию молодежи в духе пролетарского интернационализма и международной солидарности трудящихся (1921—1925 гг.).— Научные труды по истории КПСС, 1977, вып. 91; Даниленко В. М. Укрепление культурных связей молодежи Советской Украины и Российской Федерации (1926—1937 гг.).— Молодежь и общественный прогресс. К., 1978 та ін.

²⁶ Комар Л. Н. Зарождение и развитие интернациональных традиций донецкого комсомола.— В. І. Ленін і комуністичне виховання молоді. К., 1970, вип. VIII; Кравченко А. А. Деятельность комсомольских организаций Днепропетровщины по развитию интернациональных связей с молодежью зарубежных стран в 1922—1923 гг.— Вопросы рабочего и национально-освободительного движения.: Сб. науч. статей. Днепрпетровск, 1975, вып. 2 та ін.

²⁷ Михайловский И. Н. Комсомол Украины в борьбе за построение социализма в СССР.— Львов, 1966; Гончарук Г. И. Партийное руководство идейно-политическим воспитанием молодежи в период строительства социализма: На материалах Украинской ССР.— Киев—Одесса, 1980.

²⁸ Див.: Jungsturm (орган ЦК ЛКСМУ), 1936, 11 Jan., S. 3; Дихан М. Д. Болгари-політемігранти у соціалістичному будівництві на Україні в 1924—1929 рр.— К., 1973, с. 24, 42 та ін.; Ліберзон М. Л. Комсомольська ударна.— Харків—Київ, 1931, с. 23.

того, варто здійснити публікацію збірника документів та хроніки міжнародних зв'язків ЛКСМУ у ті роки.

Навіть такий порівняно невеликий огляд літератури з проблем військово-патріотичного та інтернаціонального виховання молоді України в 1919—1937 рр. показує, що у їх висвітленні радянська історична наука зробила немало. В результаті дослідницької роботи створена наукова і науково-популярна література, що в цілому розкриває цілеспрямовану діяльність комсомольських організацій республіки як вірних помічників партії по вихованню підростаючого покоління. Зроблений у ній аналіз ролі і місця комсомолу в здійсненні програми комуністичного виховання молоді свідчить, що в роки мирного соціалістичного будівництва комсомол України успішно виконав своє завдання по формуванню вірних захисників Батьківщини, стійких патріотів-інтернаціоналістів. Цінний і повчальний досвід тих років, творчо збагачений у наші дні, є надійною опорою і дороговказом у справі проведення ідеологічної роботи по вихованню людини комуністичного суспільства. Його всебічне вивчення і узагальнення, як і раніше, залишається одним з важливих завдань дослідницької діяльності істориків.

В. І. СЕМЕНЕНКО (Харків)

ДОКУМЕНТИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО НА СТОРІНКАХ ТВОРІВ І. ПАСТОРІЯ

Особа видатного керівника визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. гетьмана Богдана Хмельницького завжди привертала увагу дослідників. Вона значною мірою посилилася в зв'язку з публікацією в 1961 р. його документів¹. До цього збірника включено всі відомі на той час матеріали, що вийшли з-під пера гетьмана або приписувалися йому.

Останнім часом завдяки наполегливій праці по вивченню архівних джерел як у вітчизняних сховищах, так і за кордоном, радянським архівістам та джерелознавцям вдалося виявити ще ряд документів Б. Хмельницького або згадок про них². Для дальшого вивчення його життя й діяльності важливе значення має дослідження і використання сучасних йому творів іноземної мемуаристики та історіографії. Більшість з цих пам'яток стосується подій визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., яка викликала широкий міжнародний резонанс.

Тогочасного західноєвропейського читача глибоко цікавили як самі події війни, так і особа керівника повстання — гетьмана Богдана Хмельницького. В зв'язку з цим у середині і другій половині XVII ст. за кордоном з'являється цілий ряд творів з історії визвольної війни 1648—1654 рр. Вони закономірно можуть розглядатися як історичні джерела. Адже для вивчення таких віддалених у часі подій необхідно використовувати всі наявні джерела «без єдиного винятку», бо тільки так можна створити той фундамент з фактів, про який В. І. Ленін писав як про необхідну передумову марксистських досліджень суспільних явищ³.

У творах іноземних істориків, що були написані по гарячих слідах подій на Україні, опубліковано чимало документальних матеріалів, які не збереглися до нашого часу, зокрема листи й універсали Б. Хмельницького.

¹ Документи Богдана Хмельницького.— К., 1961.

² Исторические связи народов СССР и Румынии в XV—нач. XVIII вв.: Док. и материалы.— М., 1968, т. 2, № 66, 67, 86, 87 и др.; Гісцова Л. З. Документи ЦДІА про визвольну війну українського народу 1648—1654 рр. та возз'єднання України з Росією.— Архіви України, 1979, № 2, с. 46; Мыцык Ю. А. Новые документы Б. Хмельницкого об антифеодальной борьбе народных масс на Украине и социальной политике гетманской администрации в период освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг.— В кн.: Актуальные проблемы аграрной истории Украины.— Днепропетровск, 1980, с. 175.

³ Ленин В. И. Статистика і соціологія.— Повне збір. творів, т. 30, с. 330—331.

Мета даного повідомлення — звернути увагу дослідників на першу, досить своєрідну спробу публікації документів Б. Хмельницького, серед яких є й такі, що до недавнього часу були невідомі вченим.

Іоакім Пасторій аб Хіртенберг (20.IX.1611—26.XII.1681) був свого часу добре відомим у Європі вченим. Він займався педагогікою, писав вірші, але головним його покликанням стала історія. Найбільшу увагу Пасторій приділяв визвольній війні українського народу. В 1652 р. у друкарні Г. Форстера у Гданську побачила світ його книга «Війна скіфо-козацька, або про заколот татар, козаків і руської черні проти польського королівства, що був розгромлений непереможним королем польським і шведським Яном-Казіміром»⁴. Навіть після виходу цієї праці вчений все життя продовжував збирати матеріали про події на Україні в 1648—1651 рр. (саме цьому періоду присвячена «Війна скіфо-козацька»). Результатом цієї роботи стала «Історія Польщі», опублікована у 1680—1685 рр.⁵ Головна увага в ній приділялася періоду визвольної війни — з 1648 по 1651 рр.

Пасторій був представником панівного класу Речі Посполитої й висвітлював визвольну боротьбу українського народу з позиції польської феодалної історіографії. Для його творів, як і більшості тогочасних іноземних істориків, характерне зневажливе ставлення до народних мас та ідеалізація керівників польсько-литовського війська, а також короля Яна-Казіміра, якому Пасторій присвятив «Війну скіфо-козацьку». Однак, незважаючи на тенденційність, праці вченого мають певне джерелознавче значення. На сторінках його творів знайшло відображення чимало документів, у тому числі й Б. Хмельницького. Деякі з них були вміщені вже на сторінках «Війни скіфо-козацької». Значно більше матеріалів гетьмана знайшли відображення в «Історії Польщі». Оскільки всі документи «Війни скіфо-козацької» ввійшли до «Історії Польщі», розглянемо їх саме за цим виданням, вказуючи в разі потреби відповідні сторінки першої з цих праць.

Перший з документів Б. Хмельницького, який знаходимо в «Історії Польщі», це його лист до коронного гетьмана М. Потоцького з викладом причин повстання⁶. Написаний Б. Хмельницьким від імені усього Війська Запорізького, він нині добре відомий дослідникам⁷. Пасторій не наводить лист повністю, але дає його детальний переказ. У повній відповідності до тексту він передає скарги козаків на утиски державних урядовців, на безладдя у Речі Посполитій⁸. В публікації не знайшли відображення кілька подробиць з названого листа, а також наведена після нього приписка, що стосується питання про обмін посланцями⁹. Отже, Пасторій викладає лише основні положення документа.

Більш поверхово в обох працях викладається зміст листа Б. Хмельницького до короля Владислава IV¹⁰. При докладному знайомстві з текстом не залишається сумнівів, що це переказ листа гетьмана, написаного у таборі під Білою Церквою 2 (12) червня 1648 р.¹¹ В Пасторія зміст цього досить великого за обсягом документа передано кількома рядками, які, однак, свідчать про знайомство історика з його оригіналом. У даному випадку досить яскраво виявився класовий підхід автора до описуваних ним подій¹².

Був обізнаний Пасторій і з документом, що стосується переговорів між Б. Хмельницьким та урядом Речі Посполитої в серпні 1648 р. Витяг з цього листа наводиться істориком тільки на сторінках «Історії Польщі»¹³. Вчений характеризує наведений ним документ як відповідь Б. Хмельницького на лист польського урядовця Кнісія і датує його 28 серпня 1648 р. Нині цей документ, написаний гетьманом (18)

⁴ Pastorius J. Bellum scythico-cosacicum seu de conjuratione Tartarorum, Cosacororum et Plebis Russicae contra Regnum Poloniae ab Invictissimo Poloniae et Sveciae Rege Joanne Casimiro profligata...— Dantisci, 1652.

⁵ Pastorius J. Historiae Poloniae plenioris, partes duae...— Dantisci, 1685.

⁶ Pastorius J. Historiae Poloniae, pars prima, p. 36—37.

⁷ Документи Богдана Хмельницького, № 2, с. 28—31.

⁸ Pastorius J. Historiae Poloniae, pars prima, p. 36—37.

⁹ Документи Богдана Хмельницького, с. 29.

¹⁰ Pastorius J. Historiae Poloniae, pars prima, p. 88, Pastorius J. Bellum scythico-cosacicum, p. 21.

¹¹ Документи Богдана Хмельницького, № 4, с. 33—36.

¹² Pastorius J. Historiae Poloniae, pars prima, p. 88—90.

¹³ Ibid., p. 147.

28 серпня у таборі під Куманівцями, відомий як лист до польських комісарів, що більше відповідає дійсності, оскільки на наведеному Пасторієм його початку Б. Хмельницький звертається до усіх комісарів, а не особисто до Кисіля¹⁴. У переказі документа крім традиційних для того часу початку й закінчення пропущено також деякі другорядні подробиці. Ті фрагменти листа, які історик скорочує, він пояснює у дужках окремим шрифтом (наприклад, про сутички козацьких загонів з військами Вишневецького)¹⁵. Загалом текст документа викладається досить детально і без перекручень.

Цього, на жаль, не можна сказати про відображення на сторінках «Історії Польщі» листа гетьмана з-під Замостя до польських сенаторів з викладом причин війни. Пасторій не вказує адресатів Б. Хмельницького, й сам текст документа передає лише в загальних рисах¹⁶. Наводячи слова гетьмана про знущання магнатів, історик не називає їх імена, як це зроблено у листі, залишає поза своєю увагою ряд цінних зауважень, хоча в цілому зміст документа передано вірно. Цікавою є, зокрема, інформація Пасторія про те, що відповідь на нього дав королевич Ян-Казімір.

Нині відомі два листа гетьмана з-під Замостя з поясненням причин повстання й вимогами Війська Запорізького — один до Яна-Казіміра, другий — до сенаторів¹⁷. Наведений у книзі текст більше нагадує саме лист до останніх.

Загальними фразами, дуже коротко Пасторій передає зміст ще одного листа гетьмана до Яна-Казіміра. Як видно з тексту, наведеного в «Історії Польщі», цей документ було написано в період ведення переговорів під Зборовом у серпні 1649 р., але конкретної дати історик не називає¹⁸. Всього дослідникам відомі 6 листів Б. Хмельницького до Яна-Казіміра, написаних у той період¹⁹. Пасторій переказує, зокрема, лист, надісланий з табору під Зборовом 7 (17) серпня 1649 р. Однак текст оригіналу цього документа набагато багатший на подробиці від переказу історика. Пасторій наводить також лист гетьмана до М. Потоцького відносно укладення перемир'я у серпні 1651 р.²⁰ Із значними скороченнями дослідник передає запевнення Б. Хмельницького про дотримання козаками Зборівських умов та прохання, щоб коронний гетьман використав свій вплив для припинення кровопролиття.

Завершуючи огляд використаних Пасторієм документів Б. Хмельницького, які відомі нині дослідникам, слід відзначити, що, хоч вони і переказувалися істориком із значними скороченнями, однак їх основний зміст передавався правильно й без перекручень.

На сторінках «Війни скіфо-козацької» та «Історії Польщі» знаходимо кілька переказів документів гетьмана, оригінали і копії яких ще не виявлено. Серед досі не знайдених документів Б. Хмельницького — датований 23 липня 1649 р. універсал до чужоземних частин польського війська, обложеного під Збаражем, із закликом переходити на бік повстанців. Згадки про нього збереглися у так званому «Обширному шоденнику облоги Збаража»²¹ та деяких інших виданнях, але текст його не наводиться в жодному з відомих нині джерел²². Переказ універсалу, причому досить детальний, знаходимо лише на сторінках «Історії Польщі»²³.

Як і в попередніх випадках, Пасторій випускає початок та закінчення документа й переказує, за його власним висловом, лише «аргументи». Отже, Б. Хмельницький писав найманцям, що, оскільки від козаків вони не зазнали нічого поганого і не мають причин до війни з ними, то можуть переходити на бік повстанців замість того, щоб допомагати полякам. При цьому гетьман пообіцяв їм добру платню. Як бачимо, «аргументи», які наводить історик, яскраво свідчать про неабиякі дипломатичні здібності Б. Хмельницького.

¹⁴ Документи Богдана Хмельницького, с. 67.

¹⁵ Pastorius J. Historiae Polonae, pars prima, p. 147.

¹⁶ Ibid., p. 238; Документи Богдана Хмельницького, № 33, с. 81—83.

¹⁷ Документи Богдана Хмельницького, № 32, 33, с. 80—82.

¹⁸ Pastorius J. Historiae Polonae, pars posterior, p. 111.

¹⁹ Документи Богдана Хмельницького № 65—70, с. 122—133.

²⁰ Pastorius J. Historiae Polonae, pars posterior, p. 259; Документи Богдана Хмельницького, № 144, с. 222—223.

²¹ Jakuba Michalowskiego Księga Pamiętnicza.— Krakow, 1864, s. 455—457.

²² Kubala L. Szkice historyczne. Serya 1. Wyd. drugie.— Lwów, 1880, s. 124.

²³ Pastorius J. Historiae Polonae, pars posterior, p. 44.

На особливу увагу заслугоує наведений Пасторієм майже повністю лист гетьмана до короля з Василькова, датований 24 листопада 1649 р. Історик відзначає, що цей документ він взяв у королівському архіві, тобто мав справу з оригіналом. На безпосереднє знайомство Пасторія з його текстом вказує й точна дата листа.

Б. Хмельницький у ньому пише про «сумнівні й різні новини», що надходили з Польщі, а потім зазначає: «Не зважаючи на це, я віддав усім своїм суворе розпорядження, аби вільно пропускали до своїх посесій людей усіх станів, як шляхту, так і посполитих. Королівський посол Юрій Ермолович, що залишався до цього часу через небезпечність шляху та погане здоров'я у київського митрополита, відпущений назад. Зараз маю при собі упорядковане Запорізьке військо і його реєстр відправляю в.к.м., як тільки буде готовий...»²⁴.

Про достовірність наведеного тексту свідчать деякі деталі з інших листів Б. Хмельницького. Так, у листі, відправленому до короля наступного дня, тобто 25 листопада 1649 р., гетьман також згадує про складання реєстру та різні неприємні чутки з Польщі²⁵.

Цитований Пасторієм лист містить у собі досить цінну інформацію. По-перше, ми довідуємося про перебування в Києві у листопаді 1649 р. королівського посла Ю. Ермоловича, ім'я якого раніше згадувалося лише в зв'язку з подіями 1650 р.²⁶ По-друге, встановлюємо деякі цікаві подробиці про перебування Б. Хмельницького у Києві та поблизу нього.

Справа в тому, що період з 8 по 15 (18—25) листопада вважається часом безвізного перебування гетьмана у Києві²⁷. В ті дні з-під пера Б. Хмельницького вийшли три документи. Наведений Пасторієм лист дає змогу стверджувати, що у той період гетьман відвідував і Васильків. Причину поїздки Б. Хмельницького до цього містечка знаходимо в універсалі, виданому ним 22 листопада, про заборону козакам робити шкоду у лісах поблизу Василькова, які належали Михайлівському Золотоверхому монастиреві. Як свідчить вміщений в «Історії Польщі» лист, гетьман змушений був особисто приїхати до Василькова у цій справі. Він перебував у містечку 24, а можливо, й 23 листопада (22 і 25 листопада датуються документи, підписані Б. Хмельницьким у Києві).

Серед незнайдених документів гетьмана згадуються польським істориком XVII ст. Л. Рудавським універсали до війська, датовані кінцем серпня 1651 р. На нашу думку, саме до них і належить універсал, який переказує Пасторій²⁸. Зміст цього документа передано не тільки в «Історії Польщі», а й на сторінках «Війни скіфо-козацької». Добре обізнаний з останнім з цих творів М. І. Костомаров свого часу зробив досить вільний переклад цього документа російською мовою²⁹. Оскільки цей переклад мав ряд неточностей і залишився майже непоміченим дослідниками, вважаємо за необхідне навести нижче текст універсалу за «Історією Польщі» І. Пасторія.

«Доля хитка і, як завжди у своїй грі, піднімає наверх того, кого ще недавно опустила. Сьогодні вона схиляється до поляків, але повернеться до козаків, як тільки вони відновлять війну і відплатять за свою поразку. Король з більшою частиною війська відступив у Польщу, де Ракоці напав на саме серце королівства. Зазнавши такої небезпеки у себе вдома, вони почувають потребу у вояках і повернули назад навіть частину тих, хто вже вирушив на Русь. Магнатські загони нечисленні, знахаблілі після останньої перемоги, вони збираються знущатися над русинами, як над переможеними і своїми підданими. Однак пусті їхні сподівання, і хай будуть готові до того, що ці чванливі плани зруйнуються. Знову збирається цвіт і сила козацького війська, незабаром підійдуть татари, що будуть хоробро битися, бажаючи змити з себе ганьбу останньої поразки»³⁰.

²⁴ Ibid., p. 155.

²⁵ Документи Богдана Хмельницького, с. 148.

²⁶ Воссоединение Украины с Россией: Док. и материалы.— В 3-х томах.— М., 1954, т. 2, с. 348, 350, 399.

²⁷ Документи Богдана Хмельницького, с. 666.

²⁸ Pastorius J. Historiae Polonae, pars posterior, p. 240—241; Bellun., scythico-cosacicum... p. 219—220.

²⁹ Костомаров Н. И. Исторические монографии.— СПб., 1884, с. 400.

³⁰ Pastorius J. Historiae Polonae, pars posterior, p. 155.

Хоча наведений текст не є точним відображенням універсалу, він дає можливість скласти досить повне уявлення про його зміст. Зокрема, на особливу увагу заслуговують методи козацької агітації, згадка про захоплення Кракова Ракоці і т. д. Як свідчив сучасник тих подій шляхтич Іоахім Ерліч, такі універсали викликали загальне піднесення серед українського народу, селяни рушали до війська, «молоді й старі, не дбаючи про те, що наставали косовиця і жнива»³¹.

На сторінках творів І. Пасторія згадується ще кілька документів Б. Хмельницького, до цього часу невідомих науковцям. Це датований вереснем 1648 р. лист до польської застави в Бродах³², листи до Фірлея, Зацвіліховського та ін., написані під Збаражем³³, і до кримського хана й турецького султана, датовані серпнем 1651 р.³⁴

Отже, наведені дані свідчать про певне джерелознавче значення іноземних історичних творів середини — другої половини XVII ст. У зв'язку з цим вони потребують дальшого вивчення.

С. М. ПЛОХІЙ (Дніпропетровськ)

³¹ *Latopisciee albo kroniczka Joachima Jerlicza.*— Warszawa, 1853, t. 1, s. 123.

³² *Pastorius J. Historiae Polonae, pars prima*, p. 163.

³³ *Ibid.*, pars posterior, p. 43, 44, 47.

³⁴ *Ibid.*, p. 242.

До уваги авторів

«Український історичний журнал» приймає рукописи в двох примірниках у такому обсязі: статті — до 20 сторінок, повідомлення — 16 сторінок, замітки — 10 сторінок, матеріали в розділ «Наш календар» — 5—6 сторінок, рецензії — 4—5 сторінок, хроніка та інформація — 2 сторінки машинопису.

Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат). Рукописи редакція не повертає.

Рецензії приймаються разом з рецензованою книгою.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

ПОЛІТИКА ПАРТІЇ ПО ФОРМУВАННЮ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

Федюкин С. А.

Партия и интеллигенция.

М.: Изд-во полит. литературы, 1983.—
238 с.

Не тільки в науці та культурі, а й у матеріальному виробництві, у всьому житті радянського суспільства інтелігенція відіграє дедалі значнішу роль. Хоча суспільствознавці нашої країни і зробили вже чимало у вивченні історії інтелігенції, визначенні її ролі та місця на всіх етапах розвитку Союзу РСР, все ж у цьому напрямі досліджень ще залишаються недостатньо розроблені питання. Зокрема, ще мало уваги приділено узагальненню досвіду партійних організацій по роботі з різними загонами інтелігенції. Тому слід вітати появу монографії відомого радянського дослідника С. О. Федюкіна, яка присвячена актуальній темі — взаємовідносинам партії та інтелігенції й охоплює широкі хронологічні межі — від революційних часів до сучасного етапу соціалістичного будівництва. Написана вона на широкій джерельній та документальній основі, з урахуванням результатів останніх досліджень ролі інтелігенції у суспільстві.

Розкриваючи ряд важливих питань, автор разом з тим сконцентрував увагу на двох основних завданнях. По-перше, він висвітлює процес формування політичної лінії Комуністичної партії у ставленні до інтелігенції, вироблення форм і методів роботи з нею на різних етапах розвитку нашої країни. По-друге, у книзі приділено досить значну увагу показу місця і ролі інтелігенції в процесі побудови соціалізму, вдосконалення розвинутого соціалістичного суспільства.

Перша проблема розкривається в праці на основі ленінського аналізу ролі інтелігенції в політичному житті суспільства. Автор крок за кроком простежує, як під впливом боротьби робітничого класу, що дедалі розгорталася, внаслідок пропаганди теорії наукового комунізму до революційного руху залучалася значна кількість інтелігенції. Соціал-демократичні її верстви поповнювалися за рахунок кращих представників імущих класів та робітників-революціонерів, які ставали висококультурними людьми внаслідок накопленої самоосвіти. В книзі підкреслено, що зміцненню товариських взаємовідносин між робітниками та інтелігенцією в пролетарських організаціях велику увагу приділяв В. І. Ленін. В результаті боротьби ленінської партії більшовиків за залучення демократичної інтелігенції до революційного руху, вона становила на

початку ХХ ст. третину більшовиків. Дальші події — революція 1905—1907 рр., розгук реакції, пове революційне піднесення, перша світова війна, лютнева революція і Великий Жовтень — кожна по своєму накладала відбиток на процес вироблення правильних взаємовідносин між партією та інтелігенцією.

У книзі обгрунтовано висвітлюється неоднозначність позицій інтелігенції після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Одна її частина пішла пліч-о-пліч з революційними масами, інша — стала на шлях зради свого народу й опинилася в стані контрреволюції. Та більшість інтелігенції зайняла «нейтральну» позицію. Саме залучення кадрів спеціалістів з цієї верстви, як цілком правильно показує автор, й становило основу ленінської лінії партії щодо старої інтелігенції. Застосовуючи різні форми й методи, керуючись вказівками В. І. Леніна, партійні організації послідовно залучали буржуазних спеціалістів до будівництва соціалізму, заохочували тих, хто чесно допомагав Радянській владі, перетворювали їх в дусі соціалістичної ідеології, вживали рішучих заходів до проявів антинародної діяльності. В результаті стара інтелігенція остаточно перейшла на позиції соціалізму. Це стало унікальним досвідом Комуністичної партії, який не втратив своєї цінності й сьогодні. Він використовується в країнах, що визволилися і обрали шлях соціалістичного розвитку.

Це був один з напрямів формування нової інтелігенції. Належне місце в рецензованій праці відведено й іншому напрямку, який полягав у підготовці кадрів спеціалістів переважно з робітників і селян у вищих та середніх спеціальних учбових закладах, висування на керівну партійну, радянську, профспілкову, адміністративно-господарську та військову роботу кращих представників трудового народу з наступним їх навчанням. В результаті послідовного здійснення цих двох ліній у формуванні нової інтелігенції, що повністю відповідали ленінському вченню з цих питань, Комуністична партія здобула видатну перемогу — створила народну, багатонаціональну інтелігенцію.

В ряді розділів книги піднімається дуже важливе питання взаємовідносин партії та інтелігенції. Автор показує, що одночасно з формуванням соціальної групи працівників, яка займалася переважно розумовою працею, партія цілеспрямовано виховувала соціалістичний світогляд як у спеціалістів старої школи, так і у молодих кадрів інтелігенції, що вийшли з робітників та селян. Причому ідейно-політичне виховання підпорядковувалося тому, щоб кожний інтелігент ставав активним учасником корінних соціальних перетворень.

В книзі висвітлюється таке мало розроблене в радянській історіографії питання, як розвиток громадських засад у діяльності інтелігенції. Розкриваючи його, автор зазначає, що цьому сприяли різні форми й методи партійного впливу на неї, який здійснювався не тільки безпосередньо через партійні осередки в колективах і організаціях інтелігенції, а й опосередковано, з допомогою масових організацій трудящих, шляхом залучення її у всенародні суспільно-політичні кампанії. Так було в довоєнний період, в роки Великої Вітчизняної війни, таким було ставлення Комуністичної партії до інтелігенції у повоєнний період, а також у сучасних умовах, з тією лише різницею, що відповідно до вимог часу змінювалися і постійно вдосконалювалися форми і методи роботи партії з інтелігенцією. Все це досить докладно представлено на сторінках рецензованого видання.

Відзначене вище завдання дослідження автор підпорядковує іншому — показу зростання ролі інтелігенції у соціалістичному будівництві. У монографії докладно розповідається про багатьох представників старої інтелігенції, які одразу після перемоги Жовтня стали активними учасниками будівництва нового суспільства. На фронтах громадянської війни і боротьби проти іноземної воєнної інтервенції, на фабриках, заводах і будовах, у системі освіти і охорони здоров'я, в науці — всюди вони самовіддано служили загальнонародним інтересам.

Послідовно розкриваючи обидва поставлені перед собою завдання, автор стосовно до кожного етапу соціалістичного будівництва окреслює кількісні і якісні характеристики соціальної групи інтелігенції, показує, як поступово змінювалося її соціальне обличчя. До початку першої п'ятирічки вона наполовину складалася з вихідців із робітників і селян. З перемогою соціалізму інтелігенція перетворилася на масову верству радянського суспільства, яка у 1941 р. налічувала понад 2,4 млн. чол.

В ряді розділів аргументовано показано, що радянська інтелігенція разом з усіма трудящими нашої Батьківщини зробила значний вклад в індустріалізацію країни, колективізацію сільського господарства, у розвиток соціалістичної культури. Вона брала також активну участь у напруженій боротьбі проти загрози світової війни, що насувалася. І коли настали дні суворих випробувань, інтелігенція довела, що вона є надійним союзником робітничого класу і колгоспного селянства, полум'яним захисником соціалістичної Вітчизни. Інтелігенція самовіддано боролася проти фашистських загарбників не лише із зброєю в руках. Справі розгрому ворога й визволення тимчасово окупованих територій Радянської країни, врятуванню поневолених народів Європи і Азії вона віддавала весь свій інтелектуальний потенціал.

Автор розкриває ще недостатньо розроблені в науковій літературі питання, пов'язані з процесом удосконалення і зміцнення союзу працівників фізичної і

розумової праці, непорушного союзу робітників, селян та інтелігенції.

У рецензованій книзі робиться правильний наголос на тому, що інтелігенція в сучасних умовах є могутнім фактором комуністичного будівництва, що зумовлюється потребами і масштабами матеріального виробництва, інтенсифікацією духовного життя суспільства, розширенням всієї сфери розумової праці. Свою діяльність інтелігенція підпорядковує органічному поєднанню досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалізму, вирішенню завдання інтеграції науки і виробництва, дальшого удосконалення системи управління, підвищення наукового рівня планування і прогнозування, прискорення зростання і продуктивності праці, поліпшення якості всієї роботи, дальшого піднесення соціальної активності трудящих, розвитку культури. Радянська інтелігенція, яка сама зростає під ідейним впливом ленінської партії, сьогодні гідно здійснює благородну місію помічника КПРС в ідейно-політичному вихованні трудящих.

Цій темі присвячено спеціальний розділ праці.

Своєрідним підсумком викладеного у книзі матеріалу є ті її сторінки, які розповідають про результати наполегливої і послідовної діяльності партії та уряду по підготовці й вихованню кадрів спеціалістів для всіх галузей народного господарства і культури, постійному підвищенні їх кваліфікаційно-освітнього та професійного рівня. Автор зазначає, що чисельність інтелігенції зростає найвищими у порівнянні з іншими соціальними групами суспільства темпами, що зумовлює досить помітне збільшення її питомої ваги у складі усього населення країни. Сьогодні інтелігенція налічує у своїх рядах понад 30 млн. чол. Це більше ніж удвоє перевищує чисельність колгоспного селянства, і становить майже дві п'ятих кількості робітничого класу країни.

Важливим і актуальним є зроблений у праці висновок про те, що досвід роботи КПРС з інтелігенцією має неминуше міжнародне значення. Він допомагає революційним силам світу знаходити відповіді на багато насущних питань, відкриває перед інтелігенцією перспективи союзницьких відносин з широкими масами трудящих, експлуатованих капіталом. Досвід Комуністичної партії нашої країни по формуванню інтелігенції з робітників і селян, форми й методи її підготовки та виховання широко використовують братні партії соціалістичних країн.

Партійні документи останнього часу — матеріали XXVI з'їзду КПРС, рішення листопадового (1982 р.), червневого і грудневого (1983 р.) Пленумів ЦК КПРС відкривають перед радянською інтелігенцією широкі перспективи творчої праці. Їх з рецензованої праці можна було б краще побачити, якби її обсяг був дещо більший. Це дало б змогу автору глибше проаналізувати роботу партії з інтелігенцією та саму діяльність спеціалістів різних галузей народного господарства, науки і культури на сучасному етапі удо-

сконалення розвинутого соціалістичного суспільства. Та в цілому книга С. О. Федюкіна є помітним явищем в радянській історіографії, присвяченій дослідженню місця і ролі інтелігенції в розвитку ра-

дянського суспільства та взаємовідносин між нею і Комуністичною партією Радянського Союзу.

Ю. О. КУРНОСОВ (Київ)

СТОРИНКИ ГЕРОІЧНОГО ЛІТОПИСУ

Юрченко О. Т., Демченко М. В.

Поширення марксизму
і соціал-демократичні організації
на Україні (80—90-і роки XIX століття).

К.: Політвидав України, 1983.— 182 с.

Яскравими сторінками героїчної боротьби робітничого класу, соціал-демократії Росії за створення партії нового типу є роки виникнення, діяльності, боротьби марксистських гуртків, груп, робітничих соціал-демократичних організацій Росії, в тому числі і на Україні. Вчені суспільствознавці зробили багато для дослідження цих процесів, зокрема ґрунтовно вивчається історія робітничого класу різних регіонів країни і в цілому Росії, діяльність соціал-демократичних гуртків і груп, створення «Союзів боротьби за визволення робітничого класу», процес з'єднання наукового соціалізму з масовим робітничим рухом.

Нещодавно опублікована узагальнююча монографія О. Т. Юрченка і М. В. Демченка «Поширення марксизму і соціал-демократичні організації на Україні. (80—90-і роки XIX століття)». На основі всебічного вивчення літератури з даної проблеми, значного документального матеріалу в ній показано багатоплановий процес історії поширення марксизму в нашій країні, виникнення і розвиток соціал-демократичного руху на Україні у 80—90-х роках XIX ст., відзначено певні особливості в діяльності місцевих марксистських груп, робітничих гуртків. Значну увагу в книзі приділено дослідженню об'єктивних і суб'єктивних умов, що сприяли швидкому поширенню і усвоєнню передовими представниками визвольного руху ідей наукового соціалізму. В ній простежуються розвиток капіталістичних відносин, формування і зростання робітничого класу України — складової частини загальноросійського пролетаріату, піднесення його економічної і політичної боротьби, створення перших пролетарських організацій.

Висвітлюючи революційно-пропагандистську діяльність революційних народників, визначаючи утопічність їх теорій і поглядів, автори підкреслюють, що народники об'єктивно допомагали пробудженню до свідомого життя перших робітників-революціонерів, поклали початок створенню сприятливого ґрунту для поширення в наступні роки марксистських ідей. Становлення і розвиток соціал-демократичного руху, вказано в монографії, пов'язано з

діяльністю групи «Визволення праці», поширенням в Росії, в тому числі і на Україні, праць К. Маркса і Ф. Енгельса, В. Г. Плеханова і його однодумців. У дослідженні підкреслюється значення зв'язків групи «Визволення праці» з Росією, наводяться нові факти використання марксистської літератури в революційних, перших соціал-демократичних робітничих гуртках України у 80-х—90-х роках XIX ст. (с. 48—68).

У книзі поряд з аналізом основних марксистських праць показано їх вплив на формування ідейно-теоретичної зрілості революціонерів. На основі нових архівних джерел, у рецензованій праці простежується узагальнюючий процес діяльності марксистів Катеринослава, Києва, Одеси, Харкова, Полтави, уточнюються окремі факти, введено в обіг багато нових прізвищ перших професіоналів-робітників — активних діячів соціал-демократичного руху на Україні (с. 54, 56, 57, 67, 105—107).

Чільне місце в книзі відводиться ідейно-організаційному зміцненню соціал-демократичних організацій, посиленню їх діяльності серед робітників, що було пов'язане в середині 90-х років XIX ст. з леїнінським етапом в розвитку теорії і практики марксизму. На значному документальному матеріалі показано, як соціал-демократи вирішували головне завдання з'єднання, злиття наукового соціалізму з робітничим рухом, переходу від пропаганди марксизму серед вузького кола передових робітників до широкої економічної і політичної агітації в пролетарських масах, пробудження в них класової свідомості, розуміння власних класових завдань.

Привертають увагу сторінки, які висвітлюють зростання страйкової боротьби пролетаріату, надання їй соціал-демократами організованості, цілеспрямованості, згуртованості, пролетарської солідарності.

Становить інтерес також матеріал, присвячений боротьбі проти ліберального народництва і «легального марксизму». На конкретних прикладах показано викриття марксистами України намагання лідерів ліберальних народників дискредитувати російських марксистів, перекутити їхні погляди, дана узагальнююча характеристика процесу боротьби соціал-демократів проти «легальних марксистів».

На значному історичному матеріалі в рецензованій праці висвітлено діяльність соціал-демократичних організацій серед робітників. У книзі внесено уточнення, доповнення про поширення соціал-демократами прокламацій, листівок серед робітників (с. 98—100, 114, 116—118, 124—

126), показано значення агітаційної, організаторсько-пропагандистської їх діяльності для посилення страйкової боротьби робітників, створення робітничих соціал-демократичних гуртків в Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі.

Значне місце в дослідженні відведено висвітленню питання про створення, діяльність Київського і Катеринославського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». В ньому більш аргументовано показано здійснення соціал-демократами переходу від пропаганди марксизму в робітничих гуртках до економічної і політичної агітації серед широких робітничих мас. Цей процес, сказано в монографії, проходив на Україні, як і по всій Росії, в гострій, тривалій боротьбі з її противниками. В ній показано значення для проведення масової агітації серед робітників перших робітничих газет київських соціал-демократів «Вперед», «Рабочей газеты». Дослідники показали зв'язки членів київського «Союзу боротьби» з однодумцями Москви, Петербурга, вплив їх на зростання ідейно-теоретичної зрілості соціал-демократичних організацій України. Узагальнено матеріал і про значення діяльності Катеринославського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», що стало переломним етапом у розвитку соціал-демократичного робітничого руху в Катеринославі.

Доповнено матеріал про організаційну, пропагандистсько-агітаційну діяльність соціал-демократичних організацій Одеси, Миколаєва, Харкова, Херсона, Єлисаветграда та інших міст України. (с. 141—157).

* * *

Монографія О. Т. Юрченка і М. В. Демченка відрізняється від попередніх праць П. П. Бистренка, І. Н. Іванова-Потьомкіна та І. І. Шевченка¹, присвячених тій же проблемі. У ній на сучасному науковому рівні висвітлені основні процеси поширення марксизму, створення і розвитку перших соціал-демократичних організацій на Україні. Приєднуючись до позитивної оцінки праці, даної в наведеній вище рецензії, вважаю необхідним додати ще кілька зауважень до тих, які в ній зроблені.

Слід відзначити, що автори рецензованої монографії, як і деякі з їх попередників, не відрізняють соціал-демократичні організації від перших марксистських

¹ Див.: Шевченко І. І. З історії соціал-демократичних організацій на Україні (Київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»). — К., 1956; Бистренко П. П. З історії поширення марксизму і створення перших соціал-демократичних організацій на Україні (кінець XIX ст.). — К., 1958; Іванов-Потьомкін І. Н. Поширення марксизму і перші марксистські організації на Україні. — К., 1961.

На жаль, не все в рецензованій праці вдалось висвітлити в повній мірі. Бажано було б ширше показати зв'язки з Україною групи «Визволення праці», звернути увагу на особливості розвитку соціал-демократичного руху, які обумовлювалися в першу чергу соціально-економічними місцевими умовами, на інтернаціоналістський характер соціал-демократичних організацій України, що впливало на виховання робітників у дусі пролетарського інтернаціоналізму і класової єдності. Варто було б ширше висвітлити роботу соціал-демократів України, зокрема Києва, по підготовці і проведенню I з'їзду РСДРП (с. 157—162).

На нашу думку, бажано було б дати ґрунтовнішу критику буржуазних та буржуазно-націоналістичних фальсифікацій діяльності соціал-демократичних організацій України. В книзі є окремі неточності, зокрема у висвітленні питання про діяльність революціонерів-народників (с. 20, 21), нечітко визначено характер першої робітничої організації «Південноросійського союзу робітників», погляди її керівника Є. О. Заславського (с. 26, 27, 31), не простежені зв'язки народників України з всеросійською організацією «Земля і воля» (с. 33) та інші.

Однак, це не впливає на позитивну оцінку рецензованої монографії. Вона становить значний інтерес для спеціалістів, які досліджують історію Комуністичної партії Радянського Союзу, для пропагандистів, лекторів.

А. К. ВОЛОЩЕНКО (Київ)

груп. Марксистські групи 80-х — початку 90-х років ще не були зв'язані з робітничим рухом, займалися лише пропагандою марксизму в невеликих гуртках. Як зародкові форми, вони якісно відрізняються від соціал-демократичних організацій, які, за визначенням В. І. Леніна, є наслідком з'єднання марксизму з масовим робітничим рухом.

З цієї точки зору немає підстав марксистську групу, що утворилася і кілька місяців на початку 1889 р. діяла в Києві, вважати соціал-демократичною (с. 57). Автори посилаються на програму заняття робітниками, виявлену при арешті членів гуртка. Проте документи слідства встановили, що ця програма мала не місцеве походження, а практична робота гуртка обмежувалася пропагандою серед гуртківців². Крім того, організатор гуртка Є. О. Абрамович не був послідовним марксистом. Пізніше він став меншовиком³.

² Красная летопись, 1923, № 7, с. 266—284.

³ Каторга и ссылка, 1928, № 3 (40), с. 136; Деятели революционного движения в России. Био-биографический словарь. — М., 1931. Вып. 1, т. V, с. 5—6.

Про це слід було дати в книзі примітку.

Не заслугове на визначення соціал-демократичної організації марксистський гурток студентів Харківського університету, створений в 1892 р. Ф. А. Липкіним, у майбутньому одним з лідерів меншовизму (с. 66—67), оскільки члени гуртка не цікавилися становищем робітників, були далекими від завдання поєднання марксизму з робітничим рухом⁴. Немає підстав лише в цьому гурткові бачити попередників Харківської соціал-демократичної організації (с. 67). Необхідно було б висвітлити роботу і значення I з'їзду РСДРП.

В монографію включені деякі застарілі дані. Зокрема з посиланням на книгу С. І. Потолова «Рабочие Донбасса в XIX веке» автори пишуть ніби в Юзівку, Константиївку, Дружковку, Луганськ і Краматорськ «неодноразово їздили» І. В. Бабушкін і П. І. Дамський, які перебували під відкритим наглядом поліції в Катери-

⁴ Див.: Очерки истории Харьковской областной партийной организации.— Харьков, 1980, с. 16.

нославі (с. 139). Необґрунтованість такого твердження вже відзначалася в літературі⁵. В книзі сказано, що зусиллями київських, катеринославських і ростовських соціал-демократів, у 1898 р. розповсюджувалися листівки в Юзівці, Луганську і Маріуполі (с. 156—157). Насправді, ці листівки видав і розповсюдив т. з. «Донський» комітет РСДРП—летуча організація київських і катеринославських соціал-демократів, яка створила у Ростові-на-Дону свою друкарню, але діяла незалежно від ростовських соціал-демократів⁶.

Незважаючи на висловлені зауваження, монографія цілком заслугове на позитивну оцінку і безумовно стане важливим кроком у подальшому дослідженні історії соціал-демократичного руху на Україні кінця XIX ст.

П. Л. ВАРГАТЮК (Київ)

⁵ Див.: Нева, 1964, № 12, с. 172; УІЖ, 1981, № 1, с. 137; 1983, № 1, с. 136.

⁶ Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977, с. 45.

КОРИННЯ БРАТЕРСЬКОЇ ДРУЖБИ

А. К. Швидько

*Укрепление связей народных масс
Левобережной Украины и России
во второй половине XVII —
середине XVIII века.*

Днепропетровск.: ДГУ, 1982.— 100 с.

Даний навчальний посібник присвячено важливому періоду в історії російсько-українських зв'язків — їх розвитку протягом майже століття після воз'єднання двох братніх народів. Питання, які висвітлює автор, завжди були актуальними в радянській історичній науці. Їх вивчення сприяє не тільки поліпшенню наукової підготовки студентів, а й їх інтернаціональному вихованню.

У посібнику розглядаються такі питання, як спільна боротьба російського й українського народів проти зовнішніх ворогів, їх бойова співдружність у класових битвах другої половини XVII—середини XVIII ст., економічні зв'язки Лівобережної України та Росії.

Рецензована праця ґрунтується на значному колі опублікованих і неопублікованих джерел. Останні виявлені автором в основному у фонді генеральної військової канцелярії, що зберігається в ЦДІА УРСР у Києві. Отже, дослідження побудовано на солідному фактичному матеріалі, частина якого вперше вводиться до наукового обігу. Найбільшою мірою новими даними насичені розділи праці, присвячені міграції населення, господарству і торгівлі. Це надає посібнику рис монографічного дослідження, тим більше, що

матеріал про економічні зв'язки України й Росії є найбільшим за обсягом.

Автор показав широку картину міграції росіян та українців, переконливо висвітлив їх причини, вплив на цей процес різних факторів. Вивчення проникнення російського населення на територію України, а українського — в межі Росії дає змогу краще простежити тісне спілкування і взаємовплив обох народів.

Г. Д. Швидько вдалося істотно доповнити існуючі уявлення про виробничі зв'язки російського та українського населення. У посібнику зведено воедино розрізнені дані, які існують з даного питання, та доповнено їх архівними матеріалами. Це допомогло розкрити не тільки взаємозв'язки народів, а й зростаючу економічну єдність нашої країни в розглядуваній період її історії.

Менше нових фактів міститься у параграфі про торгівлю. Водночас, як правильно відзначає автор, саме питання зародження внутрішнього ринку в XVII—першій половині XVIII ст. вивчено ще недостатньо. Для повного уявлення про розвиток російсько-українських економічних зв'язків важливо було б показати діяльність торговців з Росії на ярмарках та у містах України. Зокрема, на нашу думку, цікаво було б простежити торговельні зв'язки російських міст Брянська, Рильська, Трубчевська, Путивля з Україною.

Було б дуже цінно, якби Г. К. Швидько в своїй книзі глибше розглянула особливості ринку у той період. Адже навчальний посібник повинен не тільки повідомляти студенту певну суму знань, а й націлювати його на науковий пошук. Цій

вимозі, на жаль, посібники відповідають ще не повною мірою.

На закінчення слід відзначити, що навчальна література поповнилася корисним

посібником. Він, безсумнівно, приверне увагу студентів і викладачів УРСР та РРФСР.

О. М. ДУБРОВСЬКИЙ (Брянськ)

ЗАГАРБНИЦЬКІ ПЛАНИ ФАШИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ ЩОДО УКРАЇНИ

Швагуляк М. Н.

*Украина в экспансионистских планах
германского фашизма (1933—1939 гг.).*

Киев: Наук. думка, 1983.— 246 с.

Дослідження і викриття експансіоністських планів та політики німецького фашизму в період підготовки другої світової війни є актуальним завданням радянської історичної науки. Незважаючи на наявність досить значної кількості літератури, в якій висвітлюються окремі питання даної проблеми, кожна нова праця розширює наше уявлення про роль гітлерівської Німеччини у розв'язанні найкровопролитнішої в історії людства війни. Це стосується насамперед досліджень, у яких йдеться про маловивчені сюжети передісторії війни. До числа останніх належить, зокрема, політика фашизму щодо України в 30-ті роки. Звичайно, окремі аспекти цієї політики вже привертати увагу дослідників.

Особливо слід відзначити здобутки радянської історіографії у викритті співробітництва українських буржуазних націоналістів з гітлерівцями. Рецензована монографія — перша в радянській історіографії спроба комплексного аналізу загарбницьких планів нацизму щодо УРСР і західноукраїнських земель та політики фашистської Німеччини з «українського питання».

Книга є актуальною й з політичної точки зору. Викриття підступних методів нацистської політики дає можливість при оцінці дій імперіалістичної реакції в наші дні спертися на досвід минулого. Правдиве висвітлення історичних фактів є водночас головним критерієм об'єктивного аналізу концепцій буржуазної історіографії з питань походження другої світової війни.

Виходячи з цих міркувань, можна стверджувати, що вибір теми дослідження М. М. Швагуляка виправданий. Автор поставив перед собою досить складні завдання — простежити генезис загарбницьких планів німецького фашизму щодо України і показати роль реакційного «українознавства» в їх обгрупуванні, висвітлити політичні та дипломатичні акції «третього рейху», в яких певною мірою фігурувало «українське питання», дослідити організацію нацистами «психологічної війни» і підривної діяльності проти країн Центральної та Східної Європи із

залученням до цього українських буржуазних націоналістів.

Праця створена на основі широкого кола джерел. В ній використані також результати дослідницької діяльності радянських і зарубіжних істориків з окремих питань теми.

З інтересом читається матеріал про формування експансіоністських планів фашизму щодо України. Загарбавши українські землі, гітлерівці сподівалися перетворити УРСР на аграрно-сировинний додаток Німеччини, а водночас в один з головних плацдармів свого панування в Східній Європі та розгортання експансії в південно-східному напрямі. Спираючись на факти і документи, автор доводить, що загарбницькі плани щодо України були складовою частиною експансіоністської антирадянської програми нацистської партії. Він розглядає її як основну ланку континентальної та глобальної стратегії німецького імперіалізму.

Важлива роль в обгрупуванні та пропаганді нацистського «дранг нах Osten» відводилася реакційному «вивченню Сходу» («остфоршунгу»), складовою частиною якого було так зване «українознавство». Автор характеризує організаційну структуру «українознавства», показує його підпорядкування партійним і державним інстанціям «третього рейху». Досить докладно в книзі розглянуто найважливіші напрями діяльності її основні концепції «остфоршунгу», поставлені на службу агресивної ідеології та політики німецького фашизму. В своїх працях «дослідники Сходу» грубо фальсифікували історію українського народу, а його здобутки в галузі духовного життя вони приписували «культуртрегерській місії» німців. Авторіві вдалося досить переконливо розкрити одні з маловивчених аспектів ідеологічної підготовки нацистської агресії проти СРСР, інших країн Центральної та Східної Європи.

Ревізіоністські й експансіоністські плани були покладені в основу зовнішньої політики гітлерівської Німеччини. У книзі проведено аналіз використання нацистами «українського питання» в зовнішньополітичному курсі, спрямованому на підготовку сприятливих міжнародних умов для переходу до прямих агресивних дій. Спинившись, зокрема, на окремих аспектах взаємин «третього рейху» з сусідніми європейськими державами, з країнами Заходу, з Італією та Японією, а також з українською націоналістичною контрреволюцією, автор переконливо доводить, що східна політика гітлерівської Німеччини мала насамперед антирадянське спрямування. Всупереч заявам нацистських вер-

ховодів і дипломатів про наміри підтримувати з СРСР дружні відносини, гітлерівці проводили антирадянські пропагандистські кампанії, готували кадри для шпигунської та диверсійної діяльності проти Радянського Союзу й інших країн. Контакти фашистських партійних і державних установ з контрреволюційною еміграцією, підкреслює автор, були одним з найпереконливіших свідчень підготовки до антирадянської агресії.

Досить часто «український» сюжет фігурував у взаєминах Німеччини з сусідніми країнами. Автор розповідає про те, як гітлерівці спекулювали на ревізійоністських і експансіоністських замірах правлячих кіл «санацийної» Польщі та хортистської Угорщини, в тому числі щодо українських земель, з метою підпорядкувати зовнішню політику цих держав своїм інтересам. Серед таких першочергових цілей були підірив французької системи союзів у Східній та Південно-Східній Європі, протидія створенню системи колективної безпеки в Європі, поступова зовнішньополітична ізоляція Чехословаччини. Саме ці та деякі інші тактичні розрахунки і штовхали фашистську Німеччину на зближення з Польщею. Автор показує, що заохочення нацистською верхівкою зазіхань пілсудчиків на Радянську Україну аж ніяк не означали відмови німецького імперіалізму від експансіоністських намірів щодо українських земель. При всіх дипломатичних комбінаціях правителів «третього рейху» їх антирадянські плани залишалися незмінними.

У книзі розглядається використання німецьким фашизмом комплексу засобів і методів антирадянської політики з метою створення блоку агресивних держав, висвітлюються окремі маловивчені аспекти німецько-італійських та німецько-японських відносин, в яких виявлявся так званий «український» сюжет. Автор спинається на питання про заохочення гітлерівцями «миротворчих» настроїв в урядових колах західних держав, зокрема Англії. Чималу роль у цьому відіграла спекуляція нацизму на контрреволюційних та експансіоністських мотивах своєї завоювницької програми, в тому числі і на «українському питанні». Реакційні сили Заходу сподівалися, що німецький фашизм почне підкорення східноєвропейських країн, насамперед народів СРСР, і тим самим надовго відверне свою увагу від Англії, Франції та їх володінь. Під впливом подібних сподівань уряди цих країн дедалі більше ставали на шлях політики «умиротворення» фашизму за рахунок країн, розташованих на схід від Німеччини. Антирадянська політика, в тому числі сформульоване відповідним чином «українське питання», як видно з книги, дала змогу нацистському урядові

домогтися значних змін в європейських міжнародних відносинах на свою користь.

У рецензованій праці докладно висвітлено питання про перехід українського буржуазного націоналізму на службу до фашистської Німеччини. Дії буржуазно-націоналістичних організацій розглянуті в контексті зовнішньополітичного курсу «третього рейху», спрямованого на підготовку агресивної війни. В ній також розповідається про використання ОУН, гетьманців та інших угруповань в «тотальній» пропаганді й організації шпигунської діяльності на користь Німеччини.

Незважаючи на те, що зовнішня політика фашистської Німеччини у 1938—1939 рр. дістала широке відображення в історичній літературі, автор зумів по-новому розкрити важливі моменти «української» політики під час агресії проти Чехословаччини та підготовки нападу на Польщу. Він показує роль різних компонентів цієї політики, спрямованої насамперед на внутрішньополітичний підірив Чехословацької держави, на шантажування урядових кіл країн Центральної та Східної Європи, західних держав. Докладно висвітлено діяльність українських буржуазно-націоналістичних організацій і політику маріонеткової «Карпатської України».

Автор спинився на деяких аспектах підготовки гітлерівської агресії проти Польщі — пропагандистських акціях, діях фашистської дипломатії. В книзі переконливо показано, що возз'єднання Західної України з УРСР було ударом по розрахунках правлячих кіл Заходу й української націоналістичної контрреволюції, зірвало плани військово-політичного керівництва фашистської Німеччини загарбати західноукраїнські землі і перетворити їх на плацдарм для майбутньої антирадянської агресії.

Позитивно оцінюючи рецензовану працю, вважаємо за доцільне висловити авторові деякі зауваження. Так, окремі питання досліджуваної теми висвітлені недостатньо повно. Зокрема, слід було б докладніше проаналізувати відносини Німеччини з Румунією і дії українських націоналістичних організацій на Буковині.

В цілому ж рецензована монографія М. М. Швагуляка становить значний інтерес. У ній міститься великий фактичний матеріал, що зацікавить як спеціалістів з історії Німеччини, так і з історії СРСР. У праці зроблена вдала, на нашу думку, спроба проаналізувати й узагальнити один з складних аспектів історії підготовки німецьким фашизмом агресії проти народів нашої країни та інших країн Центральної і Східної Європи.

І. М. КУЛИНИЧ (Київ),
М. Є. РОЖИК (Львів)

ФАКТИ І ДОМИСЛИ

Критика буржуазних фальсифікацій сучасної аграрної політики КПРС

К.: Изд-во при Киевском гос. университете изд-ого объединения «Вища школа», 1983.— 135 с.

В ідеологічних диверсіях імперіалізму не останню роль відіграє груба фальсифікація аграрної політики КПРС на сучасному етапі. При цьому ідеологи антикомунізму розраховують скомпрометувати соціалізм в очах широких мас трудящих капіталістичних країн, довести переваги капіталістичного способу ведення сільського господарства.

Викриттю буржуазних фальсифікацій в цьому питанні присвячена колективна праця «Критика буржуазних фальсифікацій сучасної аграрної політики КПРС». Головну увагу в дослідженні зосереджено на викритті неспроможності буржуазних фальсифікацій суті, основних напрямів сучасної аграрної політики КПРС і ролі місцевих парторганізацій в її здійсненні. У книзі аргументовано викриваються домисли буржуазних фальсифікаторів, за допомогою яких вони намагаються принизити керівну роль Комуністичної партії в розвитку сільського господарства СРСР, підірвати монолітну єдність радянського народу. Використовуючи тенденційно підібрані приклади і неприховану брехню, ідеологи антикомунізму намагаються перекрутити курс, вироблений партією на березневому (1965 р.) і травневому (1982 р.) Пленумах ЦК КПРС. Вони в кривому дзеркалі зображують діяльність партії, спрямовану на створення економічних передумов дальшого піднесення сільськогосподарського виробництва (збільшення капітальних вкладень і зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства), на розвиток наукових досліджень і впровадження їх у виробництво, зміцнення дружби народів, зокрема, взаємодопомога республік у здійсненні аграрної політики КПРС.

У книзі відзначається, що політичний курс Комуністичної партії в сільському господарстві повністю відповідає життєвим інтересам робітничого класу, колгоспного селянства, всього радянського народу. Це курс на надійне забезпечення населення продовольством, подолання істотних відмінностей між містом і селом. Неспроможність буржуазних фальсифікацій про стан сільського господарства в СРСР підтверджується в книзі такими порівняльними даними про його розвиток. Валова продукція сільського господарства збільшилася з 82,8 млрд. крб. у середньому за рік у сьомій п'ятирічці до 123,9 млрд. крб. у десятій, тобто на 50% (с. 55).

Певний інтерес викликають сторінки, на яких викриваються фальсифікації радянологів про місце і роль колгоспного селянства в радянському суспільстві. Ідеологи буржуазії зображують радянське селянство як нерівноправну, неоднорідну соціальну групу, а процес стирання істотних

відмінностей між містом і селом, становлення безкласової структури суспільства як намагання Комуністичної партії позбутися селянства (с. 64—65, 68, 70). На значному фактичному матеріалі в книзі розповідається про широкі політичні права і свободи трудівників соціалістичних ланів, про їх участь в управлінні державними і громадськими справами.

У четвертому розділі книги піддано критиці неспроможність буржуазних фальсифікацій з питань про форми ведення соціалістичного сільського господарства. В ній аргументовано показано, що, поширюючи брехливу версію про нездатність соціалістичних сільськогосподарських підприємств (колгоспів, радгоспів, міжгосподарських об'єднань) забезпечити високий рівень розвитку продуктивних сил у сільському господарстві (с. 74) радянологи захищають класові цілі в інтересах буржуазії. Вони в своїх ідеях висловлюють так звану теорію деколективізації в СРСР (с. 74), вихваляють форми і методи ведення сільськогосподарського виробництва в США та інших капіталістичних країнах (с. 78). По-різному трактується ними ставлення КПРС і Радянської держави до особистих підсобних господарств селян, робітників і службовців. Фальсифікатори виступають з позицій теорії «стійкості дрібного селянського господарства».

У книзі показано, що колгоспи і радгоспи в СРСР були і залишаються основними виробниками сільськогосподарської продукції. На розвиток і вдосконалення їх матеріально-технічної бази, зміцнення економіки і спрямовані заходи, визначені Продовольчою програмою. Разом з тим здійснюються заходи по збільшенню виробництва сільськогосподарської продукції в підсобних сільських, промислових, будівельних, транспортних та інших підприємствах, а також в особистих підсобних господарствах населення. Але при цьому продовжується курс на неухильне підвищення ролі громадського виробництва у вирішенні продовольчої проблеми (с. 100, 103).

Фальшивими і лицемірними є твердження буржуазної науки про життєвий рівень колгоспників і робітників радгоспів. У домислах радянологів про життєвий рівень трудівників сільського господарства втілена так звана теорія «вестернізації». Її основою є твердження про переваги капіталістичних форм ведення народного, в тому числі сільського, господарства і буржуазного способу життя (с. 117).

На значному фактичному матеріалі в монографії викриваються і ці перекручення буржуазних фальсифікаторів. Комуністична партія проявляє постійну турботу про підвищення матеріального добробуту і культурного рівня радянських людей, у тому числі сільських трудівників. Соціальна програма КПРС охоплює всі сторони життя трудівників села: оплату праці, пенсійне забезпечення, медичне і побутове обслуговування сільських жителів, житлове і культурно-побутове будівництво, торгівлю, будівництво шляхів. Зростання добробуту яскраво проявляється в розширенні і поліпшенні роботи культ-

освітніх закладів, у підвищенні загальної культури на селі.

Характерним для рецензованої монографії є її гострополітична ідейна спрямованість. Червоною ниткою через усе дослідження проходить думка про корінні переваги соціалістичного сільськогосподарського виробництва перед капіталістичним.

Позитивно оцінюючи рецензовану книгу, на нашу думку, в ній ширше можна було б дати критику буржуазних фаль-

сифікацій трудової активності сільських трудівників і ролі громадських організацій. В цілому ж монографія написана кваліфіковано. Вона, безумовно, зацікавить викладачів і студентів вузів, наукових працівників, пропагандистів і лекторів.

М. М. КВАТИРА (Тернопіль),

М. В. ТРАФ'ЯК (Тернопіль)

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» В 1984 РОЦІ ВИПУСТИТЬ У СВІТ КНИГИ:

БОРЬБА ТРУДЯЩИХ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ПРОТИ ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ. 1941—1945 рр. (Під ред. М. В. Брика. 18 арк. 3 крб.).

У монографії показується зміцнення західних кордонів СРСР, героїзм радянських воїнів у боях з фашистськими загарбниками, організація комуністичного підпілля й розгортання партизанського руху в тилу ворога, визволення західних областей УРСР від фашистських загарбників. Висвітлюється політична робота партії серед населення по викриттю фашистської пропаганди та українських буржуазно-націоналістичних прихвостнів. Розкривається процес відновлення народного господарства й боротьби трудящих проти націоналістичних банд.

Для істориків, викладачів і студентів історичних факультетів: всіх, хто цікавиться історією Великої Вітчизняної війни.

БОЙОВЕ БРАТЕРСТВО НАРОДІВ СРСР. ДРУЖБА І МАСОВИЙ ГЕРОЇЗМ НАРОДІВ СРСР В БОЯХ ЗА РАДЯНСЬКУ УКРАЇНУ У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ. Збірник документів. Російською мовою. 40 арк. 1 крб. 60 коп.

У збірнику, присвяченому 40-річчю визволення Української РСР від німецько-фашистських загарбників, висвітлюється бойова співдружність народів СРСР у битві за Радянську Україну в роки Великої Вітчизняної війни. У ньому показана авангардна роль комуністів і комсомольців, стійкість, мужність та героїзм радянських воїнів — синів і дочок усіх народів Союзу РСР і, передусім, великого російського народу, проявлених у боях за Радянську Україну.

Для істориків, викладачів і студентів вузів, пропагандистів.

Клоков В. І. ДІЇ ПАРТИЗАНІВ УКРАЇНИ НА ЗАЛІЗНИЧНИХ КОМУНІКАЦІЯХ В ТИЛУ ФАШИСТСЬКИХ ВІЙСЬК. Російською мовою. 10 арк. 1 крб. 50 коп.

Монографія на основі численних джерел висвітлює вирішальний вплив партійного керівництва і допомоги радянського тилу на ефективність дій партизанів України, спрямованих на підризу залізничних перевезень у тилу фашистських військ. Розкривається героїзм підпільників та партизанських загонів, виявлений в диверсійних діях на залізницях.

Для істориків, викладачів і студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться історією партизанського руху на Україні.

Попередні замовлення на ці книги надсилайте магазину видавництва «Наукова думка» (252001 Київ 1, вул. Кірова, 4), який надсилає книги іногороднім замовникам післяплатою.

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

IV ВСЕСОЮЗНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА І СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН»

31 жовтня — 2 листопада 1983 р. в Дніпропетровську відбулася IV Всесоюзна наукова конференція, присвячена актуальним проблемам джерелознавства і спеціальних історичних дисциплін. Її організували Академія наук СРСР, Інститут історії СРСР АН СРСР, Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти СРСР, Московський та Дніпропетровський державні університети.

З доповідями та повідомленнями на конференції виступили понад 120 чол. з різних міст країни, в тому числі з Москви, Києва, Ленінграда, Риги, Тбілісі, Баку, Одеси, Ростова-на-Дону, Новосибірська, Вільнюса, Талліна, Саратова, Калініна тощо.

Конференцію відкрив голова оргкомітету, ректор Дніпропетровського держуніверситету, Герой Соціалістичної Праці, академік АН УРСР В. І. Моссаковський. Потім її учасників привітав секретар Дніпропетровського обкому Компартії України Б. О. Сафронів. Він розповів про славні революційні, бойові і трудові традиції трудящих області, про роботу обласної партійної організації по втіленню в життя рішень XXVI з'їзду КПРС, XXVI з'їзду Компартії України, постанов червеневого (1983 р.) Пленумів ЦК КПРС і ЦК Компартії України. З вступним словом виступив також заст. голови оргкомітету, чл.-кор. АН СРСР І. Д. Ковальченко, який спинився на головних завданнях історичної науки у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС та червеневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС.

На пленарному засіданні обговорювалися теоретико-методологічні проблеми джерелознавства. Зокрема, було зроблено доповіді: «Джерелознавство в колі інших наукових дисциплін і питання класифікації джерел» (проф. С. О. Шмідт, Археологічна комісія АН СРСР, Москва), «Проблеми класифікації писемних джерел в сучасній радянській історіографії» (доц. М. П. Ковальський, Дніпропетровський держуніверситет), «Еволюція видів писемних історичних джерел» (проф. С. В. Воронкова, Московський держуніверситет), «Про критерії визначення достатньої джерелознавчої інформації в історичних дослідженнях» (проф. Б. Г. Литвак, Інститут історії СРСР АН СРСР, Москва), «Теоретико-методологічні проблеми джерелознавства в сучасній зарубіжній історіографії» (проф. О. М. Медушевська, Московський історико-архівний інститут).

Обговорення доповідей відкрив проф.

М. А. Варшавчик (Київський держуніверситет). В дискусії взяли участь: доц. І. М. Скляр (Киргизький держуніверситет), д-р іст. наук А. В. Санцевич (Інститут історії АН УРСР), д-р іст. наук Л. М. Пушкарьов (Інститут історії СРСР АН СРСР), канд. іст. наук С. С. Ілізаров (Інститут історії природознавства і техніки АН СРСР), доц. Н. Б. Селунська (Московський держуніверситет), доц. Д. П. Урсу (Одеський держуніверситет), канд. іст. наук Й. Л. Бєленький (Інститут наукової інформації з суспільних наук) та ін. Вони, зокрема, спинилися на таких питаннях, як критерії визначення достатньої джерелознавчої інформації, співвідношення форм та змісту при класифікації джерел, аналіз усних джерел, твори художньої літератури і фольклору як історичне джерело тощо.

Докладне обговорення теми «Види історичних джерел, закономірності їх еволюції та методи вивчення» відбулося по секціях. Було заслухано 12 доповідей. Значний інтерес викликали, зокрема, доповіді проф. В. З. Дробіжева (Московський держуніверситет) — «Обробка масових джерел для аналізу взаємодії класів і верств радянського суспільства», проф. Є. І. Попова (Московський педінститут ім. В. І. Леніна) — «Специфічні проблеми аналізу джерел з новітньої історії», проф. А. М. Черненко (Дніпропетровський держуніверситет) — «Діяльність В. І. Леніна і закондонних більшовицьких організацій по формуванню бібліотеки і архіву більшовицької партії», д-ра іст. наук Л. Є. Шепелева (Ленінградське відділення Інституту історії АН СРСР) — «Особливості діловодства вищих органів державної влади Росії XIX — поч. XX ст.», проф. І. В. Пороха (Саратовський держуніверситет) — «Звіти III відділення як історичне джерело».

З науковими повідомленнями виступили: доц. В. Г. Баєв (Тамбовський педінститут), проф. А. С. Зав'ялов (Дніпропетровський держуніверситет), доц. Г. К. Швидько, доц. Т. Д. Липовська (Дніпропетровський держуніверситет); канд. іст. наук А. Д. Зайцев (ЦДАЛМ), доц. Н. І. Миронець (Київський держуніверситет), канд. іст. наук М. Ф. Дмитрієнко (Секція суспільних наук АН УРСР); письменник Н. Я. Ейдельман (Спілка письменників СРСР) та інші.

На засіданні секції «Спеціальні історичні дисципліни» в центрі уваги були виступи проф. Є. І. Каменцева (Московський історико-архівний інститут) —

«Сучасні проблеми метрології і хронології» та проф. М. Є. Бичкова (Інститут історії СРСР АН СРСР) — «Види російських генеалогічних джерел (XV—XVIII ст.) і методика їх дослідження».

На секції «Кількісні методи в джерелознавстві» було обговорено доповіді проф. Л. І. Бородкіна (Московський держуніверситет) — «Масові історичні джерела і проблеми створення архівів машиночитаних даних», проф. Л. В. Мілова (Московський держуніверситет) — «Системний підхід до аналізу джерел з аграрної історії Росії XVII ст.».

У зв'язку з тим, що питання про використання творів художньої літератури як

історичного джерела викликало суперечливі оцінки, було організовано засідання «Круглого столу». Відкрив його канд. іст. наук А. Г. Тартаковський (Інститут історії СРСР АН СРСР). З доповіддю на ньому виступив письменник Н. Я. Ейдельман.

На заключному пленарному засіданні чл.-кор. АН СРСР І. Д. Ковальченко підбив підсумки роботи конференції. Її учасники прийняли практичні рекомендації, спрямовані на дальший розвиток актуальних проблем джерелознавства.

П. В. АГАПОВ (Дніпропетровськ),
П. І. ПРОЦЕНКО (Дніпропетровськ)

МІЖВУЗІВСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПІДВИЩЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ ВИКЛАДАЧІВ-СУСПІЛЬСТВОЗНАВЦІВ»

У Полтавському державному педагогічному інституті ім. В. Г. Короленка 9—10 грудня 1983 р. відбулася міжвузівська науково-методична конференція на тему: «Актуальні проблеми підвищення педагогічної майстерності викладачів-суспільствознавців», яку організували Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти УРСР, Полтавський обком Компартії України та обласна організація товариства «Знання». В її роботі взяли участь викладачі ряду вузів УРСР та РРФСР.

Вступним словом конференцію відкрив секретар Полтавського обкому Компартії України І. Ю. Горобець. Він розповів про діяльність обласної партійної організації по виконанню рішень червеного (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС, а також про розвиток економіки і культури Полтавщини. «Актуальні проблеми вдосконалення викладання суспільних наук» — тема доповіді начальника управління викладання суспільних наук Мінвузу УРСР В. І. Даниленка. Він проаналізував роботу профільних вузівських кафедр по втіленню в життя рішень XXVI з'їзду партії та червеного (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС, розглянув нові завдання, поставлені перед суспільствознавцями республіки у справі підвищення якості учбового процесу.

На пленарному засіданні також виступили директор ІПК при Київському університеті проф. А. Т. Нелеп; ректор Полтавського педінституту проф. І. А. Зязюн; професори ІПК М. Я. Варшавчик, Ю. І. Палкін, В. І. Селецький і голова Полтавської обласної Ради кафедр суспільних наук доц. О. В. Іщенко.

На конференції працювали секції історії КПРС, філософії, політекономії та наукового комунізму. На секції історії КПРС виступили 16 науковців та викладачів вузів. «Червневий Пленум ЦК КПРС і актуальні питання підвищення педагогіч-

ної майстерності викладачів історії КПРС» — тема доповіді зав. кафедрою історії КПРС ІПК при КДУ д-ра істор. наук, проф. П. М. Шморгуна. Соціолого-педагогічні аспекти підвищення ефективності педагогічної майстерності викладача розкрив у своєму виступі зав. кафедрою педагогіки Полтавського педінституту М. П. Лебедик.

Про особливості науково-методичної роботи у вузі розповів зав. кафедрою історії КПРС Харківського держуніверситету доц. В. І. Танцюра. Інтерес у присутніх викликав виступ доц. Кримського сільськогосподарського інституту Я. В. Фрідмана — «Творчий контакт лектора з аудиторією». Деякі аспекти роботи викладача при підготовці й проведенні відкритого семінару розглянув доц. Донецького університету В. О. Кузнецов. Досвідом роботи по підвищенню педагогічної майстерності викладачів історії КПРС, нагородженим у Стахановському філіалі Комунарського гірничо-металургійного інституту, поділилася канд. істор. наук Н. Б. Замська.

З доповіддю «Виховання студентів на прикладі життя і діяльності В. І. Леніна» виступив зав. кафедрою історії КПРС Полтавського педагогічного інституту доц. В. А. Собін. Змістовні повідомлення також виголосили старші викладачі О. М. Альохін та В. Ф. Оснач (Полтава), доц. Кременчуцького філіалу ХПІ Л. І. Євселевський, доц. Ніжинського педінституту О. В. Ростовська, зав. кафедрою історії КПРС Кримського сільськогосподарського інституту доц. Г. А. Яценко.

Підбиваючи підсумки роботи секції історії КПРС, д-р істор. наук, проф. П. М. Шморгун відзначив актуальність розглянутих на ній проблем, новаторський підхід дослідників до їх вирішення.

В. А. СОБІН (Полтава).

ЗАСІДАННЯ НАУКОВОЇ РАДИ АН УРСР З ПРОБЛЕМИ «ІСТОРІЯ СОЦІАЛІСТИЧНОГО І КОМУНІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА»

13—14 грудня 1983 р. в Чернівцях відбулося виїзне засідання Наукової ради АН УРСР з проблеми «Історія соціалістичного і комуністичного будівництва». В його роботі, крім членів ради, взяли участь викладачі гуманітарних кафедр Чернівецького університету.

Засідання відкрив голова ради, директор Інституту історії АН УРСР, член-кор. АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор. У доповіді «Завдання історичної науки в світлі рішень XXVI з'їзду КПРС, червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС» він наголосив на необхідності поглиблення досліджень зрілого соціалізму, зокрема проблем соціальної структури суспільства, всебічного й гармонійного розвитку людини, соціалістичного способу життя. Виходячи з цього, зусилля вчених на найближчу перспективу повинні зосереджуватися на вивченні історії класів і соціальних груп під кутом зору руху радянського суспільства до соціальної однорідності.

Присутні заслухали ряд доповідей, присвячених важливим питанням соціалістичного та комуністичного будівництва. Д-р істор. наук С. В. Кульчицький простежив закономірності та охарактеризував особливості змін у соціально-класовій структурі радянського суспільства в перехідний період від капіталізму до соціалізму. Д-р істор. наук, проф. А. В. Лихолобова висвітлює ряд актуальних аспектів ленінської національної політики КПРС в умовах зрілого соціалізму, а також спинився на тенденціях розвитку нової історичної спільності людей — радянського народу. Одному з найважливіших напрямів соціальної політики партії — поступовому подоланню суттєвих відмінностей між містом і селом, зближенню робітничого класу і колгоспного селянства була присвячена доповідь д-ра істор. наук П. П. Панченка.

В доповіді «Історична наука і сучасна ідеологічна боротьба» д-р істор. наук Р. Г. Симоненко докладно висвітлює характерні риси ідеологічної боротьби на сучасному етапі, конкретні напрями та особливості ідеологічних диверсій імперіалізму в галузі історичної науки. Д-р істор. наук, проф. В. О. Романцов проаналізував кількісні та якісні зміни, що відбуваються в робітничому класі республіки в сучасних умовах.

Висвітленню ролі робітничого класу у прискоренні науково-технічного прогресу в народному господарстві на етапі розвинутого соціалізму було присвячено до-

повідь канд. істор. наук М. Р. Плюща. Зростання ролі інтелігенції в житті радянського суспільства та зміни, які відбуваються в її соціальній структурі, простежив д-р істор. наук Ю. О. Курносов.

На засіданні розглядалися такі теми, як евакуація промисловості в роки Великої Вітчизняної війни (д-р істор. наук, проф. М. І. Кравчук), хід соціалістичних перетворень у Придунайському краї в роки Радянської влади (доц. А. Д. Бачинський). Про діяльність історичного факультету Чернівецького держуніверситету розповів у своєму виступі декан історичного факультету канд. істор. наук, доц. Ю. І. Макара.

Ряд виступів були присвячені питанням історіографії, зокрема досягненням української радянської історичної науки у дослідженні історії робітничого класу Донбасу (д-р істор. наук, проф. З. Г. Лихолобова), періоду непу (д-р істор. наук, проф. О. О. Кучер), розвитку національних відносин у СРСР (канд. істор. наук Н. В. Комаренко).

Після обговорення доповідей Наукова рада АН УРСР прийняла рекомендації, в яких, зокрема, звертається увага на необхідність підвищити ідейно-теоретичний рівень досліджень, реалізувати вимоги партії про наукове забезпечення ідеологічної, масово-політичної роботи серед трудящих; уточнити перспективну проблематику досліджень з історії соціалістичного і комуністичного будівництва; поглибити розробку фундаментальних методологічних проблем розвинутого соціалізму, продовжувати поглиблене дослідження історії формування і розвитку соціалістичного способу життя, зміцнення його матеріальних і духовних основ, виховання нової людини; приділяти належну увагу вивченню динаміки розвитку соціально-класової структури радянського суспільства, а також викриттю неспроможності буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії Української РСР.

В рекомендаціях вказувалося на необхідність вироблення науковими закладами і кафедрами історії СРСР і УРСР перспективних планів наукових досліджень з урахуванням рішень червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС, а також проведення республіканської наукової конференції з проблеми розвитку соціально-класової структури Української РСР.

В. М. МІЩЕНКО (Київ)

РЕСПУБЛІКАНСЬКА НАУКОВА СТУДЕНТСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ

23—24 грудня на базі історичного факультету Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова відбулася республіканська наукова студентська конференція на тему: «Критика буржуазної історіографії історії Великої Вітчизняної війни», присвячена 40-річчю перемоги радянського народу над фашизмом. В її роботі взяли участь більш як 250 студентів Київського, Одеського, Сімферопольського, Ужгородського державних університетів, Київського, Ніжинського, Миколаївського, Запорізького, Вінницького, Луцького, Ровенського педагогічних інститутів, Кишинівського, Білоруського, Чечено-Інгушського держуніверситетів, а також студенти-іноземці, які навчаються в ОДУ.

Вступним словом конференцію відкрив ректор Одеського державного університету проф. В. В. Сердюк. Від імені учасників Великої Вітчизняної війни молодих дослідників гаряче привітав голова Одеської секції Комітету ветеранів війни генерал-майор у відставці М. Ф. Стафеев.

Про виховання радянського студентства на революційних і бойових традиціях нашого народу йшлося у виступі інструктора відділу науки та учбових закладів Одеського миськкому Компартії України В. О. Стамболцяна. З доповіддю «Підсумки і завдання вивчення історії Великої Вітчизняної війни» виступив керів-

ник проблемної групи з історії Великої Вітчизняної війни Інституту історії партії при ЦК Компартії України д-р істор. наук В. М. Нем'ятій.

На конференції працювало 4 секції, на кожній з яких було розглянуто ключові питання теми: 1) критика буржуазних фальсифікацій керівної ролі КПРС у перемозі радянського народу над гітлерівською Німеччиною; 2) вирішальна роль Радянських Збройних Сил у досягненні перемоги над фашизмом у роки Великої Вітчизняної війни; 3) інтернаціональна єдність і дружба народів СРСР — постійно діючий фактор перемоги у Великій Вітчизняній війні; 4) міжнародне значення перемоги радянського народу.

Було заслухано й обговорено 65 виступів представників 16 вузів нашої країни. На заключному пленарному засіданні керівники секцій підбили підсумки роботи конференції. Вони відзначили досить високий рівень студентських доповідей. Було також схвалено конкретні практичні рекомендації щодо їх використання в учбово-виховній та лекційно-пропагандистській роботі.

Ректорат, партком та комітет ЛКСМУ Одеського державного університету нагородили учасників конференції Почесними грамотами.

В. М. СЕВЕРИНЮК (Одеса)

ВШАНУВАННЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК,
ПРОФЕСОРА М. І. КРАВЧУКА У ЗВ'ЯЗКУ З ЙОГО 70-РІЧЧЯМ

21 листопада 1983 р. на розширеному засіданні Ради кафедр суспільних наук Київського медичного інституту ім. акад. О. О. Богомольця відбулося вшанування зав. кафедрою історії КПРС д-ра істор. наук, проф. Михайла Ілліча Кравчука з нагоди 70-річчя з дня його народження та 50-річчя трудової і громадсько-політичної діяльності.

Засідання відкрив проректор КМІ проф. К. С. Кабак, який від імені Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Міністерства охорони здоров'я УРСР вручив ювіляру почесні грамоти.

М. І. Кравчук народився у 1913 р. у с. Красноставка Маньківського району Київської (нині — Черкаської) області в сім'ї селянина-бідняка. В 1931 р. він почав своє трудове життя. Після закінчення короткострокових курсів два роки працював вчителем початкової школи, а згодом — директором Костянтинівської середньої школи Мар'їнського району Донецької області. В 1936 р. він студент Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького. В 1940 р. за рішенням ЦК ВКП(б) та рекомендацією Київського обкому Компартії (більшовиків) України М. І. Кравчука

було зараховано слухачем ВПШ при ЦК ВКП(б). У 1941 р. його було направлено у Ферганську область Узбецької РСР на посаду секретаря обкому комсомолу по пропаганді. З жовтня 1942 р. М. І. Кравчук у діючій армії. Як агітатор 50-ї окремої лижної бригади, 33-ї Московської ополченської армії та 5-го танкового Двинського корпусу він пройшов нелегкий шлях до Берліна. За станом здоров'я в 1945 р. був демобілізований і знову продовжив своє навчання у ВПШ при ЦК ВКП(б). Після її закінчення в 1946 р. одержав призначення на роботу в апараті ЦК Компартії України (лектором). В 1950—1953 рр. навчався в Академії суспільних наук при ЦК ВКП(б). Одночасно захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. У 1953 р. його було направлено на роботу в Український філіал ІМЛ при ЦК КПРС. З 1956 р. Михайло Ілліч — зав. відділом науки та культури Київського обкому Компартії України.

З 1961 р. і донині він працює в Київському медичному інституті ім. акад. О. О. Богомольця на посаді зав. кафедрою історії КПРС. У 1969 р. М. І. Кравчук захистив докторську дисертацію. В

1970 р. йому присвоєно звання професора.

Михайло Ілліч Кравчук — відомий спеціаліст у галузі історії КППС та історії народів СРСР. Він — автор понад 80 наукових праць, у тому числі 12 монографій та брошур з актуальних проблем історії трьох російських революцій, Великої Вітчизняної війни, зміцнення інтернаціональної єдності та дружби народів СРСР, а також член авторських колективів таких фундаментальних видань, як тритомна «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні», двотомна «Історія робітничого класу Української РСР», двотомна «Історія робочих Донбасса» та інших.

Батьківщина високо оцінила плідотворну діяльність ювіляра: він нагороджений орденами Червоної Зірки, Великої Вітчизняної війни II ступеня, двічі «Знаком Пошани» та медалями Союзу РСР.

М. І. Кравчука привітали: Герой Радянського Союзу, голова Ради ветеранів 5-го

танкового Двинського корпусу полковник у відставці К. К. Детюк, зав. проблемною групою по розробці питань Великої Вітчизняної війни Інституту історії партії при ЦК Компартії України д-р істор. наук В. М. Нем'ятин, зав. кафедрою історії КППС ІПК при КДУ ім. Т. Г. Шевченка, заслужений діяч науки УРСР, д-р істор. наук, проф. П. М. Шморгун, зав. кафедрою Інституту народного господарства проф. О. М. Вербило, зав. кафедрою історії КППС Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького проф. П. І. Бакуменко та інші.

За дорученням президії Товариства «Знання» УРСР учений секретар В. Ф. Василяшко вручив ювіляру цінний подарунок та вітальну адресу. На ім'я М. І. Кравчука надійшло багато телеграм та листів.

А. Ф. ЛАРИН (Київ)

ТЕМИ ДИСЕРТАЦІЙ І МОНОГРАФІЙ

29 листопада 1983 р. президія Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КППС і партійного будівництва розглянула й схвалила теми таких кандидатських дисертацій та монографій:

КАНДИДАТСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ

Власенко В. В. (Київ) — Ленінська аграрна програма та її розвиток в більшовицькій літературі на етапі буржуазно-демократичної революції.

Білоусов Л. В. (Київ) — Критика буржуазних фальсифікацій історії більшовицьких організацій України в період підготовки і здійснення Великої Жовтневої соціалістичної революції (березень 1917 — січень 1918 рр.).

Борисов В. І. (Ворошиловград) — Боротьба більшовиків України за розв'язання продовольчої проблеми (жовтень 1917 — квітень 1918 рр.).

Валігурський П. О. (Одеса) — Боротьба більшовиків України проти есерів за маси в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Носенко В. І. (Одеса) — Більшовики на чолі підпільної і партизанської боротьби трудящих в тилу денікінських військ (травень 1919 — лютий 1920 рр.). (На матеріалах України).

Осада І. Л. (Комунарськ) — Роль більшовицької преси в інтернаціоналістському вихованні трудящих України в роки громадянської війни і іноземної воєнної інтервенції.

Курило В. С. (Ворошиловград) — Роль партійно-радянської преси в патріотичному та інтернаціональному вихованні робітничого класу в реконструктивний період (1926—1937 рр.). (На матеріалах України).

Безуглий А. І. (Вінниця) — Комуністична партія — організатор активної участі Червоної Армії у військово-патріотичній роботі серед трудящих (1929—1941 гг.). (На матеріалах військ, що дислокувалися на території України).

Бондарев А. І. (Москва) — Боротьба комсомольців і молоді промислових центрів України в тилу німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни.

Вершок І. Г. (Дніпропетровськ) — Партійне керівництво радянськими громадськими антифашистськими організаціями в 1941—1945 рр.

Зайцева З. І. (Київ) — Діяльність партії по забезпеченню авангардної ролі комуністів у боротьбі за відбудову важкої промисловості України в роки Великої Вітчизняної війни (1943—1945 рр.).

Коваленко Л. А. (Київ) — Участь радянських жінок у бойовій і політичній діяльності партійного підпілля і партизанських формувань на тимчасово окупованій території України (червень 1941 — 1944 рр.).

Мякенький О. М. (Київ) — Дальший розвиток Комуністичною партією ленінських ідей захисту соціалістичної Батьківщини в роки Великої Вітчизняної війни.

Астахова Є. В. (Харків) — Партійне керівництво фізичним вихованням молоді (1971—1981 рр.).

Бисага Ю. М. (Ужгород) — Ідеологічне співробітництво КППС і КПЧ (1976 — 1981 рр.).

Бородай П. І. (Дніпропетровськ) — Партійне керівництво трудовими колективами в боротьбі за інтенсифікацію промислового виробництва (1976—1980 рр.). (На матеріалах України).

Гром В. М. (Ровно) — Діяльність Комуністичної партії Радянського Союзу по дальшому підвищенню життєвого рівня робітничого класу (1976—1981 рр.). (На матеріалах України).

Дідковська О. І. (Житомир) — Діяльність партійних організацій України по підвищенню ролі трудових колективів у підготовці і вихованні молододі зміни робітничого класу (1976—1980 рр.).

Евпатова Л. П. (Одеса) — Діяльність КППРС по підвищенню ролі трудових колективів у розвитку громадської активності робітників (1976—1980 рр.). (На матеріалах парторганізацій промислових підприємств України).

Каменяш Г. І. (Київ) — Діяльність партійних організацій України по розвитку і вдосконаленню руху наставництва в сільськогосподарському виробництві (1975 — 1985 рр.).

Корнієнко В. О. (Вінниця) — Партійне керівництво сільським будівництвом на Україні в роки дев'ятої п'ятирічки.

Лозовський М. О. (Одеса) — Діяльність КППРС по вихованню робітничої молоді в дусі загальнорадянської гордості (1971—1975 рр.). (На матеріалах України).

Матюк О. С. (Донецьк) — Діяльність партійних організацій України по вдосконаленню системи охорони здоров'я (1971—1981 рр.).

Пирогова Т. А. (Харків) — Діяльність КППРС по правовому вихованню робітничого класу (1976—1981 рр.). (На матеріалах України).

Склярєнко Б. В. (Харків) — Діяльність партійних організацій України по охороні навколишнього середовища (1976 — 1980 рр.).

Трипольська С. М. (Полтава) — Діяльність партійних організацій України по комуністичному вихованню трудящих на трудових традиціях партії і народу (1976—1980 рр.).

Чумаченко О. С. (Вінниця) — Партійне керівництво підготовкою механізаторських кадрів для сільського господарства і закріпленням їх на селі (1976—1981 рр.). (На матеріалах України).

Яременко М. Ф. (Харків) — Діяльність Комуністичної партії по розвитку цукрової промисловості на Україні (1971—1980 рр.).

Віників А. О. (Харків) — Діяльність парторганізацій України по вдосконаленню лекційної пропаганди (1976—1980 рр.).

Ковальов В. І. (Харків) — Партійне керівництво організаційним та ідейно-політичним зміцненням комсомольських організацій вищих і середніх спеціальних учбових закладів України (1971—1981 рр.).

Лашкай М. Ю. (Київ) — Роль місцевої преси в інтенсифікації сільськогосподарського виробництва (1976—1980 рр.). (На матеріалах України).

Овдієнко П. П. (Ніжин) — Роль партійних організацій в організаційно-господарському зміцненні радгоспів (1976 — 1980 рр.). (На матеріалах України).

Саржан С. Е. (Донецьк) — Діяльність партійних організацій України по підвищенню активності комуністів на основі

принципу демократичного централізму (1976—1980 рр.).

Середенко О. Г. (Київ) — Ідеологічне забезпечення парторганізаціями України соціально-економічного розвитку трудових сільськогосподарських колективів в 70-і роки.

Серков В. В. (Харків) — Партійне керівництво підвищенням кваліфікації керівних кадрів і спеціалістів машинобудівної промисловості (1971—1975 рр.). (На матеріалах України).

Фролов М. Ю. (Київ) — Діяльність КППРС по підвищенню авангардної ролі і активності комуністів у розвитку суспільного виробництва (1976—1981 рр.). (На матеріалах парторганізацій промислових підприємств і об'єднань України).

Коцура В. П. (Київ) — Партійно-радянська преса України як джерело вивчення діяльності партійних організацій по зміцненню союзу робітничого класу і селянства в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.).

Носовський Є. М. (Ворошиловград) — Діяльність К. Є. Ворошилова в період підготовки і проведення трьох російських революцій (1903—1917 рр.).

Немиря Г. М. (Донецьк) — Критика буржуазних англо-американських фальсифікацій політики КППРС і Радянської держави в галузі роззброєння (1976 — 1981 рр.).

Слесарева М. Д. (Умань) — Партійно-радянська періодична преса як джерело вивчення діяльності Комуністичної партії України по комуністичному вихованню молоді в умовах розвинутого соціалізму.

Тахтаулова А. В. (Харків) — Життя і діяльність більшовиків-ленінців у сучасній історико-біографічній літературі.

Харитонов І. І. (Харків) — Історіографія діяльності місцевих більшовицьких організацій в роки першої світової війни.

Піягіна Є. Ю. (Тернопіль) — Діяльність Комуністичної партії по організаційно-господарському зміцненню колгоспів західних областей України (1946—1961 рр.).

МОНОГРАФІЇ

Агафонов А. І. (Жданов) — Партійне керівництво Радами на визволеній території СРСР у роки Великої Вітчизняної війни.

Євсєєнко М. О. (Суми) — Діяльність партійних організацій по підвищенню життєвого рівня працівників сільського господарства (1965—1981 рр.). (На матеріалах України).

Костик П. С. (Львів) — Керівництво КППРС підвищенням ефективності сільськогосподарського виробництва (1971 — 1981 рр.). (На матеріалах України).

Кочат Д. О. (Тернопіль) — Діяльність Комуністичної партії по розвитку соціальної активності працівників металургійної промисловості в період розвинутого соціалізму. (На матеріалах України).

Манжул К. В. (Кіровоград) — Партійне керівництво соціальним розвитком виробничих колективів в умовах розвинутого соціалізму (1966 — 1981 рр.). (3 досвіду Компартії України).

Павченко В. М. (Кривий Ріг) — КПРС і підвищення виховної ролі соціалістичного змагання в умовах розвинутого соціалізму. (На матеріалах партійних організацій промислових підприємств України).

Хохряков Д. М. (Жданов) — Діяльність КПРС по розвитку спеціалізації і концентрації сільського господарства в умовах розвинутого соціалізму. (На матеріалах РРФСР і України).

Шишацький А. Т. (Новоросійськ) — Діяльність КПРС по здійсненню комплексного підходу в комуністичному вихованні молодого покоління робітничого класу в умовах розвинутого соціалізму. (На матеріалах Компартії України).

Буря П. Л. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії по підвищенню ролі комсомолу в політичній системі радянського суспільства в умовах розвинутого соціалізму. (На матеріалах України).

Сурін О. О. (Харків) — Робота Комуністичної партії з ідеологічними кадрами в умовах розвинутого соціалізму. (На матеріалах України).

Малиновська В. В. (Харків) — Комсомол України в умовах розвинутого соціалізму. Методологія і історіографія проблеми.

Комплексна науково-дослідницька тема (Дніпропетровськ) — Партійне керівництво процесом соціального розвитку сучасного села. (На матеріалах України).

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» В 1984 ВИПУСТИТЬ У СВІТ КНИГИ:

ПРОМИСЛОВІСТЬ І РОБІТНИЧИЙ КЛАС УКРАЇНСЬКОЇ РСР [1951—1958 рр.].

Російською мовою.— 35 арк.—1 крб. 60 коп.

Наведені документи і матеріали присвячені боротьбі робітничого класу Української РСР під керівництвом Коммуністичної партії у співдружності з трудящими братніх республік за дальший розвиток промисловості в 1951—1958 рр.

Для наукових працівників, викладачів і студентів історичних факультетів, пропагандистів.

ПРОТИ ФАШИЗМУ ТА ВІЙНИ. АНТИФАШИСТСЬКИЙ КОНГРЕС ДІЯЧІВ КУЛЬТУРИ У ЛЬВОВІ У 1936 р. — 25 арк. — 1 крб. 50 коп.

Вміщено документи і матеріали, в яких висвітлено керівну роль Компартії Польщі та Компартії Західної України в утворенні антифашистського руху демократичної інтелігенції, показано спільну боротьбу українських та польських діячів культури проти загрози війни. Всебічно висвітлюється підготовка і проведення Антифашистського конгресу діячів культури у Львові у 1936 р.

Для істориків, пропагандистів, викладачів і студентів історичних факультетів.

Попередні замовлення на ці книги надсилайте магазину видавництва «Наукова думка» (252001, Київ-1, вул. Кірова, 4), який надсилає книги іногороднім замовникам післяплатою.

НОВІ КНИГИ

Об идеологической работе КПСС: Сб. документов.— 2-е изд., доп.— М.: Политиздат, 1983.—544 с.

ЗИМЯНИН М. В. Партия революционного действия: Доклад на торжественном заседании в Москве, посвященном 80-летию II съезда РСДРП, 29 июля 1983 года.— М.: Политиздат, 1983.—32 с.

РОМАНОВ Г. В. Великая жизненная сила идей и дела Октября: Доклад на торжественном заседании, посвященном 66-й годовщине Великой Октябрьской социалистической революции в Кремлевском дворце съездов 5 ноября 1983 года.— М.: Политиздат, 1983.—31 с.

Боевые звезды киевлян: Очерки о Героях Советского Союза — уроженцах Киева и Киевской области.— 3-е изд., перераб.— К.: Политиздат Украины, 1983.—519 с.

ГИНЦБЕРГ Л. И. Друзья новой России: Движение в защиту Советской страны в Веймарской Германии.— М.: Наука, 1983.—231 с.

ГОРЕЛОВ И. Е. Идеальный и организационный разгром оппортунизма в РСДРП. 1907—1912 гг.— М.: Мысль, 1983.—223 с.

Исторические связи и дружба народов СССР: Сб. науч. трудов.— К.: Наук. думка, 1983.—390 с.

КАЙДАШ С. Сильнее бедствия земного: Очерки о женщинах русской истории.— М.: Мол. гвардия, 1983.—207 с.

«Катюш» рубежи огневые: Сб. воспоминаний ветеранов гвардейских минометных частей.— Харьков: Прапор, 1983.—183 с.

КАУФМАН А. М. Развитие интернациональной массовой информации в СССР: Социал.-полит. пробл. информ. взаимодействия соц. наций.— К.: Вища школа. Изд-во при КГУ, 1983.—135 с.

МАНФРЕД А. З. Великая французская революция.— М.: Наука, 1983.—431 с.

МИТРОФАНОВ Н. Н. Дни великого штурма: Повесть-хроника о событиях первых дней Октябрьской революции.— М.: Сов. Россия, 1983.—191 с.

НАКАМУРА С. Японцы и русские: Из истории контактов.— М.: Прогресс, 1983.—303 с.

Наука і культура. Україна. 1982.— К.: т-во «Знання» УРСР, 1983.—575 с.

Общество зрелого социализма. Образ жизни и социальное единство.— Львов: Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те, 1983.—179 с.

ПАВЛЕНКО Н. И. Александр Данилович Меншиков.— М.: Наука, 1983.—197 с.

ПАЩУК В. В. В борьбе закалялась юность: Прогрессив. молодеж. движение в странах Латин. Америки.— К.: Рад. школа, 1983.—175 с.

ПЕТРЕНКО П. Т. За отчий дом.— К.: Политиздат Украины, 1983.—254 с.

Революционерки России: Воспоминания и очерки о революционной деятельности российских большевичек.— М.: Сов. Россия, 1983.—288 с.

САЛТЫКОВ И. Д. Докладываю в генеральный штаб.— М.: Воениздат, 1983.—252 с.—(Воен. мемуары).

САМОЛИС Г. Лейтенант Шмидт: Докум. повесть.— М.: Политиздат, 1983.—174 с.

Советская культура: История и современность.— М.: Наука, 1983.—431 с.

СОЛОВЬЕВ С. М. Избранные труды. Записки.— М.: Изд-во МГУ, 1983.—438 с.

Сотрудничество общественных организаций стран социализма.— К.: Наук. думка, 1983.—270 с.

Социально-экономическое развитие зарубежных социалистических стран — членов СЭВ. 1976—1980 гг.— М.: Наука, 1983.—197 с.

СТАРУШЕНКО Г. Б., БОЧКАРЕВ Ю. А. Сотрудничество СССР с освободившимися странами и международная безопасность.— М.: Междунар. отношения, 1983.—120 с.

ТВЕРДОХЛІБ В. Ю. Молодь Західної України у боротьбі за возз'єднання [1919—1939].— Львів: Вища школа. Вид-во при Львів. ун-ті, 1983.—134 с.

ТЕМНИЙ В. Ф. Оновлення подільського села.— Одеса: Маяк, 1983.—120 с.

ТРОКАЕВ А. А. Подвиг на шахтерской земле: Очерки о сов. воинах, совершивших высший ратный подвиг.— Донецк: Донбас, 1983.—208 с.

Украина во взаимосвязях славянских народов: [К IX Международному съезду славистов]. Сб. науч. тр.— К.: Наук. думка, 1983.—190 с.

Українське мистецтво у міжнародних зв'язках: Дожовт. період. — К.: Наук. думка, 1983.—190 с.

УМАНСКИЙ Л. А. Рост народного благосостояния в СССР: Цифры и факты.— М.: Финансы и статистика, 1983.—111 с.

ФАТЕЕВ П. С. Первые российские марксисты.— М.: Политиздат, 1983.—176 с.

Фронтові трикутники: Розповіді про листи учасників Великої Вітчизн. війни. — К.: Політвидав України, 1983.—294 с.

* * *

Актуальные методологические вопросы современной науки. — К.: Политиздат Украины, 1983.—177 с.

АНУФРИЕВ В. И. В первую послевоенную... Деятельность партии по укреплению промышленности кадрами рабочих в 1945—1950 гг. — М.: Мысль, 1983.—111 с.

АПЕРЯН В. Е. Социализм: население и экономика. — М.: Политиздат, 1983.—206 с.

БЕЛИЧ В. Я., ПИСКУН Н. И. Завод-сад над Днепром: Крат. очерк истории ордена «Знак Почета» Днепродзерж. коксохим. з-да им. С. Орджоникидзе.— Днепропетровск: Промінь, 1983.—111 с.

БОЛДЫРИХИН Ф. З., АНИСИМОВ В. Ф., МАРТЬЯНОВ Н. И. На боевом курсе.— К.: Политиздат Украины, 1983.—198 с.

В битве за Киев: Воспоминания, очерки. — К.: Молодь, 1983.—318 с.

Великий Октябрь и Венгерская Советская республика. — М.: Наука, 1983.—280 с.

Великой партии отряд: Из истории большевист. орг. Украины. — К.: Политиздат Украины, 1983.—309 с.

ВИНОГРАДОВ В. Д. Партия в системе социалистического общества: [Философско-методологические проблемы исследования]. — Л.: Наука, 1983.—152 с.

Выстрел в сердце революции. — М.: Политиздат, 1983.—288 с.

Днепр — река героев: Свидетельства всенародного подвига. — К.: Политиздат Украины, 1983.—371 с.

История городов и сел Украинской ССР: В 26-ти т. Херсонская область. — К.: Гл. ред. УСЭ, 1983.—667 с.

История Киева: В 3-х т., 4-х кн. Т. 2. Киев периода позднего феодализма и капитализма. — К.: Наук. думка, 1983.—464 с.

КУЗМИНОВ М. Я. О боях — пожарищах, о друзьях — товарищах. — 2-е изд., перераб. и доп. — К.: Политиздат Украины, 1983.—193 с.

КУЛИЧЕНКО М. И. Нация и социальный прогресс. — М.: Наука, 1983.—317 с.

ЛЕВШИН Б. В. Советская наука в годы Великой Отечественной войны. — М.: Наука, 1983.—382 с.

МАКАРЧУК С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. — Львов: Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те, 1983.—256 с.

МАРКОВ Д. Ф. Сравнительно-исторические и комплексные исследования в общественных науках: Из опыта изучения истории и культуры народов Центральной и Юго-Восточной Европы.— М.: Наука, 1983.—238 с.

Марксистско-ленинская теория исторического процесса: Исторический процесс: целостность, единство и многообразие, формационные ступени. — М.: Наука, 1983.—536 с.

Международные конфликты современности. — М.: Наука, 1983.—407 с.

Методологические и философские проблемы истории. — Новосибирск, Наука, 1983.—352 с.

МОЛОДЧИЙ А. И. Самолеты уходят в ночь: Хроника экипажа бомбардировщика авиации дал. действия.— 2-е изд., доп. — К.: Молодь, 1983.—311 с.

НЕНАРОКОВ А. П., ПРОСКУРИН А. В. Волей народов. — М.: Политиздат, 1983.—238 с.

НИКУЛИН Н. М. Германская Коммунистическая партия в борьбе за мир и социальный прогресс. — М.: Мысль, 1983.—239 с.

ПЕТРОВ Л. В. Партия и профсоюзы в развитии социалистическом обществе. — М.: Профиздат, 1983.—287 с.

Правофланговый электрометаллургии: Очерк истории Запорож. ордена Окт. Революции и ордена Труд. Красного Знамени электрометаллург. з-да «Днепрспецсталь». — Днепропетровск: Промінь, 1983.—126 с.

Промышленность и торговля в России XVII—XVIII вв.: Сборник статей. — М.: Наука, 1983.—254 с.

Рабочая смена столицы Советской Украины: Справочник. — К.: Молодь, 1983.—167 с.

Развитие аграрных отношений на современном этапе. — М.: Наука, 1983.—288 с.

РИМАРЕНКО Ю. З ким і проти кого: Документальні нариси і статті. — К.: Дніпро, 1983.—348 с.

Россия в революционной ситуации на рубеже 1870—1880-х годов. — М.: Наука, 1983.—557 с.

РЫНДЗЮНСКИЙ П. Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века: [Взаимоотношение города и деревни в социально-экономическом строе России]. — М.: Наука, 1983.—270 с.

САРКИСЯН Г. С. Народное благосостояние в СССР. — М.: Экономика, 1983. — 279 с.

СВЕРЧЕВСКАЯ А. К. Советско-турецкие культурные связи 1925—1981 гг. — М.: Наука, 1983. — 182 с.

СВИДЕРСЬКИЙ Ю. Ю. Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X—XIII ст. — К.: Наук. думка, 1983. — 127 с.

СЕРГІЄНКО Г. Я. Декабристи і Шевченко.— 2-е вид. — К.: Дніпро, 1983. — 188 с.

Сила інтернаціонального гарту : (Діяльність партійних організацій України по інтернаціональному вихованню трудящих). — К.: Політвидав України, 1983. — 318 с.

Советская болгаристика: Итоги и перспективы. Материалы конференции, посвященной 1300-летию Болгарского государства.— М.: Наука, 1983. — 360 с.

Советско-финляндские отношения, 1948—1983: Договор 1948 г. о дружбе, сотрудни-

честве и взаимной помощи в действии. Документы и материалы. — М.: Политиздат, 1983. — 495 с.

СТАРОЖИЛОВ Н. В. Партизанские соединения Украины в Великой Отечественной войне.—К.: Вища школа. Головное изд-во, 1983. — 239 с.

СТЕПАНЕНКО И. Н. Пламенное небо. — К.: Политиздат Украины, 1983. — 266 с.

Страны мира : Крат. политико-экон. справочник.—М.: Политиздат, 1983. — 463 с.

ТЕЛЬПУХОВСКИЙ Б. С. КПСС во главе строительства Вооруженных Сил СССР. Октябрь 1917—1982 гг. : Исторический очерк. — М.: Политиздат, 1983. — 285 с.

Федеративная Республика Германии. — М.: Мысль, 1983. — 431 с.

ФЕДЮКИН С. А. Партия и интеллигенция. — М.: Политиздат, 1983. — 238 с.

ХАЧАТУРОВ К. А. Латинская Америка: идеология и внешняя политика. — М.: Междунар. отношения, 1983. — 319 с.

ХОМЕНКО А. И. Общее и особенное в развитии социалистического образа жизни. — К.: Наук. думка, 1983. — 143 с.